

מחשבים חינוך מחדש | יעקב יתח

יעקב יתח
מחשבים חינוך מחדש

Yaakov Itach
Education Re-Evaluation
Financial Education- The Ammunition Of The Weakened

עריכה: נורית שי
עימוד: סטודיו נטלי קלוג
עיצוב עטיפה: סטודיו צמרת - צמרת שי
הוצאה לאור והפצה: ראובני ספרי צמרת בע"מ
רחוב השקמה 2, אזור, טלי: 077-3214044

גרסה דיגיטלית של הספר:
www.netbook.co.il
support@netbook.co.il

© כל הזכויות שמורות למחבר © All rights reserved by the authors

אין להעתיק, לצלם, להקליט, לסרוק, לאחסן במאגרי מידע או להפיץ ספר זה או חלקים ממנו, בשום צורה ואופן, בשום אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני כלשהו, או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו בשום צורה ובשום אמצעי, לרבות אינטרנט, ספר אלקטרוני או כל מדיה אחרת, ללא רשות בכתב מבעלי הזכויות.

Printed in Israel | נדפס בישראל, תשפ"ד | 2024

דאנא 338-1217

יעקב יתח

מחשבים חינוך מחדש

חינוך פיננסי – נשקם של המוחלשים

לשמרית אהובתי
ולבנותיי היקרות – רוני, אביה, אורי, יובל ואריאל

סדר הפרקים

11	הקדמה - הגאון הפיננסי שלא הרוויח שקל מימיו
15	מבוא - מי אחראי לגורל חינוך ילדינו?
23	פרק 1 - השתעבדות מרצון
25	1.1 שלטון האליטות
27	1.2 מי באמת שולט בחיינו?
28	1.3 להיות כמו כולם
28	1.4 מנגנון הריצוי ושלב הפיצוי
29	1.5 מרוץ עכברים
31	1.6 להפוך מנטל לנכס
33	פרק 2 - פיתוח חשיבה ביקורתית בראייה פיננסית
34	2.1 מלכודת דבש פיננסית
36	2.2 מי אמור לשמור על האינטרסים הכלכליים של הצרכנים מול המערכת הבנקאית?
37	2.3 כיצד אדם יכול לטבוע בבריכה שעומקה הממוצע הוא 80 ס"מ?
39	2.4 הקמת אוניברסיטה בגליל? (החלטת ממשלה משנת 2005)
39	2.5 אם אין לחם שיאכלו עוגות
41	2.6 בעיית הטרמפיסט, בטלנות חברתית ופרדוקס ההצבעה של העניים
42	2.7 קפיטליזם של מקורבים
43	2.8 סיכום
45	פרק 3 - חינוך פיננסי ואוריינות פיננסית
48	3.1 הנחת היסודות להגדרת תחום האוריינות פיננסית
49	3.2 הגדרת העבודה של אוריינות פיננסית עבור פיזה 2012
55	3.4 פעולות ה־OECD לקידום אוריינות פיננסית
57	3.5 הרשת הבין־לאומית של ה־OECD בנושא חינוך פיננסי (INFE)
58	3.6 "The Big 3" שלוש השאלות המפורסמות בעולם בחקר אוריינות פיננסית
63	3.7 האתגרים בגיבוש הגדרה רחבה ואחידה של אוריינות פיננסית
65	3.8 אתגרים לפיתוח גישה סטנדרטית למדידה ולהערכה של אוריינות פיננסית
66	3.9 מסוגלות פיננסית

פרק 4 - ההשלכות של בערות פיננסית וגידול ברמות החוב של משקי הבית

- 69 **על יציבות המערכת הכלכלית במדינה**
- 74 4.1 שוק האשראי ורמת החובות של משקי הבית בישראל
- 75 4.2 התחרויות בשוק האשראי של משקי הבית בישראל
- 78 4.3 איסוף נתונים על חובות משקי הבית בישראל
- 78 4.4 היתרונות של משקי בית ושל יחידים ברכישת ידע כלכלי ומיומנויות ניהול פיננסי
- 82 4.5 צמצום החשיפה של משקי הבית לסיכונים פיננסיים

פרק 5 - תכנון ועיצוב מחדש של המערכת הפיננסית במדינה

- 86 5.1 התיאוריה הניאוקלאסית
- 87 5.2 הגישה המוסדית
- 90 5.3 כלכלה התנהגותית

פרק 6 - רמת האוריינות הפיננסית של משקי בית ושל יחידים ברחבי העולם

- 96 6.1 רמת האוריינות הפיננסית בקרב מבוגרים מארה"ב לשנת 2022
- 98 6.2 רמת האוריינות הפיננסית בקרב צעירים ותלמידי תיכון ברחבי העולם

פרק 7 - רמת האוריינות הפיננסית בישראל

- 105 7.1 ממצאים מסקר שערך בנק ישראל על מצב האוריינות הפיננסית בציבור הישראלי, בהשוואה למדינות ה-OECD ובפילוח לפי קהלים שונים בחברה הישראלית
- 109 7.1.1 חינוך פיננסי אפקטיבי - מאפיינים של תוכניות חינוך פיננסי מוצלחות
- 113 7.1.2 דברי נגיד בנק ישראל במסגרת סמינר חינוך פיננסי של בנק ישראל לשנת 2023
- 114 7.2 הישגי הנוער בישראל באוריינות פיננסית מפרספקטיבה בין-לאומית
- 116 ומנקודת מבט פנים-ישראלית
- 119 7.3 מחקר בתחום האוריינות הפיננסית שנערך בישראל בקרב תלמידי תיכון בגילים 15-18 בשנים 2018-2022
- 120 7.3.1 מטרת המחקר והסוגיות שנבחנו
- 121 7.3.2 מגבלות המחקר
- 123 7.3.3 שאלון המחקר
- 132 7.3.4 ממצאים ומסקנות

פרק 8 - מהם הגורמים המשפיעים על ההתנהגות הכלכלית של הפרט

- 147 **בתהליך קבלת ההחלטות? (מסגרת תיאורטית)**
- 149 8.1 לחשוב מהר, לחשוב לאט
- 152 8.2 רציונליות מלאה
- 152 8.2.1 תורת התועלת הצפויה (EXPECTED UTILITY)

154	8.3 מדוע אנשים מתנהגים בצורה לא רציונלית מבחינה כלכלית?
156	8.3.1 תורת הערך (Prospect Theory)
158	8.3.2 אפקט הוודאות ואפקט השקיפות
159	8.3.3 משקל יתר להסתברויות קטנות
160	8.3.4 אפקט המסגור
161	8.3.5 שנאת הפסד
162	8.3.6 הטיית צמיחה מעריכית (אקספוננציאלית)
163	8.3.7 אפקט ההוצאה האבודה
163	8.3.8 הטיית העיגון
164	8.3.9 אפקט דאנינג-קרוגר
165	8.3.10 אפקט הפיתיון
166	8.4 רציונליות מוגבלת
167	8.4.1 מודל אקולוגי אנושי
167	8.4.2 מערכות ניהול משפחה
168	8.4.3 מודלים של בחירה בין זמנים
168	8.4.4 מודל מחזור חיים ומודל השושלת
170	8.4.5 מודל מחזור החיים ההתנהגותי
170	8.4.6 התנהלות פיננסית של משקי הבית – הגישה הפוזיטיבית והגישה הנורמטיבית

פרק 9 - מהם הגורמים המשפיעים על רמת האוריינות הפיננסית

173	של יחידים ושל משקי בית?
174	9.1 גורמים סוציאל-אקונומיים ודמוגרפיים
180	9.2 גורמים לא קוגניטיביים: פסיכולוגיים, רגשיים, אישיותיים וערכיים
184	9.3 השפעת ההורים, המשפחה והסביבה
188	9.4 תורת ההתנהגות המתוכננת
192	9.5 השפעה של מיומנויות מתמטיות וחשבוניות על רמת האוריינות הפיננסית

פרק 10 - הקשר בין ידע פיננסי, עמדות והתנהגות כלכלית ובין אוריינות פיננסית

201	10.1 האם ידע פיננסי הוא ערובה להתנהגות כלכלית יעילה ואחראית?
204	10.2 הקשר בין ידע בתחום האשראי ובין התנהלות ניהול האשראי והחיסכון של משקי הבית
205	10.3 הקשר בין אוריינות פיננסית ובין תכנון לטווח הארוך וחיסכון לפנסיה
206	10.4 מדוע ידע פיננסי לבדו אינו מצליח לשפר את המיומנות של תכנון פיננסי לטווח הארוך?

פרק 11 - הצורך בפיתוח קורסים ותוכניות לחינוך פיננסי

בבתי ספר, באקדמיה ובמקומות העבודה

209

11.1 יוזמות ואסטרטגיות לאומיות של המדינות המתקדמות ביותר

211

בהטמעת תחום האוריינות הפיננסית

226

11.2 מהם העקרונות שחייבים ליישם בכל התוכניות לחינוך פיננסי?

231

11.3 שיטות מגוונות ומתקדמות להוראת תוכניות לחינוך פיננסי

234

11.4 הכשרה ייעודית של מורים לחינוך פיננסי

פרק 12 - סיכום: עשרת מפתחות הזהב להבניית תוכניות מוצלחות

235

לחינוך פיננסי במערכת החינוך

241

רשימה ביבליוגרפית

הקדמה

הגאון הפיננסי שלא הרוויח שקל מימיו

שמעו סיפור מוזר. בהיותי סטודנט לתואר ראשון בכלכלה זכיתי ללמוד אצל פרופסור נחשב וידוע, שהרבה להופיע בטלוויזיה ולתת עצות בתחום המימון וההשקעות. פעם, במהלך אחד השיעורים, הרשיתי לעצמי להתפרץ ולשאול אותו שאלה שעניינה את כולם, אבל אף אחד לא העז לשאול.

"כמה מיליונים הרווחת עד היום מהשקעות בשוק ההון?"
הסטודנטים המתינו בדממה לשמוע את תשובתו של הפרופסור.
"אפס".

"איך יכול להיות שעם כל הידע שלך בפיננסים ובהשקעות הרווחת אפס?"

הפרופסור הישיר את מבטו אליי, ובחיוך ציני קטן השיב לי:
"בזמן ששאר החברים שלי השקיעו בבורסה והרוויחו בגדול, אני פחדתי והעדפתי להישאר בחוץ".

באותו רגע למדתי את השיעור הראשון בחיים המקצועיים שלי: הרבה יותר קל להשיא עצות לאחרים בענייני השקעות וכספים כאשר לא מדובר בכסף שלך. מבט עמוק יותר יגלה לנו שאין בהכרח קשר בין העובדה שאדם מבין בפיננסים ובין היכולת או המוכנות שלו לסכן את כספו ולהשקיע אותו.

כדי להעז ולהרוויח בגדול יש צורך במידע רב ובמיומנויות פיננסיות, אך קיימים גורמים רבים נוספים - אישיים, רגשיים, פסיכולוגיים, קוגניטיביים ולא קוגניטיביים - שמשפיעים על תהליך קבלת ההחלטות הכלכליות שלנו. אם נהיה מודעים להם ונבין אותם, ייתכן שנוכל לייעל את ההתנהגות הפיננסית שלנו במטרה למקסם את התועלת האישית והחברתית של כולנו.

הספר "מחשבים חינוך מחדש" אינו מתיימר להפוך את הקורא לגאון פיננסי, נהפוך הוא. לפני הקורא ניצבת שאלה בסיסית ופשוטה לכאורה: אם הגורם הכלכלי-פיננסי משפיע על כל תחומי החיים שלנו, והוא גם זה שמכתיב את סדרי העדיפות הלאומית בחינוך, בדיוור, ברווחה, בביטחון ובבריאות, איך ייתכן שאף אחד לא טורח ללמד אותנו, אזרחי המדינה, מושגים פיננסיים בסיסיים? אם רוב ההחלטות החשובות במדינה מתקבלות משיקולים פיננסיים ותקציביים, מדוע אף אחד אינו מנסה להסביר לנו מהם אותם עקרונות ושיקולים שמנחים את הדרג המדיני בחלוקת העוגה התקציבית? למשל, מדוע קיים פער גדול בין הפריפריה למרכז בכל הקשור לציוד רפואי מתקדם, למחלקות ילדים ופנימיות, לצוותי אחיות וכמובן לרופאים המטפלים בפריפריה? מדוע יש 20% פחות מיטות אשפוז ו-40% פחות חדרי ניתוח בצפון ובדרום לעומת מרכז הארץ? מהו ההסבר לכך ששיעור תמותת תינוקות לכל אלה לידות הוא הגבוה ביותר בצפון ובדרום? ומדוע במרכז הארץ תוחלת החיים גבוהה יותר מאשר בפריפריה?¹

חינכו אותנו לחשוב שאין מחיר לחיי אדם, והינה נוכחנו לגלות שאפילו לחיי אדם יש תג מחיר, ויש מי שמשלם עליו ביוקר. הקצאת משאבים כלכליים ופיננסיים בצורה שאיננה שוויונית, איננה יעילה ואיננה צודקת עלולה במקרה קיצון לעלות בחיי אדם, ובמקרים פחות גרועים היא "רק" תורמת להגדלת הפערים החברתיים ואי-השוויון ולפגיעה ברווחה הכלכלית של השכבות החלשות.

1 הל"מ"ס, 2012, דו"ח משרד הבריאות, 2015 ודו"ח משרד הבריאות, 2016.

עכשיו אנחנו מגיעים לתעלומה האמיתית: אם אנחנו מבינים שלכסף יש השלכות מכריעות על ההווה ועל העתיד של כולנו, מדוע אנו מאפשרים לגופים הכלכליים החזקים במשק ולקובעי המדיניות להחזיק בידם בכל הידע הפיננסי והכלכלי, ולא דורשים מהם לחלוק אותו עימנו?

איך ייתכן שאנחנו בוחרים במודע להישאר אדישים למצבים של חוסר שוויון ושל אי־צדק חלוקתי, ולא מנסים לקרוא תיגר על המערכת הכלכלית או על הממסד, ולְהִבְנוֹת סדר חברתי כלכלי חדש? מדוע שומרי הסף שאמורים להגן על האינטרסים הכלכליים של הצרכנים, כמו בנק ישראל והמפקח על הבנקים, אינם עושים את תפקידם כנדרש?

האם יש בכוחנו לשנות את המציאות ואת התודעה שבה אנו חיים? איך עושים זאת?

הדרך לתשובות מתחילה כאן.

מבוא

מי אחראי לגורל חינוך ילדינו?

"תזכור, אתה חייב להצליח בלימודים כדי שלא תהיה פועל פשוט כמונו כל החיים, בלי עתיד".

את המשפט המפחיד והמטלטל הזה שמעתי מהוריי לעיתים תכופות בתקופת לימודיי בתיכון. עם המשקולת הכבדה הזו על כתפיי הצנומות נאלצתי להסתובב במשך שנים רבות בחיי כנער מתבגר, ועד גיל מאוחר יחסית בחיי הבוגרים.

להורים שלי הייתה כוונה טובה, הם רצו שאלמד מניסיון החיים הקשה שלהם, ושיהיה לי עתיד טוב יותר מההווה שלהם. למרות הכוונות הטובות, הדרך שבחרו והמילים שבהן השתמשו עשו את הפעולה ההפוכה. כשאמרו לי שאני חייב להצליח, המסר שקיבלתי היה שאסור לי להיכשל. כשאמרו לי שאינם רוצים שאהיה פועל פשוט בלי עתיד, המסר שקיבלתי היה שאנשים מסוימים חיים בלי עתיד. המסקנה שלי כילד צעיר הייתה ברורה - אם אני רוצה להציל את העתיד שלי, ואולי גם את העתיד של המשפחה שלי, אסור לי להסתכן ואסור לי להיכשל.

עם התובנות הללו הסתובבתי שנים רבות. בהסתכלות לאחור אני יודע לומר שאומנם המסרים של הוריי דרבנו אותי להשקיע ולהצליח, אך גם היה בהם משהו משתק ומפחיד שהצר את צעדיי.

כיום, כאדם בוגר, כמחנך וכהורה, אני יודע שכאשר אנו משוחחים עם ילדים ועם בני נוער אנחנו חייבים להדגיש את הדברים הטובים

ואת היתרונות שעשויים לצמוח להם אם יבחרו להתנהג בדרך מסוימת. כהורים וכמחנכים המסר החשוב שאנחנו צריכים להעביר לילדינו הוא שמותר להם להסתכן בחיים, ושכישלון אינו סוף הדרך אלא הוא אבן דרך. זו הזדמנות מצוינת עבור כולנו ללמוד, להפיק לקחים ולצמוח.

אחד המסרים החשובים שאני מקפיד להנחיל לילדיי הוא שתמיד יהיו סביבם אנשים שידאגו להסביר להם למה היוזמות החדשות שהם מבקשים לגלות, או הרעיונות והחלומות הגדולים שהם מבקשים להגשים נועדו לכישלון ידוע מראש. אלה אותם אנשים שימצאו תמיד את הנימוקים שירתיעו אותם מלחשוב בגדול, מלהעז לנסות דברים חדשים. אני קורא להם "אנשי הלא", כיוון שהם יודעים תמיד להסביר מדוע אי-אפשר או מדוע הדבר שאתה מבקש להשיג אינו בר ביצוע. מניסיוני, "אנשי הלא" מתאפיינים בפסימיות, בתחושת מסוגלות נמוכה ובחוסר אמונה ביכולת שלהם להגשים את החלומות של עצמם. כך יוצא שהכישלונות, הפחדים, התסכול והמטען השלילי שהם נושאים מושלכים באחת על אחרים ועלולים, חלילה, להרפות את ידם מלהגשים את שעולה במוחם. התפקיד שלנו כהורים הוא לפרוץ את החסמים ולנפץ את תקרות הזכוכית שהחברה מציבה בפני ילדינו כבר מגיל קטן, ולגרום להם להאמין שהכול בר השגה. אחת ההמלצות החשובות שלי לילדיי היא שכדאי להם לדאוג שהחברים שיקיפו אותם במהלך חייהם יהיו תמיד אלה שאוהבים אותם ללא תנאי, שמעריכים אותם ושמאמינים בכישוריהם וביכולותיהם להגשים את החלומות שלהם. כולנו, ילדים או מבוגרים, צריכים שהאנשים הקרובים אלינו יאמינו ויתמכו בנו, יפרגנו לנו, יעודדו וידרבנו אותנו להגשים כל יוזמה או יעד שנציב לעצמנו. מנגד, המלצה נוספת שלי לילדיי היא להתעלם מרעשי רקע שליליים ולהסיט הצידה ביקורת נוקבת ושלוחת רסן, שכל תפקידה הוא לרפות את ידם ולהכשיל אותם. במילים פשוטות, הילדים שלנו צריכים לדעת למי להקשיב.

למילים טובות, לתחושת מסוגלות ולאמונה עצמית יש השפעה חיובית ומכרעת על ילדיכם. לחלופין, לביקורת שלילית שלוחת רסן עלולה להיות השפעה הפוכה. ההשפעות החשובות הללו מומחשות באמצעות משל קצר שאני נוהג לספר לילדיי מעת לעת.

משל הצפרדע

להקת צפרדעים טיילה להנאתה ביער. לרוע מזלך, שתי צפרדעים נפלו לבור עמוק. חברותיהן התאספו סביב הבור וראו עד כמה הוא עמוק. הן צעקו לצפרדעים שנפלו:

"חברות יקרות, אין לכן שום סיכוי לצאת מהבור הזה. חבל על המאמץ".

הצפרדעים שנפלו לא התכוונו לוותר על חייהן. הן התעלמו מקריאות הקהל מלמעלה וניסו בכל כוחן לקפוץ החוצה. הצפרדעים המשיכו לצעוק מלמעלה שחבל על המאמץ שלהן, שאין להן סיכוי. בתנועות ידיים רחבות חזרו הצפרדעים שוב ושוב על המילים הללו. אחת הצפרדעים שנפלה לבור הקשיבה לעצתן של האחרות. היא התעייפה מהטיפוס ומהקפיצות, נכנעה ונפלה לקרקעית הבור ללא רוח חיים באפה.

הצפרדע השנייה שנפלה לבור לא ויתרה. היא המשיכה לזנק בכל כוחה, אף שהצפרדעים האחרות סימנו לה בתנועות וצעקו מלמעלה:

"חבל על המאמץ, אין לך שום סיכוי שבעולם; תשימי קץ לסבל שלך, תמותי ודי".

למרות דבריהן ותנועותיהן, הצפרדע קפצה שוב ושוב, הגבירה את ניסיונותיה, ולמרבה הפלא, בשארית כוחותיה, הצליחה לזנק בקפיצה כה גבוהה שהביאה אותה אל מחוץ לבור. היא הייתה תשושה לחלוטין, אבל חיה. לאחר שנחה מעט שאלו אותה הצפרדעים:

"איך הצלחת? הבור היה ממש עמוק, לא היה שום סיכוי שתצליחי לזנק גבוה כל כך, הסיכויים שלך לשרוד היו אפסיים".

מה התברר?

הצפרדע שניצלה הייתה חירשת. היא לא שמעה את מה שצעקו לה מלמעלה אלא רק ראתה את תנועות הידיים הנרגשות. בטעות היא פירשה כל זאת כמילות עידוד.²

האנשים המצליחים ביותר בעולם הם אלה שהעזו להסתכן, הרשו לעצמם להיכשל ולא נכנעו לתבניות ולחסמים שהחברה הציבה בפניהם. לדוגמה, נשיא ארה"ב, דונלד טראמפ, נכשל בעסקיו לא פעם, ולמרות זאת זכה לכהן כנשיא המעצמה הגדולה בעולם, והעסקים שבבעלותו מגלגלים מיליוני דולרים בשנה; וינסטון צ'רצ'יל הובס בכל תפקיד ציבורי שאליו ניסה להתקבל, עד שבגיל 62 היה ראש ממשלת אנגליה; המורים של תומס אדיסון אמרו לו שהוא טיפש מדי כדי ללמוד משהו, אך הוא ניסה 1,000 פעמים עד שהצליח לפתח נורה שתעבוד.

אותם אנשים שהאמינו בעצמם, שהעזו להסתכן ולפעמים ללכת נגד הזרם, הם אלה שהצליחו ליצור את העתיד שלהם בעצמם, וכך השפיעו על העתיד של כולנו.

בנקודה הזאת המחשבה שהעסיקה אותי רבות היא מדוע אין יותר אנשים שמעזים לפרוץ גבולות, שאינם חוששים להסתכן או להיכשל? מדוע מעטים האנשים שחולמים בגדול ומסוגלים לדמיין עבור עצמם ועבור כולנו עתיד טוב יותר?

שאלה מתבקשת יותר היא: מי אחראי לכך? מי אמור לגרום לכך שכולנו נצמח להיות אנשים חושבים, יצירתיים, מצליחים, פורצי דרך ובעלי חשיבה ביקורתית כלפי המציאות שבה אנו חיים?

כבר לקראת סיום תקופת לימודי בתיכון, בליווי הלחץ שהתלווה למבחני הבגרות, קיננה בי המחשבה על עתיד. מה אני אמור לעשות

2 ברוח המשל הכתוב באתר האינטרנט <https://tariel.co.il/guides/1262>.

עם עצמי אחרי תקופת הצבא? מה עליי ללמוד? באיזה מקצוע לבחור? ובאיזו עבודה אני יכול לעבוד כך שארוויח מספיק כסף כדי לבנות לעצמי ולהורי עתיד טוב יותר?

שאלתי את עצמי בחרדה: איך ייתכן שלאחר 12 שנות לימוד הדבר היחיד שאני יודע לעשות טוב הוא ללמוד? אף אדם בבית הספר לא הכין אותי לעולם האמיתי שבחוץ, לחיים האמיתיים. למשל, אף אחד לא טרח להסביר לי על האפשרויות שעמדו לפניי בתחום הקריירה או לפחות להבהיר לי מהם השיקולים שכדאי לחשוב עליהם כשמתכננים מה ללמוד, היכן ללמוד ובמה לעבוד. מדוע אנחנו נדרשים לשנן כמויות אדירות של חומר שלא באמת יעזור לנו בחיים, ומנגד, דווקא את המיומנויות והנושאים שעשויים לשנות את מצבנו בחיים האמיתיים אף אחד אפילו לא מעלה בדעתו ללמד אותנו? מתי משהו בבית הספר עצר לרגע לשוחח איתנו, לבד, באופן אישי, על העתיד שלנו, או על האפשרויות שפתוחות לפנינו כפרטים ולא כחלק מקבוצה בכיתה? איך ייתכן שמערכת החינוך בישראל במאה ה-21 נכשלת בהבנת אחד מתפקידיה העיקריים בחינוך ילדינו? כיצד ייתכן שבתי הספר אינם מממשים את ייעודם ואינם פועלים ליצור מבוגרים עצמאיים ואינדיבידואלים שעומדים על דעתם, בעלי חשיבה ביקורתית, יצירתיות ויוזמה, אנשי חזון אשר ניצבים חדורי מטרר להגשים את ייעודם בחיים?

אחת התשובות האפשריות והמפתיעות לכל התהיות הללו פשוטה למדי, מתריסה וכואבת: הייעוד המקורי שלשמו נוצרו בתי הספר הציבוריים, אז כמו היום, לא כלל אף לא אחת מהמטרות הנ"ל. "להבדיל ממה שאנו נוטים לחשוב", טוען פרופסור ג'ואל ספרינג, מומחה להיסטוריה של החינוך, "מודל החינוך הציבורי לא נוצר מתוך חשיבה להעניק לכל האנשים הזדמנות שווה לרכוש השכלה, וגם לא עקב התפתחות הדמוקרטיה, אלא בדיוק להפך! [...] מלכתחילה,

תפקידו העיקרי של בית הספר לא היה לרומם ולהאיר, אלא לשמש אמצעי לשליטה חברתית!³

מסקנתו של מחקר שבחן דפוסים היסטוריים של מערכות חינוך ציבוריות בשלל מדינות מאמצע המאה ה-19 ועד ימינו הייתה כי מערכות החינוך הציבורי הוקמו והורחבו במטרה "לשלוט בהמונים", כלומר: "ללמד אותם לציית למדינה, בתקווה שהדבר יסייע למדינה לבצע את תפקידה החינוכי ביותר: למנוע אי-סדר חברתי ולהבטיח יציבות פוליטית".⁴

פרופסור ספרינג מתייחס בכתביו לרצון הטבוע בממשלות לעצב את החברה לפי ראות עיניהן, בהתאם לאג'נדות שבהן הן מאמינות -פוליטיות, כלכליות וחברתיות. הוא מבליט את האג'נדה הכלכלית, וטוען כי עד היום מטרתה לייצר מאגר של עובדים שישרתו את שוק העבודה, את הצבא (כחיילים) ואת התעשייה.⁵

תיאורטיקן החינוך, אנדרו קרן (Andrew Kern), מייסד ומנהל מרכז המחקר לחינוך קלסי שמושבו בארה"ב, טען באחד מראיונותיו כי "במקום שהחינוך יתמקד במדעי הרוח, באנושיות של הילד, הוא נקשר בדרכים שיועילו לכלכלה. לא התייחסו לילדים כאל בני אדם, אלא כאל חלקים במכונה". עוד הוסיף לטעון כי "במקום לטפח את הרוח, אמרו אנשי החינוך - נבנה כאן 'מכונה' שתכין מספר עצום של ילדים שיוכלו להשתלב בעולם העבודה".⁶

הטיעונים הללו עולים בקנה אחד עם מאמר מרתק שכתבה ד"ר אסנת ספורטה, שבו היא עורכת אנלוגיה בין עולם המושגים התעשייתי והיצרני שהתפתח מייד לאחר המהפכה התעשייתית, באמצע המאה ה-18, לעולמות התוכן במערכת החינוך ובבתי הספר. לדידה של ד"ר אסנת ספורטה, "בתי הספר שאבו השראה ונבנו

3 מורחי, 2023.

4 שם.

5 שם.

6 שם.

על ברכי המאפיינים והערכים שהוטמעו בתעשייה ובמפעלי ייצור. התלמיד משול לחומר גלם, תהליך ההוראה נדמה לתהליך הייצור, ולכן הציפייה היא שהתהליך החינוכי יהיה תואם במאפייניו לתהליך הייצור בתעשייה: אחדות בתפוקות, סטנדרטיזציה, תכנון מראש, מטרה יחידה, קבועה וברורה וציפייה שיתקיים בו יחס ישר בין תשומות לתפוקות".⁷

הפרשנויות הנוקבות הללו על ייעודה האמיתי של מערכת החינוך עשויות לשפוך אור על הבעיות השורשיות והמהותיות הקיימות במערכות החינוך. בהמשך הספר אציג רעיונות לפתרונות אפשריים שיכולים לתת מענה לחלק ממשאלות הלב של רובנו ולציפיות שיש לנו ממערכת החינוך ומבתי הספר.

השתעבודות מרצון

חינוך, כלכלה ומעמד חברתי תלויים זה בזה ומשפיעים זה על זה בצורה חיובית. הכישלון החרוץ של מערכת החינוך בטיפוח מבוגרים בעלי חשיבה עצמאית, מעוף וחזון משתקף היטב בחוסר היכולת של משקי בית ליצור עבור משפחתם אופק כלכלי או תמונת עתיד שיש בה רווחה כלכלית. כשבוחנים את ההתנהגות הכלכלית ואת החובות של משקי הבית בישראל, מגלים תמונה עגומה למדי. משקי הבית עמוסים במשכנתות, בהלוואות, בחובות לחברות האשראי ובמשיכת יתר גבוהה בבנק.

במצב הכלכלי ששורר כיום חלק גדול ממשקי הבית אינם מצליחים לגמור את החודש. לא מעט משפחות וילדים חיים בעוני, וחלק לא מבוטל נמצאים בסיכון לעוני. הכוונה לאותן משפחות שכל ההכנסה שלהן אינה גבוהה משכר המינימום, אף ששני בני הזוג עובדים מסביב לשעון. ואם, חלילה, אחד מבני הזוג יפסיק לעבוד, אותה משפחה עלולה להידרדר לעוני. לצערי, עבור אותן משפחות העתיד הכלכלי אינו נראה מזהיר. היכולת של המפרנסים לשנות את המציאות הכלכלית שבה הם חיים במסגרת הכלים שעומדים לרשותם כמעט לא קיימת. רוב הזמן הם עסוקים בהישרדות כלכלית יומיומית. מה שמעניין אותם הוא ההווה. הפעולה האנושית הזו - לעצור לרגע ממרוץ החיים המטורף, לקחת אוויר, להרים את הראש ולנסות לתכנן עתיד טוב יותר לעצמם ולמשפחתם - כמעט לא קיימת. הם אינם

פנויים לתכנן לטווח הארוך, ואינם מסוגלים לדמיין לעצמם תמונת עתיד פיננסי כלשהי. זו אחת הסיבות לכך שאנשים אינם חוסכים מספיק כסף ואינם מפרישים לפנסיה שלהם כדי שאולי יוכלו לחיות בכבוד בעתיד. התודעה שהם חיים בה היא תודעה של הישרדות.

בשנים האחרונות גרמו משברים פיננסיים עולמיים - דוגמת המשבר שפרץ בשוק המשכנתות בארה"ב ב-2008 (הסאבפריים) וגלש לכל אירופה, כמו גם משבר הקורונה העולמי - לקריסה פיננסית של אנשים פרטיים, של משקי בית ושל עסקים רבים ברחבי העולם, אשר פשטו את הרגל ואיבדו את בתיהם, את השקעותיהם ואת רוב ממונם.

ארגון ה-OECD, ארגון בין-לאומי של המדינות המפותחות לשיתוף פעולה ולפיתוח כלכלי, הגיע למסקנה שכדי שהאזרחים לא ייהפכו לנטל כלכלי על המדינה חייבים לספק להם ידע פיננסי ומיומנויות פיננסיות מגיל צעיר, באמצעות שיעורים לחינוך פיננסי בבתי הספר. כך אנשים פרטיים ומשקי בית יוכלו לקבל החלטות כלכליות מושכלות ויעילות יותר, ינהלו את כלכלת המשפחה שלהם באופן אחראי וישפרו את רווחתם הכלכלית. כפועל יוצא מכך, תגדל הרווחה הכלכלית של המדינה כולה.

באופן אירוני, בזמן שהמדינה מנסה ביד אחת שלה לתת לאזרחים כלים וידע פיננסי כדי שיצאו לחירות כלכלית, יחיו וינהלו את חייהם בחופשיות, בעצמאות וברווחה וייצרו לעצמם עתיד טוב יותר, ביד השנייה שלה המדינה דואגת להנצית בקרב האזרחים שלה תודעה שהפילוסוף הצרפתי, מהמאה ה-16, אטיין דה לה בואסי, בחר לכנותה במאמרו, "השתעבדות מרצון". מאמרו המטלטל של בואסי, הסעיר וריתק משכילים ואינטלקטואלים רבים באותה תקופה. הוא תיאר את יחסי הכוח בחברה בין השליט לנתינים שלו, וניסה להבין כיצד ייתכן שלמרות הסבל שנגרם ל"אנשים הפשוטים" הם עדיין בוחרים להשתעבד אליו.

"הם אומרים שהם משועבדים מאז ומתמיד, ושאובריהם חיו כך. הם חושבים שמחובתם לשאת בעול, משתכנעים בכך באמצעות דוגמאות, וככל שהזמן נוקף הם מבצרים במו ידיהם את שלטונם של אלה הרודים בהם. [...] ורק לדבר אחד אין לבני האדם - ואיני יודע מדוע - די כוח להשתוקק: לחירות"⁸. בואסי הציע שתי סיבות עיקריות להשתעבדות מרצון של בני אדם. הראשונה היא כוחו של הרגל; הם שוכחים את אהבת החירות ואת היכולת לשלוט בגורל של עצמם כיוון שהתרגלו להיות פסיביים, התרגלו לעובדה שמישהו אחר חושב ומחליט עבורם מה טוב יותר בשבילם. הסיבה השנייה והמעניינת, לפי בואסי, היא שהמנהיג (העריץ) שואב את כוחו דווקא מהמוסדות ומהארגונים המשרתים את השלטון. אם נשליך זאת על עולמנו כיום, ייתכן שהכוונה של בואסי היא שהגופים הגדולים והחזקים במשק - כמו התאגידים, הבנקים, אמצעי התקשורת, בעלי ההון והאליטות השונות - כל עוד הם מרוויחים מהמדיניות הכלכלית והפוליטית של השלטון, אזי הם ידאגו להשאיר את המצב על כנו וישכנעו את ה"אנשים הפשוטים" שהמצב כיום הוא הטוב ביותר עבורם.

מיהן אותן "אליטות" שמצליחות, לכאורה, בתחכום רב, להשליט את רצונן ולהכפיף את האינטרס הציבורי לטובת האינטרס הצר שלהן? כיצד הן עושות זאת? ומדוע ההמון אינו קורא עליהן תיגר ואינו נלחם בהן כדי לייצר סדר חברתי חדש?

1.1 שלטון האליטות

שלטון האליטות, המכונה גם שלטון המיעוט, מתייחס לקבוצות קטנות וחזקות באוכלוסייה, המרכוזות בידיהן את מוקדי הכוח והשליטה במדינה. קיימים סוגים שונים של אליטות - אליטה פוליטית, כלכלית, אקדמאית, תקשורתית, משפטית ורבנית. המשותף לכולן

8 לה בואסי, 2007.

הוא הצורך שלהן להשליט את דעותיהן ואת רצונן על הרוב הדומם, ולהכפיף את האינטרס הציבורי לאינטרס האישי והצר שלהן. על-פי רוב, מדובר בקבוצה אתנית בעלת מאפייני גזע, לאום, דת או תרבות משותפים, והיא אוחזת בכמות בלתי מידתית של מוקדי כוח והון.⁹

גישת האליטות היא תיאוריה מדינית במדע המדינה ובסוציולוגיה, ששמה לה למטרה לתאר ולהסביר את יחסי הכוחות בין הקבוצות השונות בחברה המודרנית. בבסיס הגישה עומדת טענה שאותו מיעוט אליטיסטי אינו תלוי בתהליכי הבחירות הדמוקרטיים של המדינה, והוא מצליח בתחכום רב לנווט כרצונו את ההחלטות הגורליות המתקבלות במדינה בתחומים שונים, בהתאם לתפיסת עולמו ובניגוד לרצון רוב העם. יתרה מזאת, המיעוט האליטיסטי מצליח לבסס את מעמדו ולשווק את האידיאולוגיה שלו לכלל הציבור בזכות שליטתו בגופי התקשורת ובאקדמיה, והודות להשפעתו הרבה על מערכת המשפט. כך יוצא שקבוצות מיעוט בעם, השולטות בהון רב ובמוקדי הכוח בציבוריות הישראלית, מצליחות להשיג השפעה ניכרת על החלטות מדיניות של תאגידים ושל ממשלות.

האליטות מכפיפות את האינטרסים שלהן על רוב העם הודות לכיסים עמוקים, למאפיינים אישיותיים - אינטליגנציה, זריזות, תושייה וכישורים אחרים - והודות לרצונם העז להיכנס לעמדות הכוח. כל אלה אכן מביאים אותם לעמדות הנחשקות. בניגוד להם לרוב העם אין יכולת כלכלית, אין כישורים וגם אין עניין להיכנס לתפקידים משפיעים בממשל.

אם כך, בניגוד למה שחשבנו ובלי לשים לב, ברוב הפעמים אנחנו מובלים על-ידי מיעוט ששולט במוקדי הכוח הכלכליים והפוליטיים, שבתחכום רב מצליח להכפיף את רצונותינו לרצונותיו ולשעבד את האינטרסים הקולקטיבים של כולנו לטובתו.

9 ויקיפדיה, גישת האליטות.

1.2 מי באמת שולט בחיינו?

יש הרואים את תפיסת האליטות כקיצונית מדי, אולם אם נתבונן לעומק על האופן שבו מתנהלים חיינו, נגלה שיש בה מן האמת. למשל, התרגלנו לעבוד 10 שעות ביממה, לפעמים 12 שעות, ויש הנוהגים לקחת את העבודה איתם הביתה. המסר שאנחנו מקבלים מאותם גופים חזקים ששולטים במשק הוא שזה בסדר להקריב את רוב שעות היממה לעבודה. אם אנחנו רוצים להרוויח יותר כסף ולהתחיל לחיות, נהיה מוכרחים לעבוד יותר שעות, להיות זמינים לבוס 24/7, ואל לנו לדרוש פרטיות או שעות פנאי בליליים עם המשפחה או עם חברים. ערכים כמו טיפוח התא המשפחתי, השקעה בזוגיות, זמן איכות עם הילדים, בילוי עם חברים, פיתוח אישי, אמונה והעצמה רוחנית, כמו גם שאלות העוסקות בזהויות השונות של הפרט ביעודו ובתכליתו, ייחודו, זהותו התרבותית והלאומית - כל אלה הם רק חלק קטן מערכים ומזהויות אשר נדחקו הצידה לטובת ערכים המקדשים את החיצוניות, את החומריות ואת ההשתעבדות למקום העבודה. זהו סולם ערכים חדש שנוסד מלמעלה, ונועד לעודד התנהגות כנועה וצייתנית של רוב העם, כדי לשרת את אותו מיעוט אליטיסטי השולט בכל מוקדי הכוח במדינה והמעוניין לשמר את מעמדו ככזה.

אין דבר מסוכן יותר מלהשקיע את כל הזמן והאנרגיה שלנו במקום עבודה אחד ולאורך שנים. בצורה כזו אנו משעבדים את כל הרצונות, הצרכים והחלומות שלנו לאדם אחד או לגוף אחד שהצרכים והחלומות שלנו אינם עולים בקנה אחד עם האינטרסים שלו.

כיצד בכל זאת אותו מיעוט אליטיסטי מצליח לשכנע את הרוב לחשוב ולהיות כמו כולם? מדוע דורות שלמים של עובדים פוטנציאלים לומדים שזה בסדר לוותר על החיים האישיים ועל השאיפות הראויות באמת לטובת הגשמת מטרות צרות, "נשגבות" וכלכליות של מיעוט השולט במוקדי הכוח הכלכליים והחברתיים בישראל?

1.3 להיות כמו כולם

כבר מגיל צעיר הסביבה משדרת לנו שיש מסלול ברור שעל כולנו לעבור דרכו: גן ילדים, בית ספר יסודי, תיכון, צבא, טיול אחרי צבא, לימודים אקדמיים, הצטרפות לשוק העבודה, בניית תא משפחתית וטיפוח קריירה. בגדול, זהו מסלול חיים טיפוסי ל"ישראלי הממוצע", שתוכנן ועוצב עבורו עוד טרם לידתו על-ידי הוריו וסביבתו הקרובה. כולם דואגים תמיד להזכיר לנו על הציפיות הרבות שיש להם מאיתנו - לעבור את כל שלבי מסלול החיים הללו בהצלחה מרובה.

מסרים דומים עוברים אלינו גם ממערכת החינוך. המסר העיקרי הוא שאם אנו רוצים להצליח בחיים עלינו ללכת במסלול הבטוח, כלומר: להיות כמו כולם. עלינו לדאוג שתהיה לנו תעודת בגרות, שנלך ללמוד באוניברסיטה, שנשיג עבודה מכובדת ושלא נסתכן ללא צורך. כמעט לא מלמדים אותנו בבית הספר איך לחשוב מחוץ לקופסה או מיהם אותם אנשים יוצאי דופן שהצליחו בגדול בחיים דווקא משום שהלכו נגד הזרם ופעלו בדרכים לא שגרתיות. למשל, מדוע לא מלמדים בבית הספר כיצד אפשר להרוויח כסף בשוק החופשי, אם רק נעז להסתכן? מדוע לא מפגישים אותנו עם יזמים מצליחים שילמדו אותנו מה דרוש כדי להיות יזם או איך להקים עסק עצמאי מצליח?

1.4 מנגנון הריצוי ושלב הפיצוי

הצורך לרצות את הסביבה, ובמיוחד את הסביבה הקרובה (הורינו), גורם לנו לפעול כעדר ללא יכולת לעצור מדי פעם ולשאול את עצמנו אם אנחנו בדרך הנכונה והמיטיבה עבורנו. אנחנו שוכחים לבדוק אם המסע מהנה עבורנו ואם בדרך להשגת העושר אנו זוכים לטעום גם קצת אושר. כך קורה שאנו נשאבים אל שוק עבודה תובעני

ומייגע, שאת פירותיו הבטיחו לנו לקצור ברבות הימים. בינתיים, מה שנותר לנו לעשות ביתר שאת הוא להשקיע את כל מרצנו, משאבינו, זמננו ובריאותנו במקום העבודה, בתקווה שעם העושר יגיע גם האושר. למרבה הצער, כעבור שנים רבות במקום העבודה אנו מגלים שהעושר הוא מנת חלקם של אחרים, מעטים שנמצאים בראש הפירמידה, ויצא שכרנו בהפסדנו. השקענו את מיטב שנותינו בעבודה, ומנגד הזנחנו ובזבזנו זמן יקר שיכולנו לנצל כדי לבלות עם יקירינו או כדי להשקיע בעשייה שתפרה ותעצים אותנו ואת הסביבה שחשובה לנו.

אחרי שהבנו שאנו שקועים עד צוואר במקום העבודה שלנו ופחות משקיעים בילדים ובמשפחות שלנו, מגיעים רגשות אשמה ותחושות החמצה, כי אנו קולטים שהפכנו את העיקר לתפל ואת התפל לעיקר. השלב הבא בגלגל הזה נועד לפיצוי הילדים ובני הזוג שלנו על הזמן האבוד. אנו יוצאים למסע קניות ורוכשים שלל מוצרים שברובם אין לנו צורך. שלב הפיצוי אירוני, שכן בסוף מישהו צריך לשלם על כל הקניות האלה ולעבוד שעות נוספות כדי לממן את ההוצאות הללו. שוב אנו במרדף אינסופי אחר הזנב של עצמנו.

1.5 מרוץ עכברים

הפסיכולוג דן גילברט מתאר את המרדף של בני האדם אחר האושר. לתפיסתו, האושר הוא יעד מוחשי ובר השגה - אם רק נפעל לפי ההחלטות הנכונות נשיג אותו.¹⁰

רבים סבורים כי אם רק נצליח להניח את ידנו על מכונית גדולה יותר, לקבל משכורת גבוהה יותר, בית מדהים או מעמד חברתי גבוה יותר, ללא ספק נהיה מאושרים יותר. לפי גילברט יש שתי בעיות מרכזיות עם האסטרטגיה הזאת.

10 גילברט, 2007.

האחת היא שאנו יכולים רק לשער מה יסב לנו אושר, משום שכבני אדם אנו גרועים בניסיון לצפות זאת. ההשערות הללו נסמכות בדרך כלל על מסרים שאנו קולטים מהסביבה. למרבה הצער, המונופול על המסרים הללו מצוי כמעט לחלוטין בידי מנגנוני פרסום אגרסיביים המשרתים את תרבות הצריכה. תכליתם אחת - לשכנע אותנו שקניית מוצר מסוים תקרב אותנו אל האושר.

בעיה נוספת קשורה לתופעה המכונה הסתגלות הדונית - לאחר שכבר השגנו את היעד וקנינו את המוצר הנכסף, רמת האושר שלנו עולה למשך פרק זמן קצר, וכשאנו מסתגלים למציאות החדשה רמת האושר שלנו יורדת בהדרגה למצבה הקודם. כך האדם לכוד במעגל שקשה לו לצאת ממנו - התשוקה לאושר איננה נעלמת, היא רק מתחלפת בחיפוש אחר מוצר חדש שיסב לנו אושר. ככה אנו נמצאים בתחושה מתמדת של מחסור ושל חוסר סיפוק ושביעות רצון, ולא מפסיקים לרדוף אחר דברים לא חשובים שלא יגרמו לנו אושר.

ההחלטות והבחירות שלנו לאורך חיינו הבוגרים הביאו אותנו למבוי סתום. מצד אחד, אנו כלואים בעבודה בלתי נגמרת, מושפעים מתרבות צריכה מערבית ומונהגים על-ידי נורמות צרכניות וערכים שגורמים לנו רק נזק כלכלי ורגשי. מצד אחר, התסכול והייאוש רק גדלים כאשר אנו מבחינים שאין שכר לעמלנו (במובן המילולי): רוב משקי הבית כורעים תחת נטל ההלוואות, החובות והמינוס בבנק, ללא כלים שיסייעו להם לצאת ממעגל קסמים זה.

חינוך וכלכלה שזורים זה בזה, כיוון שההתנהגות הכלכלית והצרכנית של משקי הבית מושפעת מהנורמות ומהערכים שעליהם חונכו וגדלו. יהיה קשה למשקי הבית לעלות על דרך המלך מבחינת התנהלות כלכלית ללא בירור יסודי ועמוק של הערכים המנחים אותם בעת קבלת החלטות פיננסיות שונות. לכל משפחה יש קווי מתאר פיננסיים המאפיינים אותה, ולכן עליה להיות אחראית לסגנון החיים שבו בחרה.

ההתנהלות הפיננסית של משקי הבית, שמאופיינת לעיתים בפזרנות, בחוסר אחריות ובחוסר נכונות לתכנן ולכלכל את צעדים לטווח הארוך, הביאה מפרנסים רבים לתחושת תסכול ואובדן אמונה עצמית במסוגלות שלהם להיחלץ מהמשבר הפיננסי שאליו נקלעו. אותה רוחה כלכלית נכספת ותחושות של אושר ושל סיפוק נראים יעד רחוק שמימושו אינו בריהשגה.

היחידים שיכולים לשנות את המציאות הכלכלית שבה הם חיים אלה משקי הבית. ללא חשבון נפש וללא בחינת סדרי העדיפויות שלהם, המשפחה לא תוכל להתייעל ולצאת לדרך חדשה.

1.6 להפוך מנטל לנכס

משפחות רבות השרויות במצב כלכלי המוגדר כעוני או כסיכון לעוני נזקקות לתמיכת המדינה, ומחזרות על פתחיהם של גופים כגון הביטוח הלאומי, מוסדות רווחה ועמותות חסד שונות. כדי למנוע את הכרוניקה הידועה מראש של אותן משפחות שרווחתן הכלכלית נפגעת ושאינן מסוגלות להתנהל בצורה עצמאית מבחינה פיננסית והופכות לנטל על המדינה, נדרשת התערבות מנע מצד המדינה בשלבים מוקדמים במעגל החיים של אותן משפחות.

התובנה הרווחת היא שמדינת ישראל מוכרחה לספק חינוך פיננסי כבר בגיל צעיר לתלמידים בבתי הספר. ידע ומיומנויות פיננסיות להתנהלות כלכלית נבונה, יעילה ואחראית ייצרו בוגרים שידעו להתנהל בעולמות הפיננסיים המתפתחים בצורה מיטבית, ויתרמו לשיפור רווחתם הכלכלית האישית ולרווחת המדינה.

פיתוח חשיבה ביקורתית בראייה פיננסית

ה־OECD הגדיר "חינוך פיננסי" כ"תהליך פיננסי שבו צרכנים או משקיעים משפרים את הבנתם על מוצרים ועל מושגים פיננסיים, ובאמצעות מידע, הדרכה ו/או ייעוץ אובייקטיבי הם מסוגלים לפתח מיומנויות וביטחון אשר גורמים להם להיות מודעים יותר לסיכונים ולהזדמנויות פיננסיות, כדי שיוכלו לעשות בחירות מושכלות, ידעו עם מי להתייעץ או ממי לבקש עזרה, וינקטו פעולות יעילות אחרות לשיפור רווחתם הכלכלית".¹¹

בטרם נצלול לרבדים המאפיינים את תחום החינוך הפיננסי נתמקד באחת מ"מיומנויות העל" הקריטיות הנדרשת ביותר בכל תהליך חינוכי ורלוונטית לכל תחומי הדעת השונים - מיומנות של פיתוח חשיבה ביקורתית בראייה פיננסית.

חשיבה ביקורתית היא חשיבה המבוססת על תהליכים רפלקטיביים וכרוכה בהפעלה של חשיבה מסדר גבוה, למשל: העלאה של מגוון נקודות מבט, הצדקת ידע והערכה של מקורות מידע, בניית טיעונים והערכת תקפותם, וכן קבלת החלטות מתוך שיקול דעת.¹² לפי ההגדרה הקלסית של רוברט אניס, חשיבה ביקורתית היא "פעילות רפלקטיבית שקולה ומעשית שבמרכזה החלטה למה להאמין ומה לעשות".¹³

11 OECD, 2005b

12 Facione, 2011

13 Ennis, 1987

ברשותכם, אחזור שוב על השאלה/טענה שהעליתי מוקדם יותר. אם הגורם הכלכלי-פיננסי משפיע על הרווחה בכל תחומי החיים שלנו, והוא גם זה שמכתיב את סדרי העדיפות הלאומית של מדינת ישראל בכל הנוגע להקצאת משאבים בחינוך, בדיור, ברווחה, בביטחון ובבריאות במרכז ובפריפריה, איך ייתכן שאף אחד אינו מעודד ומלמד אותנו, אזרחי המדינה, לפתח חשיבה ביקורתית בראייה פיננסית בנוגע להחלטות שמתקבלות מעל הראש של כולנו ומונחתות עלינו על-ידי מוסדות המדינה והגופים החזקים במשק? כיצד האזרח הקטן אמור לבחון את ההחלטות של הממשלה, של מוסדות המדינה או של הגופים הכלכליים החזקים במשק, ולהעריך האם הן משרתות את האינטרס הרחב של הציבור או דואגות להנציח את מוקדי הכוח והממון בקרב המיעוט בעל השררה? אם רוב ההחלטות החשובות במדינה מתקבלות משיקולים פיננסיים ותקציביים, מדוע אף אחד אינו מנסה להסביר לנו מהם אותם עקרונות ושיקולים שמנחים את הדרג המדיני בחלוקת העוגה התקציבית? להלן כמה דוגמאות לעיוותים ולעוולות בתחומים שונים, שרובנו מקבלים בשוויון נפש וחיים איתם בשלום.

2.1 מלכודת דבש פיננסית

אחת התופעות השכיחות בישראל היא שלמרבית לקוחות הבנקים יש מסגרת אשראי - המכונה "משיכת יתר", "אוברדרפט" או "מינוס" בבנק - ואנו יכולים לנצל אותה עד לתקרת מסגרת האשראי המאושרת. לרוב הריביות שהבנקים גובים מהלקוחות עבור ניצול מסגרת האשראי הן גבוהות ביותר ועלולות להגיע, נכון לשנת 2024, לריבית שנתית של כ-15%.

כאשר הלקוח חורג מסכום הכסף שיש לו בחשבון הבנק ומנצל את כל מסגרת האשראי שהוקצתה לו, הפקידה מהבנק בדרך כלל מתקשרת אליו ומציעה לו לקחת הלוואה בריבית זולה יותר, ובעזרתה

לסגור את המינוס בבנק. לכאורה ההצעה נשמעת הגיונית מבחינה כלכלית, ורוב הלקוחות אכן מתפתים ולוקחים את ההלוואה לצמצום או לסגירה של המינוס בבנק. בפועל, מה שיקרה מכאן ואילך בתוך פרק זמן קצר הוא שחשבון הלקוח יחזור להיות במינוס בניצול מלא ויקר של מסגרת האשראי, בתוספת ההלוואה שנלקחה. כעת הלקוח נאלץ להתמודד עם תשלום ריבית גבוהה על מסגרת האשראי בחשבון הבנק שלו, ונוסף על כך עליו לשלם החזר חודשי נוסף בגין ההלוואה שלקח. התסריט הזה עלול לחזור על עצמו כמה פעמים, עד אשר הבנק לא יהיה מוכן להסתכן ולתת עוד הלוואות ללקוח.

הבור התקציבי שאליו נקלע הלקוח מדי חודש נגרם בשל התנהלות צרכנית ופיננסית לא נבונה ולא אחראית - הוצאותיו החודשיות גבוהות יותר מהכנסותיו, ולכן אך טבעי שייכנס לסחרור כלכלי ולחובות שילכו ויתפחו.

ה"עזרה" של הבנק ללקוח בדמות הלוואה "זולה" יותר אינה פותרת את בעיותיו הפיננסיות בטווח הארוך. כל עוד הלקוח לא ישנה את דפוס התנהלותו הכלכלית ולא יהדק את החגורה כך שהוצאותיו יתאמו להכנסות החודשיות שלו, הבעיה הפיננסית האמיתית שלו לא תיפתר. במקרה הזה, מתן הלוואה לכיסוי המינוס בבנק הוא בבחינת זריית חול בעיניים ושימת פלסטר על בעיה שמצריכה טיפול מהיסוד. מדוע במערכת הבנקאות בישראל יש בכלל אפשרות להיכנס ליתרת חובה? מדוע מאפשרים מראש ללקוחות להוציא ולבזבז כספים יותר ממה שהכנסתם החודשית מאפשרת? את מי משרתות הריביות בסכומי עתק שנגבות מלקוחות הבנקים בשל חריגות ממסגרת החשבון? ברור שהבנקים הם אלה שמתעשרים מכך.

הידעתם? בארה"ב אין אפשרות להגיע למשיכת יתר. ברגע שלקוח מגיע למינוס מטילים עליו קנס, והוא צריך לשלם את החוב דרך כרטיס האשראי. מדוע בישראל זה לא קורה?

2.2 מי אמור לשמור על האינטרסים הכלכליים של הצרכנים מול המערכת הבנקאית?

תחום הפרסום והשיווק של מוצרי אשראי למשקי בית אינו מוסדר ואינו מפותח כנדרש. לבנק ישראל אין הנחיות לתאגידים בנקאיים בנוגע לתוכן פרסום ההלוואות, אין אכיפה ודאגה לכך שלקוחות הבנק ייחשפו לתנאי ההלוואה, והבנקים אינם פונים לערוצי התקשורת כדי ליידע את לקוחותיהם על מוצריהם. לעיתים מציעים ללקוח הלוואה אף שיש לו פיקדון נזיל בבנק והעסקה לא משתלמת לו. בכל הנוגע לפרסום, אין מי שיפקח על ההבטחות שהבנקים מוכרים ללקוחות, ובמקרים רבים הלקוח אינו קורא את האותיות הקטנות בחוזה ההלוואה ואינו מודע לעלויות האמיתיות של המוצר שהבנק מציע לו. בישראל יש גופים חיצוניים - כמו חברות ליסינג מימוני, חברות כרטיסי אשראי וחברות ביטוח - המציעים ללקוחותיהם הלוואות ומוצרים פיננסיים שונים במחירים יקרים במיוחד, בלי שהלקוח יבין את משמעותה של כל עסקה שהוא מבצע. הפיקוח על הבנקים אמור לפקח על העמלות שהם גובים מלקוחותיהם, אך בפועל אין אכיפה והבנקים יכולים להגדיר מחדש עמלות חדשות או לשנות תעריפים כרצונם.

הנפגעים והמפסידים העיקריים מכך הם הלקוחות החלשים, שאין להם ידע ויכולת להתמקח מול הבנקים ולנהל משא ומתן עימם בנוגע לעמלות ולריביות שהבנק גובה, ועל ריבית פיגורים שנגבית ממנו ללא הסבר ולעיתים ללא שקיפות.

בתקופת משבר הקורונה ננקטו צעדים רגולטוריים כדי להגן על לקוחות הבנקים, כך שנתוני האשראי שלהם לא ייפגעו במהלך המשבר כתוצאה מאי-עמידה בהתחייבויותיהם הבנקאיות. למרות זאת הבנקים אינם מיישמים במלואם את הנחיות בנק ישראל, ודירוג האשראי של לקוחות אשר התקשו לעמוד בנטל המשכנתה נפגע.¹⁴

14 בנק ישראל, 2020 (דוח היציבות הפיננסית למחצית הראשונה של 2020).

אחד ההיבטים החשובים ביחסים בין הלקוחות לבנקים הוא היכולת של הבנקים לאפיין את הלקוחות ולהגדיר בצורה טובה את רמת הסיכון הפיננסי של כל לקוח ולקוח. נכון לשנת 2024 עדיין אין נתונים המרוכזים יחד, אך בנק ישראל מקדם הקמת מאגר שירכו מידע על היסטוריית האשראי של משקי הבית ושל העסקים הקטנים בארץ. נתונים מסודרים וידועים על כל הלקוחות יאפשרו לדרג את איכותם הפיננסית לפי משתנים ומאפיינים שונים, כגון: השכלה, מקצוע, ותק, רמת שכר, התנהלות היסטורית בבנקים ועוד. נתונים אלו יאפשרו לבנקים לצמצם את הסיכון שלהם מחשיפה ללקוחות בעייתיים מבחינה פיננסית. כך אפשר יהיה מצד אחד להוזיל ריביות ולשפר את תנאי ההלוואה ללקוחות טובים, בעלי דירוג אשראי גבוה, ומצד אחר להימנע ממתן הלוואות ללקוחות בעייתיים עם דירוג אשראי נמוך, שיש סבירות גבוהה כי לא יוכלו לעמוד בתנאי ההלוואה שלהם.

עם זאת, צריך לתת פתרונות אמיתיים גם לאותם לקוחות שהמערכת הבנקאית וגופי האשראי החיצוניים מסרבים להעמיד לרשותם אשראי, כדי שלא יתפתו לקחת הלוואות בריביות ענק מפושעים בשוק האפור, וכך יסתבכו עוד יותר.¹⁵

2.3 כיצד אדם יכול לטבוע בברירה שעומקה הממוצע

הוא 80 ס"מ?

השכר הממוצע במשק הוא אינדיקציה חשובה לקובעי מדיניות על מצבם הכלכלי של אזרחי המדינה ועל יכולתם "לגמור את החודש". כיוון שמדינת ישראל מאופיינת בחוסר שוויון ובפערים גדולים ברמות השכר בין אזרחים ממעמד סוציו-אקונומי גבוה ובין אזרחים ממעמד סוציו-אקונומי נמוך, השכר הממוצע מושפע מערכי קיצון,

ולכן הוא מעוות ומוטה כלפי מעלה ואינו משקף נאמנה את רמת השכר האמיתית במשק.

זה מזכיר את סיפורו של אותו מציל שתהה כיצד אפשר לטבוע בבריכה שעומקה הממוצע הוא 80 ס"מ בלבד. ההסבר לכך הוא פשוט: סביר להניח שיש בבריכה אזורים שעומקם גדול מ-80 ס"מ, ויכולים להגיע גם ל-1.8 מטר, לעומת אזורי מים רדודים שעומקם כ-40 ס"מ בלבד. במקרה הנדון, הנתון של העומק הממוצע בבריכה יוצר מצג שווא מטעה שעלול לעלות בחיי אדם.

בעקבות הבעייתיות בשימוש בשכר ממוצע, מדינות רבות עברו להשתמש במונח שנקרא "שכר חציוני" - רמת השכר אשר מחצית מהעובדים במשק משתכרים מעליה, ומחציתם משתכרים מתחתיה. נתון זה מאפיין בצורה מהימנה יותר את רמת השכר במשק.

לפי פרסומים של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, השכר הממוצע במשק במרץ 2023 היה כ-13,000 שקלים, אך השכר הממוצע בהייסק היה כ-30,000 שקלים. בתחתית הרשימה נמצאים עובדי שירותי אירוח ואוכל, ששכרם הממוצע הוא כ-5,900 שקלים. נכון לדצמבר 2019, השכר הממוצע לשכיר במשק היה 10,584 שקלים לחודש. עם זאת, השכר החציוני במשק באותה תקופה היה 7,988 שקלים בלבד. כלומר, יש פער של כ-32% בין השכר החציוני לשכר הממוצע.

הנתון על השכר הממוצע במשק מוטה כלפי מעלה ואינו מייצג נכוחה את רמת השכר האמיתית של מרבית הבכירים במשק. כמה מהחברים או מהמכרים שלכם באמת מרוויחים שכר של כ-13,000 שקלים לחודש, וכמה מתוכם גרים בפריפריה?

מדוע בלשכה המרכזית לסטטיסטיקה מפרסמים את הנתון החציוני רק פעם בשנה ולא מדי חודש, כפי שהם מפרסמים את נתוני השכר הממוצע? מדוע התקשורת, ראשי הממשלה ושרי האוצר לדורותיהם אוהבים להתהדר בנתונים המציגים עלייה בשכר הממוצע במשק, אף שאינו משקף באמת את מצבם של השכירים במשק?

אם אתם מרגישים שנותרתם עם יותר שאלות מאשר תשובות, זו בדיוק המטרה של פיתוח חשיבה ביקורתית בראייה פיננסית. תחילה מתעמתים עם העובדות ובהמשך מטילים ספקות ושואלים שאלות, עד שהתשובות עולות וצפות.

2.4 הקמת אוניברסיטה בגליל? (החלטת ממשלה משנת 2005)

בשנים האחרונות פוליטיקאים וממשלות מתהדרים בהשקפת עולם חברתית וסוציאלית, ומספרים לנו על תחושות הקיפוח והאפליה שליוו את הוריהם ואת משפחתם נוכח החלטות מוטות ומפללות של השלטון דאז. הדעה הרווחת כיום מצד אנשי חינוך וקובעי מדיניות היא שאחד האמצעים החשובים ביותר להשגת יעדים של צמצום פערים חברתיים והקטנת אי-שוויון במשק בין פריפריה למרכז הוא הקניית חינוך מיטבי ופיתוח מוסדות להשכלה גבוהה ברמה איכותית. אם כך, מדוע במשך שני עשורים מאז התקבלה החלטת ממשלה בנושא טרם הוקמה אוניברסיטה בגליל שתחזק את הפריפריה ואת הצפון? מדוע לא נמצאו המקורות התקציביים להקמת האוניברסיטה עד כה? היכן הם אותם פוליטיקאים שטענו בזמנו לקיפוח ונמצאים כיום בראש המערכת הציבורית? דיבורים לחוד ומעשים לחוד.

2.5 אם אין לחם שיאכלו עוגות

אמירה זו מבטאת נתק בין ההנהגה או האליטה הכלכלית ובין העם. האמירה מיוחסת בטעות למלכת צרפת, מארי אנטואנט, אבל גם כיום היא מאפיינת הלך מחשבה של רבים מהפוליטיקאים ובעלי ההון במגוון תחומים במדינה.

פיתוח תחבורה ציבורית זמינה, מהירה ומונגשת הוא אחד המפתחות החשובים לצמצום פערים חברתיים ולהקטנת אי-השוויון הכלכלי

במשק. הנגשת המרכז לפריפריה, קיצור לוחות הזמנים ושיפור היכולת של האזרחים לגור בצפון ולעבוד במרכז יפתחו אפשרויות תעסוקה רבות ומגוונות עבור אנשי הפריפריה, והדבר יתרום לשיפור רווחתם הכלכלית. נוסף על כך, פיתוח כבישים, מסילות רכבת ותחבורה ציבורית עשוי להקטין את העומס בכבישים, לקצר את זמני ההגעה למקומות העבודה, וכך להגדיל את התועלת החברתית ואת הרווחה הכלכלית הציבורית. אם כך, אך מתבקש שממשלת ישראל תשקיע את עיקר מאמציה ומשאביה בפיתוח עורקי תחבורה שונים בין כל חלקי המדינה.

מדוע ממשלת ישראל בחרה להקצות כבישי אגרה שימומנו ויתוחזקו על-ידי משקיעים פרטיים ולא על-ידי המדינה? מדוע אנו נדרשים לשלם "מס" עבור נסיעה בכביש ציבורי, לכאורה? האם כביש האגרה משרת רק את מי שידו משגת? מי המרוויחים העיקריים מיצירת כביש האגרה?

במבחן התוצאה כבישי האגרה כיום עמוסים בכלי רכב ופקוקים. זמני הנסיעה בהם ארוכים, והמחיר שאנו נדרשים לשלם עבור נסיעה בהם אינו מוצדק. אם כן, מה יהיה השלב הבא שינקטו היזמים הפרטיים, בחסות המדינה, במטרה להקטין את העומס בכבישי האגרה? קרוב לוודאי שהיזמים יעלו את גובה התשלום עבור הנסיעה, והינה קיבלנו כביש לעשירים בלבד בחסות המדינה.

הדוגמאות הללו שופכות אור ומציגות נקודות מבט שונות וביקורתיות על המדיניות ועל ההחלטות בתחומים שונים שמקבלים הגופים החזקים במדינה. הן ממחישות היטב את הצורך בפיתוח חשיבה ביקורתית בראייה פיננסית בקרב האזרחים, כדי לאתגר את קובעי המדיניות ואת הממשלה בשאלות נוקבות בסוגיות חברתיות, כלכליות ופוליטיות בוערות ושנויות במחלוקת. לנוכח העוולות והפגיעה בערכי השוויון והצדק החברתי שנגרמים לנו כתוצאה מהחלטות שונות של מוסדות המדינה ושל הגופים החזקים במשק,

אני תמה כיצד ייתכן שאנו עדיין מתייחסים בשוויון נפש כלפי אותן החלטות ועוולות מפלות ומקוממות? למשל, מדוע חלק גדול מהציבור המשתייך לשכבות החלשות ומגיע מהפריפריה אינו מנסה לקרוא תיגר על המערכת הכלכלית ועל הממסד? מדוע, באופן מסורתי, אותו ציבור המשתייך למעמד הסוציו-אקונומי הנמוך, זה שנפגע בעיקר מהגזירות הכלכליות שמטילה הממשלה, אינו יוצא למחות ולהפגין ברחובות?

2.6 בעיית הטרמפיסט, בטלנות חברתית ופרדוקס ההצבעה של העניים

אחד ההסברים לאדישות, לכאורה, של רוב הציבור לעוולות הפוגעות בו קשור לתופעה הנקראת "בעיית הטרמפיסט". זהו כינוי למצב שבו קבוצה מסוימת נהנית משירות או ממוצר בלי לשלם על כך או בתשלום חלקי בלבד.

דוגמה להתבטאות "בעיית הטרמפיסט" היא הקושי של מארגני מחאות והפגנות לרתום את כלל הציבור למען מטרה משותפת, נעלה ככל שתהיה. הבעיה נובעת מכך שאנשים רבים סומכים על אחרים שיעשו את העבודה עבורם, שישמיעו את זעקתם, שישלמו וישלמו מחיר אישי. בהתנהלות הזאת הטרמפיסטים אינם מסתכנים, ובכל זאת הם נהנים מפירות הצלחת המחאה שהושגו בעמל רב על-ידי אחרים.¹⁶

הסבר אפשרי נוסף לכך שאנשים מגלים אדישות ופסיביות בכל הקשור להתארגנות קולקטיבית בא לידי ביטוי במושג שנקרא "בטלה חברתית" או "בטלנות חברתית". הכוונה לנטייה של היחיד להשקיע פחות כאשר יש משימה קבוצתית, יחסית להשקעתו לו היה פועל לבד.¹⁷ לתופעה זו יש אזכור בביטוי תלמודי: "קדירא דבי

16 ויקיפדיה, בעיית הטרמפיסט.

17 Mancur, 1965; ויקיפדיה, בטלה חברתית.

שותפי לא חמימי ולא קריי"18 - תרגום מארמית: קדירת השותפים אינה חמה ואינה קרה - כל אחד מהשותפים בביצוע המשימה סומך על חברו שיבצעה.

אחד הפרדוקסים שקיימים בכלכלה פוליטית הוא השאלה: מדוע העניים אינם מנצלים את כוחם הפוליטי העדיף כדי להעלות את המיסוי על העשירים? העניים והשכבות החלשות הם רוב האוכלוסייה במדינה, העשירים הם המיעוט, כך שהיינו מצפים שיצביעו בשיעורים גבוהים יותר, ויתמכו במפלגות שדורשות את הגדלת המיסוי על העשירים ואת הקטנת אי-השוויון הכלכלי. עם זאת, שיעורי ההצבעה של העניים הם בדרך כלל נמוכים. הסבר אפשרי לכך הוא ההרגשה שקולם אינו נשמע, שכל המפלגות ללא יוצא מן הכלל אינן דואגות לאינטרסים של החלשים ושל העניים, ולכן אין שום תועלת בהצבעתם, וההליכה לקלפי היא בזבוז זמן וכסף מיותר.¹⁹

עד כה העליתי טיעונים המציגים את האחריות האישית שיש לכל אחד מאיתנו, כאינדיבידואלים הפועלים במסגרת קבוצה גדולה, לכך שאנו לא מצליחים לשלוט בחיים שלנו ולדרוש את הזכויות שמגיעות לנו. ייתכן שאנו לא היחידים שנושאים באחריות לגורלנו.

2.7 קפיטליזם של מקורבים

קפיטליזם של מקורבים פירושו מערכת כלכלית קפיטליסטית הבנויה על קשרים אישיים. כלומר, במקום לייחס הצלחה בעסקים לידע, לכישרון, ליצרנות ולהון אישי, רואים את ההצלחה כתוצאה של היכרות קרובה עם אנשי עסקים, עם תאגידי ענק ועם מקבלי החלטות, מה שנקרא "קשרי הון-שלטון". הדעה הרווחת היא שקפיטליזם של מקורבים הוא מצב המקדם העדפה של אנשים המקורבים לשלטון מבחינה פוליטית בקבלה למשרות ציבוריות. במצב כזה אין

18 התלמוד בבלי, מסכת עירובין דף ג עמוד א.
19 אקוויק, הלוגיקה של פעולה קבוצתית (ספר).

הסתפקות בתחום הפוליטי, אלא ההשפעה ניכרת גם בעולם העסקי. מערכת הקשרים, החברויות וקשרי המשפחה בין אנשי עסקים ובין הממשלה פוגעת בערכי התחרות החופשית, בהוגנות ובשוויון בשווקים הכלכליים, וכן משפיעה לרעה על היסודות הדמוקרטיים של המדינה. הגופים והמוסדות הכלכליים החזקים במשק קשורים בקשר גורדי לעטיני השלטון. נוסף על כך, לבעלי ההון יש שליטה והשפעה לא מבוטלת באקדמיה, בתרבות ובאמצעי התקשורת במדינה, וכך הם נהנים גם מהשפעה רבה על עיצוב דעת הקהל. ברצונם הם ממליכים מלכים וקושרים כתרים, ומנגד, איש ציבור שאינו מיישר קו עם האינטרסים הכלכליים שלהם עלול לסבול מירידה בפופולריות שלו בדעת הקהל. לכן פוליטיקאים רבים מחזרים לפתחם של בעלי ההון, ונמנעים מהצעת חוקים או מהלכים שעלולים לפגוע בשורת הרווח של אותם תאגידים עסקיים גדולים. התלות ההדדית הזאת מחלישה את היכולת של התקשורת, של מערכת החינוך ושל מוסדות תרבות אחרים לבקר את השלטון, לבקר תאגידים חזקים ולשמור על תקשורת הוגנת. קפיטליזם של מקורבים הופך את הדמוקרטיה לשיטה שבה השפעת הרוב הדומם חלשה, והשפעת מיעוט בעל הון וכוח (תאגידים גדולים ואנשים עשירים) היא רבה. קפיטליזם של מקורבים משפיע ככה על הפוליטיקה ועל נושאים רבים הקשורים לתפקודה של המדינה בכלל ושל השוק הכלכלי בפרט, למשל: בתי משפט הוגנים, זכויות קניין ושקיפות.²⁰

2.8 סיכום

אם כך, יש הסברים שונים העשויים לתת מענה לשאלה: מדוע חלק גדול מהציבור אדיש למצבו ואינו נוקט פעולה אקטיבית כדי לשנות את המציאות שבה הוא חי? פעמים רבות אנשים כלל אינם מודעים

למצבם, ופעמים אחרות אין להם ידע, ביטחון עצמי או תחושת מסוגלות לעצב מחדש את גורלם.

מלבד אחריותו האישית של כל פרט, האחריות למצבם הכלכלי-חברתי העגום של חלקים רחבים בחברה קשורה למוסדות השלטון ולגופים החזקים במשק, ששולטים בידע הפיננסי ובמוקדי הכוח הכלכליים במדינה, וכך מנצלים זאת לטובת האינטרס האישי הצר שלהם, על חשבון רווחת הציבור הרחב.

היכולת שלנו לנתח, לבקר ולשפוט את המציאות, כמו גם את ההחלטות של מוסדות המדינה ושל הגופים הכלכליים החזקים במשק, בראייה כלכלית ופיננסית עשויה לשפר את התועלת החברתית ואת הרווחה הכלכלית, האישית והציבורית של כולנו. איש אינו מצפה מאיתנו להבין תמיד הכול בכל תחום ובכל נושא, אבל כן מצופה מאיתנו לחקור, לברר, להטיל ספק ולהתייעץ עם הגורמים המקצועיים הרלוונטיים בכל החלטה שנידרש לה. טיפוח מיומנויות של חשיבה ביקורתית בראייה פיננסית עשוי לפתח אצל הרוב הדומם רגשות עזים שיגרמו לו להתפכחות ויניעו אותו לפעולה שתשנה את ההווה שבה הוא חי. ידע הוא כוח, והיכולת לפתח חשיבה ביקורתית בראייה פיננסית היא אחת המיומנויות החשובות שחייבות להיכלל במסגרת תוכניות לחינוך פיננסי בבתי ספר, באקדמיה, ובמקומות העבודה.

חינוך פיננסי ואוריינות פיננסית

בשנים האחרונות התרחשו כמה משברים כלכליים במדינות מפותחות ומתפתחות ברחבי העולם. משברים אלה הביאו לתובנה מצד מנהיגים וקובעי מדיניות שמוכרחים לצייד את משקי הבית והאזרחים בידע ובמיומנויות פיננסיות בסיסיות כדי שלא יהפכו לנטל על המדינה וידעו להתנהל ברווחה כלכלית. להלן 4 דוגמאות של משברים כלכליים מהשנים האחרונות:

1. משבר הסאבפריים:

בתחילת שנות ה-2000 החל שוק הדיור האמריקאי לשגשג כתוצאה מהורדת שיעורי הריבית על-ידי הבנק המרכזי של ארה"ב (הפדרל ריזרב) ומתן אפשרות לצרכנים לקחת משכנתות ללא מקדמה כלל, גם ללקוחות "בעייתיים" שיכולת החזר המשכנתה שלהם מוטלת בספק. המשכנתות הללו, בסיכון גבוה, זכו לכינוי משכנתות "סאבפריים", והבנקים נתנו אותן בריביות גבוהות יותר. כתוצאה מהביקוש הגובר לדירות ולנכסים, זינקו מחירי הדיור והחלה להיווצר "בועת נדל"ן". בניגוד לנויות האזהרה שהתריעו מפני חשש להתפוצצות בועת הדיור ולקריסה אפשרית של משקי הבית, העריכו הבנקים למשכנתות כי מרבית הלווים יוכלו לעמוד בתשלומי המשכנתה, ובמקרה קיצון של חדלות פירעון ואי-יכולת לעמוד בהחזרי המשכנתה מצד הלקוחות, הם יוכלו למכור את

הבית ברווח ולפרוע את מלוא חוב המשכנתה. בפועל, כעבור שנים מעטות החל משבר נרחב בשוק המשכנתות והנדל"ן. לווים רבים לא יכלו לעמוד בתשלומי המשכנתה, לא יכלו למכור את נכסיהם, ונאלצו להחזיר לבנקים את הנכסים שרכשו במחירי הפסד. החל משנת 2008 חלה עלייה חדה בשיעור הלווים שלא יכלו לעמוד בתשלומי המשכנתה. משבר הסאבפריים החריף והוביל לקריסת בנקים למשכנתות ובנקים להשקעות ולפגיעה פיננסית בגופים האמריקאים, האירופאים והאסייתים שהשקיעו בהם. המשבר אף גרם לחלק מהכלכלות בעולם להיכנס למיתון.²¹ התפוצצות בועת הדיור הביאה להבנה כי על האזרח להיות אחראי לגורלו הכלכלי, ולכן עליו לרכוש ידע ומיומנויות שיעזרו לו לנהל את ענייניו הפיננסיים בצורה נבונה.²²

2. מגפת הקורונה:

המגפה פרצה לראשונה בסוף 2019 בסין והתפשטה לשאר העולם. בשנת 2020 הוכרזה כמצב חירום לבריאות הציבור והוכרה כמגפה על-ידי ארגון הבריאות העולמי. המגפה הביאה לשיבוש כלכלי עולמי קשה. העולם עבר קיפאון כלכלי וירידה משמעותית בצריכה. כתוצאה מההתפשטות המהירה של המגפה, כלכלות ברחבי העולם נאלצו ליזום סגרים, ריחוק חברתי והגבלות במטרה לרסן את התפשטותה. הצעדים הללו גרמו לירידה בפעילות העסקית של המשקים ולפגיעה בענפי מסחר רבים. עסקים נסגרו, ועובדיהם נאלצו לקבל דמי אבטלה או לצאת לחופשה ללא תשלום.

3. מלחמת רוסיה-אוקראינה:

המלחמה החלה בפברואר 2022, כאשר כוחות רוסיים תקפו את אוקראינה וחדרו לשטחה מצפון, ממזרח ומדרום. בויזמנית עם המתקפה הקרקעית, הטיל צי הים השחור הרוסי מצור על נמלי

²¹ Remund, 2010

²² Taylor, 2009

אוקראינה. כשרוסיה החלה בפלישתה עברה אוקראינה במהירות לכלכלת מלחמה. חברות שינו את מה שהן ייצרו כדי לסייע במאמץ המלחמתי. רבות מהחברות הבין-לאומיות הגדולות הפסיקו את פעילותן ברוסיה, ואף בבלארוס. לאחר הפרסום על הפלישה הגיבו הבורסות בעולם בנפילות שערים: בורסת מוסקבה נפלה ב-33%, נאסד"ק נפל ב-3%, מחיר הזהב זינק ביותר מ-2.5% ומחירי הנפט זינקו ב-6%-23.7% בחודשים שלאחר הפלישה החלה עליית מחירים של סחורות, לרבות חיטה, תירס, נפט, פחם וגז טבעי. מחירי החיטה והתירס זינקו בקצב הגבוה ביותר, שכן אוקראינה ורוסיה הן יצואניות החיטה והתירס הגדולות בעולם. מדד מחירי המזון של האו"ם זינק בכמעט 13% במרץ 2022, ומשקי הבית החלו להרגיש בכיסם את השפעת עליות המחירים במוצרי המזון ובשאר מוצרי צריכה - דלק, חשמל ועוד.

4. מלחמת "חרבות ברזל":

המלחמה בין מדינת ישראל לארגון הטרור "חמאס" בעזה, ולארגון הטרור "חיזבאללה" בדרום לבנון, פרצה ב-7 באוקטובר 2023. הימשכות המלחמה על פני חודשים רבים, ופינוי של עשרות אלפי תושבים ממקום מגוריהם, הביאו לפגיעה כלכלית קשה במשק הישראלי, במשקי הבית ובעסקים הקטנים.

ההשפעה של משברים פיננסיים ושל שינויים בשווקים הפיננסיים על רווחתם הכלכלית של משקי הבית ושל הפרט הגבירה את החשש של מדינות רבות מכך שאזרחיהן אינם בעלי ידע וכישורים פיננסיים הנדרשים לקבלת החלטות כלכליות ופיננסיות מושכלות.²⁴ נוסף על כך, היא הובילה להכרה בנחיצותה של מדיניות ציבורית שמטרתה לשפר את הרווחה ואת העושר על-ידי שיפור תהליך קבלת ההחלטות של הפרט ושל משקי הבית.²⁵

23 ויקיפדיה, מלחמת אוקראינה-רוסיה.

24 Hastings, Madrian & Skimmyhorn, 2013; Mitchell & Lusardi, 2015 24

Huston, 2010 25

בשנת 2008 הקים ארגון ה-OECD את רשת החינוך הפיננסי הבין-לאומית (INFE) לשיתוף מידע בין מדינות, כדי להגביר את המודעות לאוריינות פיננסית כמיומנות בסיסית שצריכה להיות לכל אזרח. ממצאי ה-INFE מצביעים על כך שהיעדר אוריינות פיננסית הוא אחד הגורמים שתורמים להחלטות פיננסיות לא מבוססות אשר בעתיד עלולות להיות להן השלכות שליליות עקיפות. קיימת תמימות דעים והכרה באוריינות פיננסית כמיומנות חיים הכרחית, וכמרכיב חשוב בכלכלה וביציבות הפיננסית של המדינה.²⁶

3.1 הנחת היסודות להגדרת תחום האוריינות פיננסית

השימוש הראשון במונח "אוריינות פיננסית" נקשר לסקר שנערך בשנת 1997 על-ידי ה-Jumpstart - ארגון החינוך הלאומי הראשון בארה"ב ללימוד אוריינות פיננסית בקרב תלמידי תיכון. במחקר זה, הגדיר ה-Jumpstart "אוריינות פיננסית" כ"יכולת להשתמש בידע ובכישורים כדי לנהל משאבים פיננסיים ביעילות, להשגת ביטחון פיננסי לכל החיים".²⁷

המונח "אוריינות פיננסית" במובנו הרחב הוא חדש יחסית. עד היום שימש המונח "חינוך פיננסי" כתחום שנועד לשפר את תהליך קבלת ההחלטות הכלכליות של הצרכנים. בארה"ב, כבר בשנות ה-50 פותחו תוכניות ויוזמות חדשניות בתחום החינוך הפיננסי, שנועדו לשפר את תהליך קבלת ההחלטות הפיננסיות של הפרט, והועלתה דרישה לשלב וליישם את לימודי החינוך הפיננסי בתוכניות הלימוד בבתי הספר.²⁸

המונח "אוריינות פיננסית" שימש לעיתים קרובות כמילה נרדפת להשכלה פיננסית או לידע פיננסי. עם זאת, מונחים אלה שונים

.PISA, 2012; Krechovská, 2015 26

.Hastings, Madrian & Skimmyhorn, 2013 27

שם. 28

מבחינה רעיונית, כי אוריינות פיננסית היא עמוקה יותר מחינוך פיננסי. שימוש בכל מושג דומה אחר עלול להטעות. חינוך פיננסי הוא תהליך שבו אנשים משפרים את הבנתם בנוגע למוצרים פיננסיים ולמושגים כלכליים. מהנתונים ומהמיומנויות הפיננסיות הם יכולים לפתח את הכישורים ואת הביטחון הדרושים כדי להחליט החלטות נכונות בביטחון ועל סמך שיקולים מבוססים, אשר ישפרו את רווחתם הכלכלית.²⁹

כאשר דנים במשמעויות השונות של המושג "אוריינות פיננסית" עלינו להגדיר תחילה את התחום ולהבהיר מה הוא כולל. ללא הבהרת המושג יהיה קשה למדוד ולהעריך אוריינות פיננסית של בוגרים באוכלוסייה. חוקרים רבים חלוקים ביניהם על ההגדרה הנכונה ביותר ל"אוריינות פיננסית". ההגדרה הבסיסית ביותר מתייחסת ליכולת של פרטים או של משקי בית לנהל את כספם. כדי לחדד את ההגדרה אפשר לומר כי אוריינות פיננסית מביאה לידי ביטוי את כישרונו של האדם ואת יכולתו לנהל את כספו בחוכמה.³⁰

3.2 הגדרת העבודה של אוריינות פיננסית עבור

פיזה 2012

מחקר פיזה (Pisa) הוא מחקר בין-לאומי מקיף, חדשני ומוביל בתחום מחקרי החינוך, שבו מוערכת רמת האוריינות של תלמידים בני 15 במדינות השונות. המחקר נערך על-ידי הארגון לשיתוף פעולה ולפיתוח כלכלי (OECD) מדי שלוש שנים.

פיזה 2012 הוא המחקר הבין-לאומי הראשון מסוגו שניסה להעריך את רמת האוריינות הפיננסית האמיתית של צעירים. המחקר בדק את הידע ואת הכישורים הפיננסיים של התלמידים. כדי לערוך סקר מדידה והערכה מקיף וראשון מסוגו בקרב תלמידים רבים ממדינות

.Potrich, Vieira & Mendes-Da-Silva, 2016 29
.Remund, 2010 30

שונות יש צורך בהקמת תשתית ומסגרת מאורגנת של תחום האוריינות הפיננסית.

להלן תיאור המסגרת המושגית וארגון תחום האוריינות הפיננסית, שיש הכרח לקבוע אותם ולהבינם כדי למדוד ולהעריך את האוריינות הפיננסית בצורה מדויקת ואחידה. כמו כן, מוצגת הגדרת העבודה של תחום האוריינות הפיננסית כפי שפירש והגדיר ה־OECD כחלק ממחקר פיזה 2012: "אוריינות פיננסית כוללת בתוכה ידע והבנה של מושגים ושל סיכונים פיננסיים וכישורים, מוטיבציה וביטחון ליישם אותם, כדי להגיע להחלטות יעילות על פני מגוון הקשרים פיננסיים, וגם כדי לשפר את הרווחה הפיננסית של יחידים ושל חברה, ולאפשר השתתפות בחיים הכלכליים".³¹

ארגון תחום האוריינות הפיננסית

סקירת הגישות שנקטו מחקרים קודמים, ובפרט מחקר פיזה, מראה שכאשר רוצים להגדיר את הדבר שאנו מעוניינים להעריך, יש להביא בחשבון את התכנים, את התהליכים ואת ההקשרים הרלוונטיים להערכה.

תכנים

קיימים 4 תחומי תוכן של אוריינות פיננסית בנושאים פיננסיים אישיים, כפי שבאים לידי ביטוי במחקר בפיזה:

- **כסף ועסקאות:** תשלומים יומיים, כרטיסי אשראי, חשבון בנק, הוצאות ותמורה לכסף.
- **תכנון וניהול פיננסי:** תכנון לטווח קצר וארוך, חיסכון, מיסים, אשראי, הכנסות שונות והבנת היתרונות של השקעה ברכישת השכלה.
- **סיכון ותגמול:** הבנת פוטנציאל הרווח או ההפסד והערכת הסיכונים לעשיית רווח וההזדמנויות מכך; יכולת ניהול ופיזור סיכונים,

היכרות עם סוגים שונים של כלי השקעה, חסכונות ומוצרי ביטוח וזיהוי עלויות פיננסיות של אשראי בריבית דריבית.

- **נוף פיננסי:** הכרת הזכויות והחובות של הצרכנים בשוק הפיננסי; היכרות עם חוזים פיננסיים והבנה שלהם ושל השלכותיהם השונות; יכולת לזהות אנשי מקצוע מוסמכים וחיצוניים ולפנות אליהם לקבלת סיוע מקצועי; זיהוי הונאות צרכנים ופשעים פיננסיים המבוצעים בעיקר באמצעות הטלפון או האינטרנט, ויכולת להתגונן מפניהם.

תהליכים

מחקר פיזה 2012 הגדיר 4 קטגוריות של תהליכים ביחס לאוריינות פיננסית:

- **זיהוי מידע פיננסי:** גישה למקורות מידע פיננסיים כגון תדפיסי חשבון בנק, סקירת חוזה משפטי מהבנק הקשור לתנאי הלוואה, וזיהוי תנאים פיננסיים בסיסיים כגון אינפלציה וריבית דריבית.
- **ניתוח מידע בהקשר פיננסי:** יכולת לפרש ולהשוות נתונים פיננסיים שונים כדי לערוך תיעדוף בין חלופות שונות, כגון: הלוואות, תוכניות חיסכון, מסלולי ביטוח שונים ועוד.
- **הערכות בנושאים פיננסיים:** יכולת להסתמך על ידע ועל הסקת מסקנות הגיוניות וסבירות כדי להבין בעיה הקשורה לעניין פיננסי ולגבש עליה דעה. למשל, אם מומלץ לרכוש מוצר מסוים במחירו הנוכחי או להמתין שיהיה עליו מבצע, ולרכוש אותו במחיר מוזל.
- **יישום מידע פיננסי והבנה:** יכולת ביצוע חישובים ופתרון בעיות פיננסיות באמצעות ידע מוקדם במושגים פיננסיים, כגון חישוב ריבית על הלוואה הנפרסת על פני כמה שנים.

החלטות

החלטות בנושאים פיננסיים משתנות בהתאם להקשר ולסביבה שבה הבעיות מתעוררות. מחקר פיזה 2012 מצביע על 4 תחומי החלטה:

- **השכלה ועבודה:** תלמידים רבים מצטרפים לשוק העבודה, לפחות במשרה חלקית, וצריכים לקבל החלטות פיננסיות ולהכיר את זכויותיהם, כמו: תנאי העסקה לנוער, איך פותחים חשבון בנק, איך קוראים תלוש שכר וכמה כסף צריך לחסוך ללימודים עתידיים באוניברסיטה.

- **בית ומשפחה:** יכולתו של התלמיד לסייע בניהול כלכלת משק הבית ולהיות מעורב בשיח המשפחתי סביב עניינים כספיים והוצאות כספיות מתוכננות של המשפחה, כגון: רכישת מוצרי חשמל, מוצרי מזון, טיולים ועוד.

- **הפרט:** הפרט מקבל החלטות לטובתו האישית, ויש לו אחריות משפטית להחלטות שהוא מקבל ולפעולות שהוא נוקט בנושאים כמו: פתיחת חשבון בנק, לקחת הלוואה מהבנק, רכישת מוצרים בכרטיסי אשראי, רכישת ביטוח לאופנוע דרך האינטרנט ועוד.

- **חברה:** רווחתו הכלכלית של הפרט משפיעה על רווחת הקהילה, החברה והמדינה. לכן נדרש מהפרט להבין בנוגע לפעולות כלכליות, כמו: מיסוי וסבסוד שהממשלה מטילה על אנשים פרטיים ועל בעלי עסקים כדי לשפר את התועלת של כל הפרטים בחברה.

גורמים שאינם קוגניטיביים

לפי פיזה 2012, לגורמים שאינם קוגניטיביים, כמו: ביטחון עצמי, מוטיבציה, עמדות וגישות הקשורות להתנהלות עם כספים, יש השפעה גדולה על התנהגויות פיננסיות ועל התמודדות עם כסף.

מחקר פיזה בחן והתמקד ב-4 גורמים שאינם קוגניטיביים:

- **גישה למידע ולהשכלה:** חשוב להבין מהם מקורות המידע הזמינים והשימושיים ביותר לתלמידים, שדרכם הם לומדים על מוצרים ועל שירותים פיננסיים ורוכשים את הידע הפיננסי שלהם. כמו

כן, רצוי לבדוק אם יש קשר בין תוכניות לחינוך פיננסי הנלמדות בבית הספר ובין רמת האוריינות הפיננסית של התלמידים, ואם יש קשר - מהי עוצמתו.

• גישה לכסף ולמוצרים פיננסיים: הניסיון של תלמידים בשימוש בכסף עשוי לתרום יותר להתנהגותם הפיננסית האפקטיבית והאחראית, ויש סיכוי גבוה יותר שהם יכירו מושגים ועניינים פיננסיים. הניסיון שלהם יכול לנבוע מעבודה בתשלום, מניסיון ברכישת מוצרים באמצעות כרטיס אשראי, מרכישות דרך האינטרנט ומפתיחת חשבון בנק.

• עמדות וביטחון בעניינים פיננסיים: עמדות וגישות של תלמידים ביחס לכסף, כמו: סלידה מסיכון, העדפה של הזמן הארוך על פני הזמן הקצר ואמון ביכולתם לקבל החלטות פיננסיות מורכבות, עשויות להשפיע על התנהגותם הפיננסית ולתרום לשיפור האוריינות הפיננסית שלהם (עמדות).

• התנהגות התלמיד והתמודדותו עם הוצאות כספיות ועם חיסכון: יכולת התלמיד לקבל החלטות שונות, כמו: אם לפתוח תוכנית חיסכון בבנק, בחירת תקופת החיסכון המתאימה וקביעת גודל ההפקדה החודשית הרצוי. כמו כן, התלמיד נדרש להפגין שליטה עצמית ברמת ההוצאות החודשיות ודחיית סיפוקים לשם ניהול תקציב מאוזן.³²

3.3 הבניית המסגרת להערכה של אוריינות פיננסית

לאחר שהבהרנו לעצמנו את המסגרת המושגית של האוריינות הפיננסית ואת ארגון התחום, יש לשלב את המושגים ואת הכישורים השונים בסקרים, במטלות ובשאלות כדי לאסוף נתונים על בקיאות התלמידים בתחום האוריינות הפיננסית. בפרק זה מוצג דיון העוסק במבנה ההערכה של האוריינות הפיננסית.

ההערכה צריכה להיות עקבית, על-פי מדדים וסטנדרטים ברורים, ויש לנתח מחדש את הנתונים מעת לעת. הערכה היא מרכיב חיוני בכל תוכנית, והיא מלמדת אותנו רבות על איכות התוכנית, על התוכן שלה, על מידת יעילותן של השיטות להעברת המידע בתוכנית ועל האמצעים הטכנולוגיים שעשויים לסייע בהעברת החומר לתלמידים.³³ כיום יש תוכניות רבות למסגרות הערכה שונות. שיטת ההערכה של ג'ייקובס (1988), הכוללת את 5 השכבות של "גישה להערכה", היא גישת הערכה בסיסית ונפוצה בקרב תוכניות חינוך שעוסקות ב"מחזור חיי המשפחה".³⁴ היתרון של מסגרת הערכה כזו הוא בכך שהיא מעודדת הערכה בכל שלב בתוכנית, משלב התכנון ועד לשלב הביצוע. שיטת 5 השכבות של "גישה להערכה" כוללת את השלבים הבאים:

1. יישום מראש: תכנון מוקדם של מטרות התוכנית ושל דרכי ההערכה.
2. אחריות: נתונים חשבוניים, כגון: עלויות התוכנית ומי הרוויח ממנה וכיצד.
3. בירור התוכנית: מהן החוזקות והחולשות של התוכנית. לאחר מכן נדרשת בחינה מחודשת של מטרות התוכנית, ובדיקה אם היא מתקדמת להשגת מטרותיה.
4. התקדמות ליעדי התוכנית: בחינה בפועל של השפעת התוכנית על המשתתפים. למשל, אם המשתתף בחר להגדיל את החיסכון החודשי שלו במקום עבודתו, וכעת הוא מסוגל לתכנן לטווח הארוך ולהפריש מספיק כסף לפרישתו; ואם התוכנית מצליחה להשיג את מטרותיה, בעיקר בקבוצות מסוימות, כמו: נשים ובעלי מעמד סוציו-אקונומי נמוך.
5. השפעת התוכנית: בחינת השפעות התוכנית על המשתתפים בטווח הקצר והארוך מול קבוצות ביקורת.³⁵

.Weiss, 1988 33

.Hughes, 1994 34

.Jacobs, 1988 35

שיטת הערכה זו נחשבת בעיני חוקרים רבים נוחה, יעילה, גמישה ומתאימה לכל תוכנית - חדשה כישנה - והניידות בין שלבי ההערכה השונים מאפשרת בחינה מדויקת ורציונלית והערכה, שישפרו את התוכניות הרבות המוצעות כיום בחינוך הפיננסי ויסייעו לקובעי המדיניות לקבל החלטות מושכלות.³⁶

3.4 פעולות ה-OECD לקידום אוריינות פיננסית

אחת המסקנות ממחקרים אלה היא שמדיניות ציבורית צריכה לספק כלים פיננסיים טובים יותר לצרכנים, כדי שינהגו בצורה אחראית ומושכלת בתהליך קבלת ההחלטות הכלכליות שלהם. מסקנה זו מחוזקת על-ידי מחקרים רבים.³⁷

הדעה הרווחת היא שחינוך פיננסי יוביל לאוריינות פיננסית, שתשנה גישות פיננסיות ובסופו של דבר תשפיע על התנהגות פיננסית יעילה יותר.³⁸ המודל האידיאלי לחינוך פיננסי יעיל, הנתמך גם על-ידי הרגולטורים הפיננסיים, מדבר על מעבר מחינוך פיננסי לאוריינות פיננסית המתמקדת בקבלת החלטות פיננסיות טובות ובהתנהגויות רציונליות.³⁹ ההכרה בצורך לשפר ולגבש מיומנויות פיננסיות לניהול כספים של משקי-בית הביאה ממשלות וארגונים רבים לבנות תוכניות שונות לחינוך פיננסי למבוגרים, ובעיקר, לנוער, במקומות העבודה ובבתי הספר.

אחת מאבני הדרך הראשונות בקידום תחום החינוך הפיננסי הייתה אימוץ המלצות לעקרונות ולפרקטיקות טובים ויעילים בחינוך פיננסי, ופרסומן על-ידי ה-OECD.⁴⁰ לצד המלצות אלו התפרסם הספר "שיפור אוריינות פיננסית: ניתוח סוגיות ומדיניות", כדי לסקור תוכניות חינוך פיננסי כפי שהן מיושמות במדינות אחרות

.Fox, Bartholomae & Lee, 2005 36

.Lynch & Wood, 2006 37

.Borden, Lee, Serido & Collins, 2007 38

.Willis, 2008 39

.OECD, 2005a 40

בעולם, ולבחון את יעילותן בשיפור הרמה של האוריינות הפיננסית בארצם.⁴¹

נוסף על כך, ה־OECD הקים מנגנון מידע גלובלי לחינוך פיננסי, בשם (International Gateway for Financial Education) IGFE, המכיל מחקר נרחב, נתונים ומידע על תוכניות חינוך פיננסי ברחבי העולם.⁴² המעבר מחינוך פיננסי לאוריינות פיננסית כולל כישורי חיים בסיסיים וחיוניים, ולכן כבר בשנת 2005 המלצת ה־OECD הייתה ש"חינוך פיננסי צריך להתחיל בבית הספר. יש לחנך אנשים בנושאים פיננסיים מוקדם ככל האפשר בחייהם".⁴³

מתוך הכרה בחשיבות תחום האוריינות הפיננסית והתפשטותו ברחבי העולם, הקים ה־OECD בשנת 2008 את רשת החינוך הפיננסי הבינ־לאומית (INFE) כדי ליהנות מהניסיון ומהמומחיות בתחום של כלכלות מפותחות ומתפתחות ברחבי העולם. יותר מ־220 מוסדות ציבוריים מיותר מ־1,000 מדינות כבר הצטרפו ל־INFE. נציגי המוסדות והחברים השונים נפגשים פעמיים בשנה כדי לדון בהתפתחויות האחרונות בארצם בתחום האוריינות הפיננסית. תוכניות חינוך פיננסי ונושא המדידה וההערכה הבינ־לאומית של אוריינות פיננסית ברחבי העולם זוהו על־ידי ה־OECD וה־INFE כנושאים חשובים שצריכים להיות בראש סדר העדיפויות, ולהמשיך להיחקר ולהתפתח.⁴⁴

OECD, 2005b 41

PISA, 2012 42

OECD, 2005a 43

PISA, 2012 44

3.5 הרשת הבינלאומית של ה-OECD בנושא חינוך פיננסי (INFE)

עיקר העבודה של ה-OECD ושל ה-INFE בשנים האחרונות התמקד ביצירת מדיניות חינוך ואוריינות פיננסית, בדגש על הערכת תוכניות לחינוך פיננסי כלליות ולחינוך פיננסי בבתי ספר, ויצירת אסטרטגיה לאומית לחינוך פיננסי. ה-OECD מתמקד בשתי קבוצות: 1. פיתוח ויישום סקרים ושיטות בין-לאומיות בנושא אוריינות פיננסית בקרב מבוגרים.

2. מדידת אוריינות פיננסית בקרב תלמידים בני 15, באמצעות מחקר פיזה שנערך בבתי ספר.

כדי לערוך השוואות ולהסיק מסקנות בנוגע לרמת האוריינות הפיננסית בקרב נערים ומבוגרים בעולם, הדבר הבסיסי ביותר שנדרש הוא תיאור וניתוח אובייקטיבי של המצב הקיים בעולם. בסקר שערך ה-OECD בין ספטמבר 2010 לתחילת נובמבר 2010 נכללו 12 מדינות (ארמניה, צ'כיה, אסטוניה, גרמניה, הונגריה, אירלנד, מלזיה, פרו, פולין, בריטניה, דרום אפריקה ונורווגיה), והשתתפו כ-1,000 נשאלים בני 18 ומעלה. המטרה של המחקר הייתה להשוות אוריינות פיננסית בתחומים של ידע ומיומנויות פיננסיות, ושל התנהגות כלכלית ועמדות פיננסיות, בין 12 המדינות ובתוך המדינות עצמן. מטרת המדידה וההערכה, שהתבצעו באמצעות שאלונים, הייתה להבין את הפערים הקיימים בידע, בהתנהגות ובעמדות של הנשאלים בנוגע להתנהלות פיננסית.

שאלות הידע בסקר התבססו על 3 השאלות המפורסמות שעיצבו לוסארדי ומיצ'ל⁴⁵ ("The big 3"), ועסקו בריבית דריבית, באינפלציה ובפיזור סיכונים. השאלות על התנהגות וגישות פיננסיות עסקו בנושאים יומיומיים של ניהול כספים, ניהול תקציב, משמעת עצמית

בהתמודדות עם כסף, היכרות עם מוצרים פיננסיים ותכנון פיננסי בטווח הקצר והארוך.⁴⁶

3.6 "The Big 3" שלוש השאלות המפורסמות בעולם בחקר אוריינות פיננסית

כחלק ממחקר הבריאות והפנסיה שנערך בקרב אמריקאים בני 50 ומעלה, עיצבו לוסארדי ומיצ'ל מודול תכנון פרישה כדי להעריך את רמת האוריינות הפיננסית של המשיבים, תוך התייחסות ליכולתם לנהל תקציבים, לבצע חישובים מתמטיים ופיננסיים בסיסיים ולהפריש לפנסיה. לשם כך ניסחו החוקרים את 3 השאלות המנחות

47. ("The Big 3").

"The Big 3"

1. נניח שהיו לך 100 דולר בחשבון חיסכון בבנק, והריבית הייתה 2% לשנה. אחרי 5 שנים, כמה כסף לדעתך יצטבר לך בחשבון אם לא נגעת בכסף: יותר מ-102 דולר, בדיוק 102 דולר או פחות מ-102 דולר?
2. דמיינו שהריבית בחשבון החיסכון שלכם הייתה 1% לשנה, והאינפלציה הייתה 2% לשנה. לאחר שנה, האם תוכלו לקנות בכסף שנצבר בחשבון יותר מאשר היום, בדיוק כמו היום או פחות מהיום?
3. האם אתם חושבים שהמשפט הבא הוא נכון או שגוי? "רכישת מניות של חברה אחת בדרך כלל מספקת תשואה בטוחה יותר מקרן נאמנות מנייתית".

נוסף על כך, הנשאלים נדרשו לענות על השאלות הבאות: האם יצא לכם לחשב כמה עליכם לחסוך לפנסיה כדי לממן את צורכיכם האמיתיים בעתיד? האם יש לכם תוכנית חיסכון לפנסיה? האם

.Atkinson & Messy, 2011 46
.Lusardi & Mitchell, 2005 47

דאגתם להפריש סכום כסף מהשכר החודשי שלכם לחיסכון רגיל או לחיסכון פנסיוני? כמו כן, נבדקו הכלים התכנוניים שבהם נעזרים המשיבים, במי הם נעזרים ועם מי הם מתייעצים - התייעצות עם חברים וקרובי משפחה או היעזרות בשירותיהם של מומחים ושל אנשי מקצוע פיננסיים. המשיבים גם נשאלו אם הם משתמשים במחשבון פרישה, ואם הם עוקבים אחר ההוצאות השוטפות שלהם ומתנהלים לפי תקציב הוצאות מתוכנן מראש.⁴⁸

למקרה שתהיתם אם גם אתם הצלחתם לענות תשובה נכונה על 3 השאלות, להלן התשובות בליווי הסבר קצר:

בשאלה הראשונה, העוסקת בחישוב ריבית דריבית, התשובה הנכונה היא שהכסף הנצבר בחשבון חיסכון בבנק כעבור 5 שנים יהיה יותר מ־102 דולר. ההסבר לכך די פשוט. ריבית שנתית בשיעור 2% על חשבון חיסכון שהופקד בו 100 דולר תזכה את החשבון ב־2 דולר כעבור שנה. מאחר שהסכום בחשבון החיסכון ממשיך לצבור ריבית שנתית של 2% לאורך תקופה נוספת של 4 שנים, אזי ברור שלאחר 5 שנים הסכום שיצטבר בחשבון החיסכון בבנק יהיה יותר מ־102 דולר.

בשאלה השנייה, העוסקת באינפלציה, התשובה הנכונה היא שנוכל לקנות בכסף שנצבר פחות מהיום. ההסבר לכך נעוץ בעובדה ששיעור האינפלציה השנתי - קרי שיעור העלייה במדד המחירים לצרכן (יוקר המחיה) - גבוה יותר משיעור הריבית השנתית שנקבל בחשבון החיסכון. בפועל, כאשר חלה התייקרות של מוצרים שונים במשק, יש שחיקה בכוח הקנייה של הצרכנים. מצד אחד, צברנו ריבית שנתית של 1% בחשבון החיסכון, ומנגד רמת המחירים במשק ייקרה את המוצרים השונים ב־2%, כך שהלכה למעשה סכום הכסף שהצטבר בחשבון החיסכון שווה פחות במונחים של כוח קנייה, ונוכל לקנות בכסף פחות.

דוגמה מספרית: בחשבון החיסכון בבנק יש בבעלותי 100 שקלים, ואני מעוניין לרכוש בהם 10 עפרונות בעלות של 10 שקלים כל עיפרון. הריבית השנתית בחשבון החיסכון היא 10%, והאינפלציה השנתית היא 20%. כעבור שנה צברתי בחשבון החיסכון 110 שקלים (קרן + ריבית), אולם לאחר התייקרות מחירים של 20% מחירו של כל עיפרון הוא 12 שקלים. האם כעבור שנה מצבי הכספי השתפר או הורע? האם במונחי כוח קנייה, אני מסוגל לרכוש כעת יותר מ-10 עפרונות או פחות? בחישוב פשוט, אם נחלק 110 שקלים ב-12 שקלים, נקבל שאנו יכולים לרכוש כעבור שנה 9 עפרונות בלבד. לא נותר לנו מספיק כסף לרכוש את העיפרון העשירי. מצבנו בהחלט הורע.

השאלה השלישית, העוסקת בהשקעה במנייה יחידה לעומת השקעה בקרן נאמנות מנייתית שמשקיעה במספר רחב ומגוון של מניות, עוסקת בפיזור סיכונים. התשובה הנכונה היא שהמשפט שגוי - השקעה במניה אחת לא תספק תשואה בטוחה יותר מהשקעה בקרן נאמנות מנייתית. ההסבר לכך נעוץ בעובדה שרכישה של מנייה אחת מעמידה את המשקיע בפני סיכון גדול יותר, לעומת השקעה בקרן שמפזרת את הסיכונים ורוכשת מספר גדול ומגוון של מניות. בצורה כזאת, גם אם אחת המניות מתרסקת המשקיע לא יאבד את כל כספו כיוון שיש מניות נוספות. שאלה זו דורשת מהמשיבים ידע מסוים והיכרות עם ניירות ערך שונים.

ממצאי המחקר עולה כי רק מחצית מהנשאלים ענו נכון על השאלות הראשונות, הפשוטות יחסית, הקשורות לחישוב ריבית דריבית ואינפלציה, ורק שליש ענו נכון על כל שלוש השאלות. המסקנה היא שרמת האוריינות הפיננסית בקרב מבוגרים בארה"ב נמוכה. בנוגע לתכנון פרישה ולחישוב הסכום הדרוש לחיסכון, מתברר שרק 31% מהנשאלים התייחסו לנושא זה וניסו לבנות תוכנית פרישה, אך רק 66% מהם הצליחו לתכנן את הפרישה. שני שלישים מהמתכננים לחסוך לפנסיה הצליחו לענות נכון על כל

שלוש השאלות. המשיבים שבנו תוכנית חיסכון לפנסיה היו אלה שהתייעצו פחות עם בני משפחה, חברים ועמיתים לעבודה בנושא זה, ובמקום זאת נטו יותר להשתמש במחשבון פרישה, להשתתף בסמינר פרישה ולהתייעץ עם מומחים פיננסיים.

למעקב אחר הוצאות וניהול תקציב יש השפעה חשובה וחיונית על היכולת לחסוך כסף לפנסיה. מטריד לראות שרק כ-56% מהנשאלים ידעו לענות על שתי השאלות הראשונות, שכן זה מצביע על חוסר במיומנויות מספריות ומתמטיות בסיסיות שעלול להשפיע לרעה על יכולתו של המשיב לבצע חישובי ריבית דריבית פשוטים.⁴⁹ העובדה שרבים מהנשאלים לא ענו על שאלת פיזור הסיכונים הקשורה למניות ולקרנות נאמנות תואמת מחקרים רבים שדיווחו כי אנשים אינם מודעים למוצרים פיננסיים ולחישובים שונים, כגון מניות, אג"ח וקרנות נאמנות, ואינם יודעים כיצד עובד מנגנון חישוב הריבית דריבית.⁵⁰ נוסף על כך, מחקרים רבים מראים שאנשים מתקשים לחשב את סך העלויות שהם משלמים על הלוואות ואת הריביות האפקטיביות שהם ישלמו לבנקים.⁵¹

ממצאי המחקר עולה כי מעטים משקי הבית האמריקאים שמרגישים בטוחים בנוגע לחיסכון לפנסיה, ומעט ידוע על הסיבה לכך שאנשים מתקשים לתכנן ולחסוך לפנסיה. נשים, מיעוטים ואנשים ללא תואר אקדמי נוטים יותר לסבול מרמה נמוכה מאוד של אוריינות פיננסית. פחות מ-20% מהנסקרים סבורים שיש להם ידע ויכולת לתכנן ולחשב את הסכום שהם צריכים להפריש מדי חודש לפרישה כדי לספק את כל צורכיהם בעתיד.⁵²

ממצאים אלו אינם אופייניים לארה"ב בלבד; גם באנגליה לווים רבים מתקשים להבין מוצרים בסיסיים, כמו משכנתאות, ואת הריביות

49 שם.

Hilgert & Hogarth, 2003; Moore, 2003 50

Agnew & Szykman, 2004 51

Lusardi & Mitchell, 2005 52

השונויות שהבנק מצייע להם בהקשר זה.⁵³ מסקירת מחקרים נוספים ברחבי העולם עולה כי רמת האוריינות הפיננסית נמוכה גם במדינות אחרות עם שווקים פיננסיים מתוחכמים ומפותחים, כמו: גרמניה, הולנד, שווייץ, שוודיה, יפן, איטליה, צרפת, אוסטרליה וניו-זילנד.⁵⁴ ניתוח הממצאים מראה שאנשים שקיבלו ציונים גבוהים במתמטיקה ובמדעים קיבלו ציונים גבוהים יותר גם בשאלות מספריות. אנשים שחוו אינפלציה (עליית מחירים מתמשכת) בארצם, למשל איטלקים, הראו בקיאות רבה יותר בשאלות שעסקו בנושא האינפלציה. לעומת זאת, אנשים שחוו ביפן וחוו דפלציה (ירידת מחירים) במשך שנים רבות אינם יודעים מה המשמעות של אינפלציה. כלומר, הידע והניסיון הכלכלי שאנשים חווים תלוי במאפייני המקום שבו הם חיים. אנשים מפגינים ידע רב יותר על פיזור סיכונים במדינות כמו שוודיה, שחוו הפרטה פנסיונית, בהשוואה לתושבי רוסיה ומזרח גרמניה שיוודעים מעט על פיזור סיכונים. אפילו בארה"ב כשליש מהנשאלים אמרו שאינם יודעים לענות על שאלת פיזור הסיכונים.⁵⁵ במדינות כמו רוסיה ורומניה רמת האוריינות הפיננסית בקרב האזרחים נמוכה מאוד.⁵⁶ הממצאים מראים שאנשים בעלי אוריינות פיננסית גבוהה נוטים לתכנן יותר, לחסוך יותר, להרוויח מהשקעות ולנהל את כספיהם במהלך תקופת הפרישה בדרך טובה יותר.⁵⁷ מניתוח של ממצאי המחקר של לוסארדי ומיצ'ל עולה כי גברים ענו על שלוש השאלות טוב יותר מנשים. חלק מההסבר לכך נובע מהמבנה המשפחתי המסורתי במדינות רבות, שבהן גברים הם בדרך כלל המפרנסים העיקריים, הם אלו שמשתתפים בשוק העבודה והם העוסקים בהשקעות ובכסף, בניגוד לנשים שאינן חשופות לשווקים הפיננסיים. כמו כן, ברוב המדינות רמת הביטחון של גברים בנוגע

Miles, 2004 53

Lusardi & Mitchell, 2011b 54

Lusardi & Mitchell, 2011c 55

PISA, 2012, 2014 56

Lusardi & Mitchell, 2013 57

לידע ולכישורים הפיננסיים שלהם גבוהה מהביצועים בפועל. נשאלים בגילים 23-28, הנמצאים בתחילת דרכם בשוק העבודה, מציגים ידע מוגבל על ריבית דריבית, אינפלציה ופיזור סיכונים. בשורה התחתונה, במקרים רבים חינוך והכשרה לבדם אינם מספקים את הידע ואת המיומנויות הפיננסיות הדרושים ליחידים ולמשקי בית כדי לדעת לנהל את הכספים בצורה יעילה. נמצא כי שני דברים עשויים להעלות את רמת האוריינות הפיננסית: חינוך פיננסי בבתי הספר והכשרות או קורסים בנושאים פיננסיים במקומות העבודה.⁵⁸

3.7 האתגרים בגיבוש הגדרה רחבה ואחידה של אוריינות פיננסית

באוקטובר 2008 כינסה ועדת האוריינות והחינוך הפיננסית של ארה"ב סימפוזיון מחקר לאומי בנושא חינוך ואוריינות פיננסית.⁵⁹ בפאנל המומחים הושם דגש על שתי נקודות:

1. הבנת עקרונות הליבה של ההתנהלות הפיננסית שכל צרכן צריך לדעת, ובחינה אם יש ראיות לכך שמיומנויות אלו אכן יסייעו בשיפור ההתנהלות הפיננסית של הצרכנים.
2. בחינה והגדרה של המדדים המהימנים והתקפים ביותר להערכת הצלחת תוכנית חינוך פיננסי, והבנת האופן הנכון למדוד אותם תוך התחשבות בשונות של קהלי היעד. העדיפות הראשונה היא צורך בהגדרה מושגית משותפת של אוריינות פיננסית, והשנייה עוסקת במדידה ובהערכה של המדדים ושל המרכיבים השונים הקשורים לאוריינות פיננסית.

כרגע יש אי-הסכמה והסתייגויות בין חוקרים, פקידים וקובעי מדיניות בתחום החינוך והאוריינות הפיננסית בנוגע להגדרה קונקרטית של

Mitchell & Lusardi, 2015 58

US Financial Literacy and Education Commission, 2008 59

התחום, ובפרט בנוגע להגדרת הכישורים הפיננסיים הספציפיים שיש ללמד ולבחון כדי לשפר את התנהגותם של יחידים.⁶⁰

קיימות הגדרות שונות, לעיתים חופפות, למונח אוריינות פיננסית, וכן למונחים קשורים מאותו תחום, כמו השכלה פיננסית, מימון אישי ומסוגלות כלכלית. מונחים אלו כוללים מרכיבים שונים, בהתאם להגדרה. אחד השימושים הראשונים במונח "אוריינות פיננסית" נעשה על-ידי קואליציית Jump\$start בשנת 1997, כאשר החלה הקואליציה לראשונה למדוד אוריינות פיננסית.⁶¹

הנציבות האירופית מגדירה אוריינות פיננסית כ"יכולת של צרכנים ובעלי עסקים קטנים להבין מוצרים פיננסיים קמעונאיים במטרה לקבל החלטות פיננסיות מושכלות".⁶²

לפי רמונד, אוריינות פיננסית במובנה הרחב היא היכולת של האדם לנהל כסף, והמחקר בתחום האוריינות הפיננסית כולל 5 קטגוריות עיקריות:

1. הכרת מושגים פיננסיים.
2. יכולת ליישם את הידע הקשור לאותם מושגים פיננסיים.
3. יכולת ניהול של עניינים כספיים אישיים.
4. מיומנות בקבלת החלטות פיננסיות מתאימות.
5. אמון בתכנון יעיל המותאם לצרכים הכלכליים העתידיים

לפיכך, רמונד מציע להגדיר "אוריינות פיננסית" כמידה שבה אדם מבין מושגי מפתח פיננסיים ובעל יכולת וביטחון לנהל עניינים כלכליים אישיים באמצעות קבלת החלטות רציונליות קצרות טווח, וכן תכנון כלכלי ארוך טווח, תוך התחשבות בתנאים כלכליים ובאירועי חיים משתנים.⁶³

60. Remund, 2010

61. Mandel, 1997 בתוך: Krechovská, 2015.

62. Evers, Klose, Habschick, Parsian & Seidl, 2007

63. Remund, 2010

3.8 אתגרים לפיתוח גישה סטנדרטית למדידה ולהערכה של אוריינות פיננסית

כפי שנאמר, יש הגדרות ומשמעויות מגוונות ורחבות למושג "אוריינות פיננסית". אין מסגרת מושגית אחת וברורה אלא מרכיבים שונים להגדרת התחום. לכן קיים קושי אמיתי למדוד ולהשוות את רמת האוריינות הפיננסית בין מדינות שונות, בהסתמך על תוצאות סקרים ומחקרים. כדי לייעל את תהליך המדידה וההערכה נדרשת סטנדרטיזציה לתפיסת האוריינות הפיננסית שתהיה מקובלת על כולם. נוסף על כך, יש להגדיר היבטים ונושאים פיננסיים הכלולים באוריינות הפיננסית, וכן את המדד והציון המעידים על כך שלאדם יש רמת אוריינות פיננסית גבוהה או נמוכה. ללא סטנדרטים אחידים קשה למדוד, להעריך ולהשוות את רמת האוריינות הפיננסית בין תלמידים או מבוגרים בתוך המדינה ובין מדינות שונות. בבחינת המחקרים השונים מתבררים שלושה חסמים עיקריים לפיתוח גישה סטנדרטית אחידה למדידת אוריינות פיננסית:

1. היעדר המשגה והגדרת מבנה לאוריינות פיננסית
2. תוכן האלמנטים, הידע והמיומנויות
3. פרשנות של המרכיבים השונים, של הידע ושל המיומנויות

החסם ראשון הוא התנאי הבסיסי והחשוב ביותר, לפני פיתוח גישה מקיפה ומוסכמת למדידה ולהערכה של תחום האוריינות הפיננסית. לפני מדידת אזור מסוים צריך להגדיר מה נמדד ומה כולל השטח שאותו רוצים למדוד ולהעריך. רוב המחקרים שנערכו בתחום האוריינות הפיננסית לא פירטו את מבנה האוריינות הפיננסית, והשאר השתמשו בהגדרות ששילבו אלמנטים שונים, כמו ידע, יכולת ותוצאה.

מחקרים רבים משתמשים במונחים "אוריינות פיננסית" ו"ידע פיננסי" באותו מובן, ללא כל הבדל, אף שהידע הפיננסי הוא נדבך מסוים בתחום האוריינות הפיננסית. הגדרה רחבה ומוסכמת של

אוריינות פיננסית יכולה לענות על השאלה: עד כמה אדם יכול להבין את המידע ולהשתמש בו ובמיומנויות הקשורות להתנהלות פיננסית יעילה? בעוד שידע פיננסי מתייחס לממד מסוים, אוריינות פיננסית מתייחסת לממד אחר, שהוא יישום. היישום מעניק לפרט את היכולת ואת הביטחון להשתמש בידע הפיננסי שצבר כדי לקבל החלטות פיננסיות יעילות ולפעול כדי ליישם אותן בצורה הטובה ביותר. בהיעדר מבנה מדויק ועקבי קשה לבצע ניתוחים השוואתיים או לבחון אם חל שיפור ברמת האוריינות הפיננסית בקרב יחידים, ואם הדבר שיפר את רווחתם הכלכלית.

המחסום השני הוא שימוש בהיבטים ובאמצעים שאינם מקיפים וכוללים. מעטים המחקרים שכוללים במדידתם את כל מרכיבי הניהול הפיננסי - ערך הזמן של כסף, ניהול תקציב, חיסכון, שימוש באשראי, ביטוח, השקעות ועוד.

המחסום השלישי בא לידי ביטוי בכ-88% מהמחקרים, שבהם יש חוסר בהירות וחוסר אחידות בנוגע לפרשנות של התוצאות. מהו הציון והמדד המעידים על רמת אוריינות פיננסית גבוהה ונמוכה או על חוסר באוריינות פיננסית? כאשר אין מדד זהה ואחיד בין כל המחקרים קשה לנתח ולהשוות בין התוצאות השונות, כי הפרשנויות שונות ואיתן גם המסקנות.⁶⁴

3.9 מסוגלות פיננסית

עולם מושגי החינוך הפיננסי מתפתח ומשתכלל כל הזמן כדי לנסות ולמצוא אילו אלמנטים נדרשים כדי לצייד יחידים ומשקי בית בידע, במיומנויות וביכולות פיננסיות, כדי שיוכלו לפעול בחופשיות וללא חסמים בשווקים הפיננסיים ולשפר את רווחתם הכלכלית. מסוגלות פיננסית כוללת את הידע ואת המיומנויות הפיננסיות שאדם צריך

לרכוש כדי להיות בעל אוריינות פיננסית, אך היא גם עוסקת בצורך ליצור עבורו הזדמנויות לפעול בסביבה פיננסית ולספק לו גישה לשירותים פיננסיים טכנולוגיים, למחשבים ולמוצרים פיננסיים מתוחכמים. מבוגרים או מתבגרים בעלי אוריינות פיננסית אינם יכולים ליישם ידע כלכלי ומיומנויות פיננסיות שרכשו ללא גישה למערכת הבנקאית ולאינטרנט בארצם.⁶⁵

קובעי המדיניות צריכים להביא בחשבון את העובדה שלאנשים צעירים ונחשלים רבים אין גישה למכשירים פיננסיים טכנולוגיים או למוסדות פיננסיים, ולכן הם מחויבים לצייד את ילדיהם בכלים ובמיומנויות פיננסיות בסיסיות, כדי שיוכלו להתנהל באחריות וביעילות וישפרו את רווחתם הכלכלית. בארה"ב, למיעוטים ולצעירים עם מוגבלות אין גישה למערכות פיננסיות מרכזיות. לרבים מהצעירים ולהוריהם אין חשבון בנק, אין חסכונות, אין ביטוחים ואין השקעות וחסכונות פנסיוניים.⁶⁶

גישת המסוגלות מביאה בחשבון את היכולות הפנימיות של האדם, פיזיות או אינטלקטואליות, כמו גם את הסביבה ואת התנאים החיצוניים שבהם הוא צריך לפעול ולהתמודד, כגון: מדיניות, חוקים, תקנות, אפליה מגדרית וחסמים תרבותיים המשפיעים על האדם. מסוגלות פיננסית מדברת על ההזדמנויות הפתוחות בפני האדם כדי שיוכל לנצל את הידע ולהשתמש ביכולות שלו לשגשוג ולרווחה כלכלית.⁶⁷

Sherraden, 2013 65.

Johnson & Sherraden, 2007 66.

Nussbaum, 2000; Robeyns, 2005 67.

ההשלכות של בערות פיננסית וגידול ברמות החוב של משקי הבית על יציבות המערכת הכלכלית במדינה

חוב משקי הבית הוא החוב המשולב של כל משקי הבית במדינה, הכולל משכנתות וחובות צרכניים כמו הלוואות בנקאיות, התחייבויות בכרטיסי אשראי ומינוס בבנק.

בעקבות המשבר הכלכלי העולמי שהחל בשנת 2008, התגברה ההכרה בתפקידו של הגידול בחוב של משקי הבית כגורם למשברים פיננסיים ולהאטה בצמיחה הכלכלית במשק. במחקר של קרן המטבע הבין־לאומית נמצא כי בשלוש השנים שקדמו למשברים כלכליים שונים בעולם צמחו חובות משקי הבית בשיעורים גבוהים.⁶⁸

בשני העשורים האחרונים עלתה בניכר רמת החוב של משקי הבית ברוב מדינות ה־OECD. מדוע זה קרה?

בעקבות המשבר הכלכלי העולמי ב־2008 הורידו הבנקים המרכזיים את הריבית לרמה כמעט אפסית. כתוצאה מכך, הכסף הזול מהבנקים עודד את הצרכנים ואת משקי הבית לקחת הלוואות, להגדיל את הצריכה הפרטית ולהשקיע ברכישת דירות באמצעות נטילת משכנתות בהיקפים גדולים. להורדת הריבית במשק עשויות

IMF, 2017 68

להיות השלכות חיוביות על הצמיחה הכלכלית במדינה. בתקופות של מיתון או האטה בצמיחה הכלכלית הורדת הריבית במשק עשויה לתרום לגידול בהשקעות מצד חברות ויזמים שנהנים ממימון זול מהבנקים, עבור פרויקטים שבהם הם משקיעים. כאשר הריבית בבנק נמוכה מאוד, יעדיפו הלקוחות הפרטיים לחסוך פחות כסף בבנק, לצרוך יותר אשראי והלוואות בנקאיות זולות, ולהגדיל את הצריכה הפרטית שלהם על מוצרים ועל שירותים שונים כמו נופש בחו"ל ורכישת רכב או ריהוט לבית. הגידול בחובות של משקי הבית כתוצאה מגידול בצריכה הפרטית ומרכישת דירות, כמו גם הגידול בהשקעות, תורם אף הוא לגידול במחזורי העסקים של כלכלת המדינה ולצמיחה של המשק.

מנגד, בתקופות משבר שבהן יש זעזועים שליליים, כמו ירידות מהירות וחדות במחירי הדיור, ירידה בהכנסות של משקי הבית או עליית ריבית, עומס היתר של חובות משקי הבית עלול להשפיע לרעה על המערכת הכלכלית של המדינה ולפגוע ביציבות הפיננסית עד כדי פשיטת רגל של משקי בית, של בנקים ושל חברות ציבוריות, כפי שאכן קרה בארה"ב, בבריטניה ובמדינות נוספות באירופה. התנהלות כלכלית שלוחת רסן וחסרת אחריות של משקי הבית עלולה להעמיד בסכנה את היכולת שלהם לפרוע את התחייבויותיהם ולעמוד בהחזרים החודשיים של הלוואות ושל משכנתות לבנקים. בתחילת 2022 קיבל חשש זה משנה תוקף, כאשר הסתיימה המגמה של שיעורי ריבית עולמית נמוכה שהייתה נהוגה בשנים האחרונות, ובנקים מרכזיים בעולם ובישראל החלו להעלות את הריבית במשק בצורה עקבית ודרמטית. העלאת הריבית במשק גרמה לעלייה בריביות של הלוואות, משכנתות ואפילו של המינוס בבנק. ההתייקרות של חובות משקי הבית, והגידול המשמעותי בהחזרים החודשיים של ההלוואות ושל המשכנתות, הכניסו את אותם משקי בית עמוסי החובות לסחרור

כלכלי, וכעת הם מנסים בכל דרך למצוא פתרון אפשרי ליציאה מהמשבר הפיננסי שאליו נקלעו.

כיצד יכולים משקי הבית להגן על עצמם מצבירת חובות שיעמידו בסכנה את יציבותם הפיננסית? אחד האינדיקטורים שעשוי להדליק נורה אדומה בקרב משקי הבית בכל הנוגע לניהול אשראי ולצבירת חובות והלוואות הוא מדד היחס בין חוב להכנסה פנויה. מדד זה בודק מהי רמת החוב הכוללת של משקי הבית - המורכבת מאשראי צרכני, מהתחייבויות פיננסיות וממשכנתות - כאחוז מתוך ההכנסה הפנויה שלהם. ההכנסה הפנויה מתייחסת להכנסה אישית נטו של משקי הבית (שכר עבודה, תגמולים וקצבאות) בניכוי התחייבויות לרשויות המיסים.

מהו יחס חוב להכנסה פנויה אידיאלי עבור משקי הבית?

כלל האצבע המקובל הוא ערך הנמוך מ-28%⁶⁹.

אמחיש זאת באמצעות הדוגמה הבאה:

נתון משק בית שבו שני בני הזוג עובדים ומשתכרים יחד כ-18,000 שקלים נטו. לבני הזוג יש משכנתה עם החזר חודשי בסך 3,000 שקלים, והלוואה נוספת עם החזר חודשי של 1,000 שקלים. לשם פשטות הדוגמה, נניח שאין לבני הזוג הכנסות או הוצאות נוספות. יחס החוב להכנסה הפנויה של בני הזוג יחושב באופן הבא: $4000/18000=22\%$.

בדוגמה הנ"ל שיעור החוב מתוך ההכנסה הפנויה (הכנסה נטו) של שני בני הזוג הוא נמוך יחסית לכלל האצבע שהגדרנו - 28%. נתון זה עשוי להצביע על כך שמשק הבית של בני הזוג מנוהל בצורה אחראית ומושכלת מבחינה פיננסית, והם לא אמורים להתקשות בעמידה בהתחייבויותיהם החודשיות לבנקים ובהוצאות השוטפות של ניהול משק הבית. במקרים שבהם היחס חוב להכנסה פנויה של משק הבית עלול להגיע לשיעור גבוה מ-40% קיים סיכון גבוה

שמשק הבית יתקשה בעתיד לפרוע את התחייבויותיו, ולא יוכל לעמוד בהחזרים החודשיים של המשכנתה ושל ההלוואות שנטל מהבנק. למעשה, ככל שרמת החוב מתוך ההכנסה הפנויה של משק הבית גדולה יותר, ככה נשאר למשק הבית פחות כסף להתנהלות החודשית השוטפת ולצריכה של מוצרים ושל שירותים הכרחיים. מצב זה עלול לגרום למשק הבית לסחרור פיננסי ולקריסה כלכלית. רמות גבוהות של חוב ביחס להכנסה של משקי הבית עלולות להיות מסוכנות למשקי בית, למוסדות פיננסיים ולכל המערכת הכלכלית במדינה. לכן תופעת צבירת החוב של משק הבית צריכה לקבל תשומת לב רבה וטיפול יסודי.⁷⁰

בטי וחוקרים אחרים (2007) מדווחים שמאז 1980 מאיצות רוב המדינות המתועשות בארה"ב את הוצאות הצריכה. החוב הפך למקור יומי לגיטימי למימון הוצאות משק הבית, ומנגד - שיעור החיסכון צנח משמעותית.⁷¹

החוב של משקי הבית בארה"ב כאחוז מההכנסה הפנויה עלה מ-68% ב-1980 לשיא של 128% ב-2007, ואז ירד ל-112% ב-2011.⁷² במדינות המשתייכות ל-OECD, כמו צרפת ובלגיה, החוב של משקי הבית הוא כ-100% מההכנסה הפנויה נכון לשנת 2022. במדינות כמו דנמרק, לוקסמבורג והולנד יחס החוב של משקי הבית להכנסה הפנויה הוא יותר מ-170%, ובמדינות כמו נורווגיה ושווייץ יחס החוב של משקי הבית להכנסה הפנויה הוא כ-200%. המשמעות היא שלאנשים יש חוב בסכום שהוא פי 2 מההכנסה שלהם.⁷³

האבחנה המעשית העולה מהנתונים הללו היא שאין למשקי הבית במדינות הללו יכולת לסיים את החודש ולשלם חשבונות בלי לקחת הלוואה נוספת מהבנקים וליצור חוב נוסף. חלק גדול ומשמעותי

70. André, 2016

71. (Betti, Dourmashkin, Rossi & Ping Yin (2007. 71

.Wikipedia, Household debt 72

.Data Browser, 2024 73

מההלוואות שנטל הציבור מהבנקים בשנים האחרונות מקורו במשכנתות המיועדות לרכישת דירות. לכאורה, מדובר בהלוואות בטוחות ופחות מסוכנות, אך עם זאת, המשבר העולמי שפרץ ב-2008 לימד את המערכת הבנקאית בפרט, ואת המערכת הכלכלית בכלל, שחשוב לעקוב אחר איכות ההלוואות שנטלו משקי בית - הרכב ההלוואה, משך ההלוואה וכמובן ההחזר החודשי, במקרה של זעזועים פיננסיים ברמת משק הבית או המערכת הפיננסית במדינה.⁷⁴

החוב הוא מדד המאפשר למשקי בית להגדיל את צריכתם. הוא מאפשר להם לרכוש סחורות ושירותים ולהחזיר את החוב בהדרגה, באמצעות הכנסה צפויה גבוהה יותר. השימוש בחוב ובהלוואות משמש לרכישת בתים, ומסייע למשקי הבית בפריסה של עלויות הצריכה לאורך זמן ולשיפור רווחתם הכלכלית. עם זאת, רמות גבוהות של חוב המורכבות מהלוואות לטווח קצר ולטווח הארוך חושפות את משקי הבית לסיכון ולפגיעות במקרה של אירועים שליליים שעלולים לפקוד אותם בטווח הקצר או הארוך, כגון: אבטלה, ירידה בהכנסות, היעדרות ממושכת מהעבודה עקב בריאות לקויה או ירידת מחירי הדיור.

הקשר בין החוב של משקי הבית ליציבות המקרו-כלכלית עלול להיות שלילי, בייחוד כאשר משקי בית לווים למטרות שאינן פרודוקטיביות, או לעסקה שאינה מספקת החזר תשואה על השקעתם. כמו כן, כניסת גופי מימון חיצוניים שמעניקים הלוואות גדולות ללא אבחנה גם ללקוחות לא טובים, שאינם יכולים לעמוד בהחזרי ההלוואה לאורך זמן, עלולה לפגוע ביציבות הפיננסית של המדינה.⁷⁵ לעומת זאת, אם החוב של משקי הבית שימש אותם לרכישת דירות או לפיתוח עסקים ויוזמות פרטיות, אזי לצעדים אלו עשויות להיות השפעות חיוביות על המערכת הכלכלית, עד כדי פיתוחה.

במצב כזה אין סכנה ליציבות המערכת הבנקאית או לפשיטת רגל של משקי בית ושל עסקים קטנים. עד כה התייחסתי למדד היחס של חוב משקי הבית מתוך ההכנסה הפנויה שלהם. מדד חשוב נוסף הוא מדד היחס בין חובות משקי הבית מתוך התוצר המקומי הגולמי של המדינה. מדד זה מבטא את ההתחייבויות הפיננסיות של יחידים ושל משקי בית במדינה ביחס לחוסן הכלכלי של המדינה או להכנסה הכוללת שלה. היחס מחושב על-ידי חלוקת הסכום הכולל של החוב האישי של משק הבית בתוצר המקומי הגולמי (תמ"ג) של המדינה. ככל שיחס רמת החוב של משקי הבית במדינה מתוך התוצר גדול יותר, הסיכויים למשברים פיננסיים ולהאטה בצמיחה הכלכלית במשק גדולים יותר. קרן המטבע העולמית מזהה יחס חוב משקי בית לתמ"ג בשיעור 65% כנורה אדומה.⁷⁶ בשנת 2022 היה אחוז החוב של משקי הבית מהתמ"ג בישראל כ-44%, בבריטניה 88%, בארה"ב 74%, באוסטרליה 112%, בסין 61%, בקנדה 102% ובצרפת 66%.⁷⁷

4.1 שוק האשראי ורמת החובות של משקי הבית בישראל

החוב של משקי הבית ביחס לתוצר בישראל נמוך יחסית למדינות רבות בעולם. לפי נתונים שפרסם בנק ישראל, יתרת החוב של משקי הבית בסוף שנת 2017 הייתה כ-530 מיליארד שקלים. שיעור החוב לדיוור (משכנתות) מסך החוב של משקי הבית היה 64%, ושיעור החוב שאינו לדיוור היה 36%.⁷⁸ יתרת החוב של משקי הבית המשיכה לעלות, ובשנת 2023 היא הייתה כ-793 מיליארד שקלים. שיעור החוב לדיוור (משכנתות) מסך החוב של משקי הבית היה 71%, ושיעור החוב שאינו לדיוור היה 29%. העלייה בחוב של משקי הבית בשנים האחרונות נובעת, בין היתר, מעליית מחירי הדירות.⁷⁹

⁷⁶ Shami, 2019.

⁷⁷ Household debt, loans and debt securities, 2022.

⁷⁸ שאמי, 2019.

⁷⁹ התפתחות החוב של המגזר הפרטי הלא-פיננסי ברביע השלישי של 2023, בנק ישראל, דוברות והסברה כללית, דצמבר 2023.

אשראי, לרבות אשראי צרכני, חיוני לכלכלה ומאפשר למשקי בית לנהל את תזרים המזומנים שלהם לאורך זמן. למינוף⁸⁰ גבוה של משקי בית עלולה להיות השפעה שלילית על הפעילות הכלכלית, שכן משקי בית ממונפים חשופים ורגישים יותר לזעזועים במשק, לתנודות בשיעורי הריבית, לתנודות במחירי הדיר ורשינויים בהכנסה, או ציפיות לשינויים כאלה. מדובר בעיקר על משקי בית הנמצאים בעשירון התחתון, שבהם רמת החוב מההכנסה הפנויה גבוהה יותר, והגיל של מחצית מהאוכלוסייה בעשירון זה גבוה מ-54. משקי הבית בקבוצה זו חשופים לסיכונים, כגון אי-עמידה בתשלומים ופשיטת רגל.⁸¹

4.2 התחרותיות בשוק האשראי של משקי הבית בישראל

מערכת הבנקאות בישראל מאופיינת בריכוזיות גבוהה, לעומת מדינות מפותחות אחרות. הבנקים הם מקור המימון העיקרי למשקי הבית באשראי שאינו לדיר. התפלגות האשראי הצרכני למשקי בית שאינו לדיר, נכון לדצמבר 2022, הייתה כדלקמן: 68.9% מהאשראי נתנו הבנקים, 14.6% חברות כרטיסי האשראי, 14.5% הגופים המוסדיים (קרנות פנסיה, קופות גמל וחברות ביטוח) ו-2% הממשלה. מערכת הבנקאות ממשיכה להיות מקור המימון העיקרי בשוק האשראי לדיר (משכנתות) - כ-97%.

באפריל 2023 הגישה המחלקה לפיקוח תקציבי בכנסת סקירה כלכלית על אודות מצבה של מערכת הבנקאות ועל רמת התחרותיות בשוק האשראי בישראל. הממצאים העיקריים בדו"ח מצביעים על כך שלפי מדד התפלגות האשראי, מאז חקיקת החוק להגברת התחרות ולצמצום הריכוזיות בשוק הבנקאות בישראל שחוקק ב-2017, חלה

80 מינוף: לקיחת הלוואה לביצוע השקעה בסכום גבוה מההון העצמי של המשקיע. ככל שהיחס בין הלוואות והחובות גדול יותר מההון העצמי, כך המינוף גבוה יותר וקיים סיכון של אי עמידה בהתחייבויות.

Shami, 2019 81

עלייה מתונה ברמת התחרות בשוק האשראי. נתח השוק של הגופים החוץ בנקאיים (מוסדיים וחברות כרטיסי האשראי) במימון אשראי צרכני, שאינו לדיור, למשקי הבית, גדל כתוצאה מהפרדת חברות כרטיסי האשראי מהבנקים, דבר שהפך אותם למקורות מימון חוץ-בנקאיים. נוסף על כך, בשנת 2019 הוקם הבנק ONE ZERO - הבנק הדיגיטלי הראשון בישראל, והחל לפעול בקרב הציבור הרחב במהלך שנת 2022.⁸² נוסף על כך, נעשו כמה רפורמות בשוק הבנקאות שנועדו להגביר את התחרות בשוק הבנקאות, כמו גידול במספר הגופים המציעים שירותים פיננסיים, הקלה במעבר בין חשבונות הבנקים ושקיפות במשכנתות.⁸³

כדי להגביר את התחרותיות במשק אפשר בנק ישראל לחברות הביטוח ולחברות כרטיסי האשראי להתחרות בבנקים ולהעניק הלוואות ללקוחות הבנקים. עם זאת, מתברר כי בפועל הגופים החיצוניים הללו לא תמיד עורכים בדיקות פיננסיות יסודיות של לקוחות המבקשים הלוואה. נוסף על כך, התנאים והריביות שהם מציעים לרוב פחות אטרקטיביים מאלו של הבנקים, ולכן מושכים אליהם בעיקר לקוחות בעייתיים עם היסטוריה בנקאית ופיננסית גרועה. לכן, לוויים שלקחו הלוואה ממקור חוץ בנקאי, כמו חברת ביטוח, חברת כרטיסי אשראי, ליסינג מימוני או גוף פרטי, מתאפיינים בסיכון אשראי גבוה.⁸⁴

לקיומה של תחרות בין הבנקים ובין מוסדות פיננסיים חוץ-בנקאיים בישראל על הכיס של הצרכן יש חשיבות רבה עבור הלוויים - ככל שיהיו יותר שחקנים שמספקים הלוואות ומגוון רחב של מוצרי הלוואה ללקוחות, אזי התחרות תוביל לתנאי הלוואות טובים יותר ולריביות טובות יותר ללקוחות, ובתנאי שיש להם מידע ברור בנוגע לתנאי ההלוואה השונים. אין לזלזל בכך שמתן

82 הפיקוח על הבנקים, 2022.

83 הכנסת, מרכז המחקר והמידע, 2023.

84 דוח מבקר המדינה, 2015.

אשראי בהיעדר מידע על הלווה הוא צעד מסוכן לכל בנק או נותן אשראי אחר - גם המלווים זקוקים למידע. כדי להעניק אשראי ללקוח, נותן האשראי צריך להכיר את הלווה ולדעת מהי רמת הסיכון במתן ההלוואה. היות שאין מאגרי מידע מסודרים על משקי הבית המבקשים לקבל הלוואה, מלכתחילה גובה המלווה ריבית גבוהה יחסית על ההלוואה בגלל רמת הסיכון שבה הוא נתון.

הגופים שמחזיקים הכי הרבה מידע פיננסי על משקי בית ועל לוויים הם הבנקים, כי הם נמצאים איתם בקשר רציף. ריכוזיות המערכת הבנקאית בישראל יוצרת תחושה בקרב הצרכנים של "לקוח שבו" של הבנק, ולכן יחסי הכוחות בין הצרכנים ומשקי הבית ובין הבנקים אינם הוגנים אלא מתחילים מראש ביתרון ברור של הצד החזק - הבנקים. כאשר יש אסימטריה במידע, כלומר: לצד מסוים בעסקה יש יותר מידע יחסית לצד האחר, הצד המידע יכול ורוצה לגבות ריביות ומחירים גבוהים יותר. הדבר עלול להוביל למצב של כשל שוק - מצב שאינו מאפשר קיומו של שוק תחרותי חופשי. כאשר העסקה אינה מתבצעת מתוך מידע מלא ושקוף לכל הצדדים, הדבר גורם לתוצאה שאינה ממקסמת את הרווחה של הפרט ושל המשק כולו. חוסר אמון ופערי מידע עלולים לפגוע באמון הציבור במערכת הבנקאית, ובסופו של דבר לגרום לקריסתה.

אחת המסקנות היא שיש להגביר את השקיפות ולספק מידע פיננסי רלוונטי לגופים שנותנים את האשראי. מנגד, יש לחשוף את הצרכנים ואת משקי הבית לכל הריביות והעמלות בבנקים השונים, כדי שיוכלו לבחור את ההלוואות בתנאים הטובים ביותר עבורם. כמו כן, צריכים להיות מדדים שקופים וברורים לדירוג האשראי של הלקוח, ועל הבנק לעדכן את הלקוח בנוגע לדירוג האשראי שלו, כפי שנקבע על-ידי הבנק ולפי אילו קריטריונים.⁸⁵

4.3 איסוף נתונים על חובות משקי הבית בישראל

כדי להקטין את הסיכונים של הבנקים, הבנק המרכזי של ישראל פועל לריכוז מידע על משקי-בית ממוסדות שונים ולחשיפתו לבנקים, כדי שידעו להעריך את רמת הסיכון של הלקוח ובהתאם להעלות או להוריד את הריבית על ההלוואה שיתנו לו.⁸⁶

איסוף נתונים הוא שלב קריטי בתהליך קבלת החלטה מושכלת ומבוססת. נתונים על חובות משקי-בית ברמת משק בית יחיד יכולים לספק מידע רב-ערך להבנת ההתנהגות הכלכלית של משקי הבית בסביבה פיננסית מורכבת, לרבות ההשפעה של צעדי מדיניות ושל אירועים חיצוניים על התנהגות משקי הבית. אחת הבעיות המרכזיות היא שברוב המדינות, כולל ישראל, אין ריכוז מידע על חובות משקי הבית.

משנת 2016 החל בנק ישראל, לצד בנקים מרכזיים בעולם, באיסוף ובניהול מאגרים פרטניים ובהם המערכת לשיתוף נתוני אשראי, שכוללת מידע פרטני על הלוואות למשקי הבית מכלל המלווים. מערכת זו הוקמה מתוקף חוק נתוני אשראי, תשע"ו, 2016, כחלק משורת צעדים לקידום התחרות בשוק האשראי בישראל, הרחבת הנגישות לאשראי וצמצום האפליה במתן האשראי.⁸⁷

4.4 היתרונות של משקי בית ושל יחידים ברכישת ידע כלכלי ומימוניות ניהול פיננסי

מחקרים מראים שסטודנטים במכללה מתחילים את לימודיהם ללא יכולת לנהל את ענייניהם הפיננסיים האישיים.⁸⁸ חוסר הניסיון שלהם עלול להפוך אותם לפגיעים מול טקטיקות שיווק אגרסיביות של מוסדות פיננסיים, ומול פרסומים שיגרמו להם לקחת הלוואות

86 בנק ישראל, 2018.

87 בנק ישראל, החטיבה למידע ולסטטיסטיקה, 2020.

88 Cunningham, 2001

ואשראי יקרים. חוסר הניסיון של הסטודנטים בניהול פיננסי עלול לפגוע בעתידם הפיננסי.⁸⁹ לעומתם, סטודנטים אשר השתתפו בסמינר לחינוך פיננסי היו בעלי אחריות פיננסית רבה יותר. לחינוך הפיננסי הייתה השפעה חיובית על התנהגותם בכל הקשור להתמודדות עם מוצרי אשראי שונים.⁹⁰ ממחקרים נוספים עולה כי עבור אנשים חסרי ניסיון פיננסי, תוכניות חינוך פיננסי מסוגלות לשפר את הידע הפיננסי ולהגדיל את האחריות הפיננסית שלהם.⁹¹

הצורך ברכישת ידע ומיומנויות בסיסיות בניהול פיננסי שוטף מתגלה כקריטי עבור יחידים ומשקי בית בכל רחבי העולם. ממשלת אוסטרליה הקימה את "הקרן לאוריינות פיננסית" כדי לספק כלים והזדמנויות לתושבי אוסטרליה לשפר את הניהול הפיננסי שלהם, להגביר את המודעות ליתרונות של רכישת אוריינות פיננסית, ולתת לתושבים בכל הגילים הזדמנות ללמוד על עניינים כספיים בבית הספר ובאמצעות הכשרות מקצועיות.⁹²

סקר פיננסי שנערך בפינלנד ב־2014 בקרב משקי בית בדק את ההשערה שרמת האוריינות הפיננסית של משקי הבית משפיעה על תמהיל תיק ההשקעות שלהם. התוצאות הראו כי משקי בית בעלי אוריינות פיננסית גבוהה נוטים יותר להעביר את ניהול תיק ההשקעות שלהם למיקור חוץ, למומחים, ואפילו להשקיע יותר כסף בקרנות נאמנות. מנגד, משקי בית שהפגינו ביטחון עצמי גבוה ומוגזם נטו להשקיע את כספם בעצמם, בעיקר במניות. נוסף על כך, הממצאים הראו כי משקי בית בעלי רמה גבוהה של אוריינות פיננסית נוטים יותר לקבל תשואה חיובית וגבוהה יותר על השקעה, מאשר אלה ללא אוריינות פיננסית.⁹³

⁸⁹ Mae, 2002

⁹⁰ Borden, Lee, Serido & Collins, 2007

⁹¹ Fox, Bartholomae & Lee, 2005

⁹² Financial Literacy Foundation, 2007

⁹³ Chu, Wang, Xiao & Zhang, 2016

סקר נוסף, שדגם כ-4,107 תלמידי תיכון בארה"ב, בדק את ההשפעה של קורס תכנון פיננסי על הידע הפיננסי של התלמידים, על התנהגותם ועל תחושת הערך העצמי שלהם. הממצאים הראו כי לאחר לימוד התוכנית רוב בני הנוער הראו שיפור בידע הפיננסי. כשליש הראו שיפור בהתנהגותם הפיננסית, וכ-40% העלו את ביטחונם העצמי בניהול עניינים פיננסיים יומיומיים.⁹⁴

קורס נוסף בנושא חינוך פיננסי, שנערך בקרב תלמידי תיכון בארה"ב, השפיע לטובה על התנהגותם הכלכלית האחראית של התלמידים, מרגע תחילת הקורס ועד 3 חודשים לאחר סיומו. כ-312 תלמידים דיווחו שהם פתחו תוכנית חיסכון בבנק בעקבות הקורס, חלק ניכר מהם החלו לחסוך לטווח הארוך למטרות עתידיות, וחלקם החלו להשוות מחירים ברכישת מוצרים ולהוציא פחות על קניות. חלק מהתלמידים דיווחו שהם מתנהלים לפי תקציב מאוזן, וכמו כן הם מרבים להתייעץ עם הוריהם בנוגע לענייניהם הכלכליים. הממצאים מראים ששיעורי חינוך פיננסי אשר מלמדים את הנוער להתנהל עם כספים בצורה יעילה ואחראית עשויים להועיל ולהשפיע לטובה על הידע הפיננסי, על ההתנהגות הפיננסית ועל תחושת הערך העצמי של בני הנוער.⁹⁵

יחידים ומשקי בית בעלי אוריינות פיננסית מתנהגים באחריות בנוגע לניהול הכספים שלהם, ולכן סביר שהם יציבו לעצמם יעדים ויתכננו להשיגם בטווח הארוך. ההערכה היא שתגבר נטייתם לדאוג לעתידם הכלכלי, להפריש לפנסיה ולהשקיע את כספם בצורה בטוחה וחכמה. ידע פיננסי ומודעות פיננסית תורמים לחשיבה ביקורתית, שבעקבותיה דרישה מצד הלקוחות לשקיפות ולתחרותיות על כיסם. הלקוח לא ייחשב כלקוח שבוי של הבנקים והגופים הפיננסיים השונים, דבר שיאלץ את כל המערכת הפיננסית להתייעל ולהתחרות על

.Danes, Huddleston-Casas & Boyce, 1999 94

.Huddleston-Casas, Danes & Boyes, 1999 95

כיסו של הלקוח. ככה כולם ירוויחו. דרישה של האזרחים מהממשלה לספק עבורם הגנות צרכניות תאלץ את הפוליטיקאים לחוקם חוקים ורגולציה, שיגדילו את התועלת עבור הצרכן וישפרו את התחרותיות במשק, כלומר: ידע פיננסי של הצרכנים יוביל למערך שירותים פיננסיים יעיל יותר ולשירותים זולים יותר, וכן לדרישות רגולטוריות ולפיקוח פיננסי. אותם צרכנים ומשקי בית יפחיתו את נפח הנטל הכלכלי הרבובץ על הממשלה ועל המערכת הפיננסית, וכך יתאפשר להפנות יותר משאבים פיננסיים עבור חלשים ועניים מחוסרי ידע פיננסי וכישורים פיננסיים בסיסיים. בצורה זו אפשר יהיה לעזור יותר לשכבות החלשות בחברה, ולתרום לרווחה כלכלית וחברתית בצורה יעילה יותר.⁹⁶

הממצאים השונים מראים כי רוב האזרחים במדינות שונות בכל רחבי העולם אינם בקיאים בידע מספרי ופיננסי בסיסי ובמושגים פיננסיים, כמו: אינפלציה, פיזור סיכונים והקשר בין מחירי הנכסים לריביות במשק. העובדה שחלקים נרחבים באוכלוסייה חסרים כישורים פיננסיים בסיסיים מביאה לתהליך קבלת החלטות שגוי, ומשפיעה לרעה על ניהול כלכלת המשפחה של משקי הבית ושל הצרכנים הפרטיים, ואף עלולה להשפיע לרעה על יציבות המערכת הכלכלית. משפחות ומשקי בית שיש להם ביטחון כלכלי מסוגלים לתרום יותר לקהילות משגשגות, ובכך לטפח יותר את ההתנהגות הכלכלית ואת רווחתה של הקהילה. לכן, חינוך פיננסי חשוב ומומלץ לא רק למשקי בית יחידים ולמשפחותיהם אלא גם לקהילה שבה הם חיים.⁹⁷

עלידי זיהוי החוזקות והחולשות של הידע הפיננסי שיש לאנשים בכל הקשור להתנהלות כספית ופיננסית, אפשר לפתח ביעילות תוכניות חינוך פיננסי שיתקנו את הליקויים הללו. הדעה הרווחת

PISA, 2012 96
Hilgert, Hogarth & Beverly, 2003 97

היא שחינוך פיננסי יוביל לאוריינות פיננסית שתשנה את העמדות ואת הגישות הפיננסיות של יחידים, ובסופו של דבר תשפיע על התנהגות פיננסית יעילה.⁹⁸

בשני העשורים האחרונים אנו עדים להתפתחויות טכנולוגיות רבות בתחומי המחשבים, המדיה והמסחר האלקטרוני ולפיתוח מואץ של השווקים, המוצרים והשירותים הפיננסיים העומדים לרשותה של רוב אוכלוסיית העולם. ממשלות חזקות המגובות במערכת פיננסית חזקה ומתוחכמת, בשילוב רגולציה מתאימה, הצליחו להתנהל ביעילות כלכלית שתרמה לרווחה הכלכלית של המדינה ושל תושביה.

4.5 צמצום החשיפה של משקי הבית לסיכונים פיננסיים

ייתכן כי היחס של קובעי המדיניות לחובות משקי הבית נגוע בשיקולים פוליטיים - קובעי מדיניות אינם מטפלים בהקטנת החובות של משקי הבית כיוון שזה נוגד את האינטרסים שלהם. טיפול בחובות יגרור השלכות לטווח הקצר, כמו ירידה בצריכה הפרטית ופגיעה אפשרית באנשי עסקים, בקבלנים ובבנקים, דבר שאינו משרת את הפוליטיקאים. ההסבר לכך נעוץ בעובדה שלתמיכה במדיניות שמטרתה לבלום את הגידול בחוב משקי הבית קיימות השפעות קצרות טווח בלתי רצויות עבור המשק כולו, כמו ירידה בצריכה הפרטית וירידה בצמיחה ובתעסוקה. צעדים אלו אינם עולים בקנה אחד עם האינטרסים של הבנקים, של הקבלנים ושל בעלי עניין אחרים.

כדי לצמצם את ההשלכות השליליות ואת הסיכון ליציבותה של המערכת הפיננסית הנובעים מחובות של משקי הבית, נדרשת מדיניות ממשלתית אמיצה שתפחית את חשיפת משקי הבית לסיכונים. אפשר לעשות זאת בכמה דרכים:

ביטחון סוציאלי ותמיכה במשקי הבית: הידיעה של הפרט ושל משק הבית שיוכלו להתקיים בכבוד, גם אם יאבדו את היכולת לפרנס את עצמם ואת משפחתם, עשויה לצמצם את היקף ההלוואות וניצול מסגרת האשראי (האוברדרפט) של הצרכנים. אחת האפשרויות היא שהמדינה תעניק דמי אבטלה ארוכי טווח לאנשים שאיבדו את מקום עבודתם, עד שייקלטו מחדש בשוק העבודה.

הגברת הרגולציה: הגברת הפיקוח על תנאי ההלוואה שנותנים הבנקים וגופים פיננסיים חיצוניים למשקי הבית.

חשיפה למידע פיננסי: חשיפת משקי הבית למידע פיננסי רלוונטי, כדי שיוכלו לקבל החלטות פיננסיות מושכלות ולנהל את משק הבית בצורה חכמה ויעילה יותר מבחינה פיננסית.⁹⁹

אחת המסקנות המתבקשות היא שקיימים איומים וסיכונים כלכליים שעלולים לגרום לזעזועים פיננסיים שהמערכת הכלכלית במדינה, כפי שהיא מעוצבת כיום, מתקשה להכיר. במקרים מסוימים, הפערים במידע בין "השחקנים הפיננסיים" במשק עלולים להביא לפשיטת רגל של יחידים, של משקי בית ושל חברות. במידת הצורך, חשוב שתהיה התערבות ממשלתית שתשמור על יציבות המערכת הפיננסית ותתרום לרווחה הכלכלית הציבורית באמצעות תקנות ומדיניות, המקדמות פיקוח פיננסי ורגולציה יעילים יותר על מוסדות פיננסיים, על תאגידי אשראי ועל נותני שירותים פיננסיים.

תכנון ועיצוב מחדש של המערכת הפיננסית במדינה

סוגיית מקומה של הממשלה בשוק היא שאלה מרכזית בכלכלה. מידת התערבותה הרצויה בשווקים ובפעילות הכלכלית היא נושא הנתון במחלוקת תמידית. יש הסבורים שכוחות השוק (היצע וביקוש) מסוגלים להביא לתוצאה אופטימלית ויעילה ללא צורך בהתערבות ממשלתית. במצב כזה לממשלה אין חלק מהותי בהתוויית המדיניות הכלכלית במדינה, והיא אינה אמורה לעסוק בסוגיות של אי-שוויון ושל פערים כלכליים-חברתיים המצויים בין השכבות השונות באוכלוסייה. מנגד, יש הגורסים שהממשלה חייבת להתערב בשווקים הכלכליים כדי להגן על "השחקנים הפיננסיים" שנמצאים בעמדת נחיתות בידע הפיננסי ובמיומנויות הפיננסיות, מול הגופים הכלכליים החזקים במשק. שאלה נוספת ומתבקשת שעשויה לתרום לדיון היא: האם השחקנים הפיננסיים במשק (צרכנים פרטיים, משקי בית, עסקים, בנקים וגופים שונים) מתנהלים בצורה רציונלית ויעילה מבחינה כלכלית? האם המידע הפיננסי חשוף לכולם בצורה סימטרית וקיימת שקיפות מלאה?

כדי לענות על השאלות הללו, להלן 3 תיאוריות המתמקדות בהתנהגותם של משקי בית ושל יחידים בתנאים סוציו-אקונומיים שונים.

5.1 התיאוריה הניאורקלסית

בעשורים האחרונים הסתמכו מדעי הכלכלה והפיננסים בעיקר על הגישה הפיננסית הניאורקלסית, שלפיה המערכת הפיננסית נשלטת על-ידי כללים ברורים של היצע וביקוש, המובילים לשיווי משקל מיטבי בשוק. עסקאות בין מוכרים מרצון לקונים מרצון נעשות במחירים שנקבעים ללא צורך בהתערבות ממשלתית חיצונית.

התיאוריה הניאורקלסית מניחה שהשווקים פועלים ללא חיכוך, ללא עלויות עסקאות וללא תיווך, וכי אנשים מתנהגים תמיד בצורה רציונלית כדי למקסם את הרווח שלהם.

ההנחות העיקריות שעליהן מתבססת התיאוריה הניאורקלסית בתיאור התנהגותם של יחידים מצטמצמות להצהרות הבאות:

1. הפרט שואף תמיד למקסם את התועלת שלו ולא של מישור אחר. התנהגותו היא אינדיבידואליסטית לחלוטין, ואינה מושפעת מגורמים חיצוניים. בשאיפה לממש את מטרותיהם, הפרטים יוצרים בעצמם את המנגנונים לתפקוד המערכת הכלכלית, ולכן כל התופעות החברתיות הן תוצאת התנהגותם של יחידים ושל האינטראקציה בין המניעים האינדיבידואליים שלהם.
2. אנשים מסוגלים להשיג את מטרותיהם תוך ציות מלא לאמצעים שבהם נעשה שימוש. ההתנהגות הרציונלית מאפשרת להם להקצות משאבים מוגבלים כדי להפיק את המרב מצורכיהם.
3. ההעדפות שלהם טרנזיטיביות ויציבות, כלומר: לכל פרט יש קריטריונים יציבים לבחירה, והוא אינו משנה אותם בכל פעם שהוא נכנס לשוק (טרנזיטיביות); הוא נרתע מלשנות את העדפותיו לעיתים קרובות שמא, כתוצאה מכך, התנהגותו תהפוך לבלתי צפויה (יציבות).

המודלים הפופולריים ביותר שעוסקים בקבלת החלטות רציונלית של יחידים בניהול פיננסי מבוססים על ההבנה שלמשקי בית יש מערכת העדפות מסודרת ומתואמת בקפדנות, והם מתנהגים כמערכת

של פעולות אופטימיזציה שמטרתן למקסם את פונקציית היעד של התועלת.¹⁰⁰

הפרדיגמה הניאו-קלאסית מאתגרת על-ידי שתי גישות שונות: הגישה המוסדית וכלכלה התנהגותית.

5.2 הגישה המוסדית

בניגוד לתיאוריה הניאו-קלאסית הגישה המוסדית טוענת שקיים חיכוך בין השווקים, למשל: עלויות עסקה, מיסים, השפעה של רגולציה על תמחור ועל ביצוע עסקאות בשוק הפיננסי והשפעה על המבנה והתפעול של גופים פיננסיים, כמו בנקים, מתווכים פיננסיים, חברות ביטוח ובתי השקעות. נוסף על כך, גישה זו התמקדה במוסדות במובן של נורמות ושל כללים חברתיים ומשפטיים, כגון נורמות חברתיות, ערכים, אידיאולוגיה, הון חברתי, מידע א-סימטרי, רציונליות מוגבלת, אופורטוניזם, כוח מיקוח, נכסים וחוקים אנושיים, וטענה כי כל הגורמים האלו משפיעים על עסקאות ועל מחירים.

הכלכלה המוסדית מנסה להסביר את תהליך היווצרותם והתפתחותם של מוסדות (חברות, מדינות ונורמות חברתיות), ושמה דגש על תפקידם של המוסדות החברתיים - פרטיים וציבוריים - בעיצוב ההתנהגות הכלכלית של הפרט ושל בעלי העסקים. המונח "מוסד" כולל מנהגים, הרגלים חברתיים, חוקים, אורח חיים ודרכי חשיבה. הגישה המוסדית המסורתית מכירה בכך שההתנהגות האנושית משתנה כל הזמן, והכללות כלכליות צריכות להיות יחסיות לזמן ולמקום. היא מדגישה מנהגים, הרגלים וחוקים כדרכים לארגון החיים הכלכליים, וגורסת שאי-אפשר למדוד מניעים חשובים המשפיעים על אנשים בלי להבין את יחסי הגומלין ואת הקשרים בין הצדדים השונים.

לטענת מייסדי הגישה הזו, החיים הכלכליים מוסדרים על-ידי מוסדות כלכליים ולא על-ידי חוקים כלכליים. הגישה המוסדית

מאתגרת את התיאוריה הניאו־קלסית ונלחמת במונופולים ובמערכת הקפיטליסטית. המוסדיים מבקרים את הקפיטליזם בטענה שהוא יוצר עיוות לטובת העשירים והמעמד הגבוה, ופוגע ברווחה הכלכלית ובחלשים.¹⁰¹

ובלן מתח ביקורת על התיאוריה הכלכלית המסורתית. הוא האמין שהכלכלה משולבת עמוק במוסדות החברתיים, והדגיש את הצורך של כלכלנים לחקור בעיות כלכליות תוך שימת לב לקשר בין כלכלה לתופעות חברתיות ותרבותיות, ולאפשר במובן מסוים לראות בכלכלה ישות מתפתחת של רציונל מוגבל.¹⁰²

רציונל מוגבל הוא רעיון שלפיו תהליך קבלת ההחלטות של הפרט הוא רציונלי במידה מסוימת, כיוון שהפרט מחליט בהתאם להעדפותיו האישיות ולמגבלותיו, שעלולות לכלול את הקושי בקבלת החלטות ואת היכולת הקוגניטיבית להתמודד עם קושי זה. לעיתים קרובות אנשים מקבלים החלטות לא אופטימליות בלי לבחון את העלות מול התועלת במטרה לקבוע את ההחלטה האופטימלית עבורם, ולכן קשה לצפות את התנהגותם.¹⁰³

ובלן נודע בביקורתו על תופעת מקסום הרווח כהתנהגות אנושית. בכתביו החשובים, "תורת תרבות הפנאי", הוא מתח ביקורת על תופעת הצריכה הבזבזנית, הנחשבת גורם מהותי בתרבות הפנאי של הפרט ומזוהה עם אנשים הרואים את עצמם בראש הסולם החברתי. לדבריו, העשירים מהמעמד החברתי הגבוה נוטים לצרוך צריכה עודפת של מוצרים במחירים גבוהים מהערך הכלכלי שלהם, רק כדי להפגין את המעמד החברתי הגבוה שלהם, לעומת מעמד הפועלים בחברה.¹⁰⁴ ההתנהגות הראונית הזו, לדבריו, היא בזבוז זמן, משאבים והרבה כסף, והיא מדגישה את הפערים ואת אי־השוויון הקיימים בחברה.

.Itach & Radulova, 2022 101

.Hodgson, 2004 102

.Diggins, 1978 103

.Hodgson, 2004 104

ובלן טען כי בעלי עסקים וחברות מונעים על-ידי מטרה אחת בלבד, והיא הגדלת הרווחים. יתרה מזאת, במטרה לייצר רווחים גבוהים הם אף פועלים להגבלת הייצור של החברות שלהם, פוגעים ביכולות הייצור של המערכת התעשייתית וגורמים לשיעורי אבטלה גבוהים יותר בקרב מעמד הפועלים בחברה.¹⁰⁵ ההנחה הרווחת בקרב בעלי הגישה המוסדית הייתה כי יש לחזק את תפקידה הכלכלי של המדינה ולהרחיב את התוכניות הסוציאליות שלה - ביטוח סוציאלי, ביטוח בריאות וביטחון תעסוקתי.

הכלכלן האמריקאי דאגלס נורת', פרסם ב-1991 מאמר חשוב בשם "מוסדות". מוסדות הם אילוצים שונים שנוצרו על-ידי יחידים, והם מורכבים מסנקציות, מנהגים, מסורות, אמונות וערכים, כללי התנהגות, נורמות, חוקים וזכויות קניין. במהלך השנים נועדו המוסדות ליצור סדר ולצמצם את אי-הוודאות עבור גורמים שונים בעסקה. המוסדות משפיעים על תהליך קבלת ההחלטות, ולכן קובעים את עלויות העסקאות ואת הייצור, ומכאן את הרווחיות והכדאיות של העסקה. המוסדות מעצבים את המערכת הכלכלית במדינה ומשפיעים על צמיחתה הכלכלית ועל היקף העסקאות. מידת היעילות שלהם תלויה באכיפה מצד הממשלה, במשמעת, בסדר, בחוקים ובארגון הקיימים במדינה. נורת' טען כי התיאוריה הכלכלית הניאו-קלאסית מתעלמת מהמוסדות הנדרשים ליצירת שווקים יעילים עם עלויות ניטור ועסקאות נמוכות. הוא ציין כי עלויות העסקה הן גבוהות מאחר שקיימים אסימטריה ופערים במידע של שני הצדדים המעורבים בעסקה בנוגע לאיכות הסחורה. לפיכך על כל אדם להשקיע זמן ומשאבים בבירור איכות הסחורה ובאכיפת תנאי הסחר, כך שיהיו חוקיים והוגנים עבור שני הצדדים. כמו כן, אנשים וארגונים מקבלים החלטות המבוססות על אידיאולוגיות שאינן מושלמות, המונעות על-ידי תפיסות מנטליות מסוימות ופוגעות

ביכולת למקסם את היתרונות האישיים והחברתיים. נורת' טען כי עלויות אלו הן חסם ומכשול לצמיחה כלכלית, ולכן יש למוסדות פוליטיים וכלכליים תפקיד מרכזי וחשוב - לייצר מנגנונים שימנעו הטיות אלו ואת אפשרויות ההונאה והגניבה שיפגעו בתועלת החברתית של הציבור הרחב.¹⁰⁶

5.3 כלכלה התנהגותית

הכלכלה ההתנהגותית מאתגרת הנחות יסוד בכלכלה הקלסית, המניחה כי "האדם הכלכלי" פועל תמיד בצורה רציונלית למקסם את התועלת האישית שלו. הכלכלה ההתנהגותית נותנת משקל לסביבה, להשפעות חיצוניות ולגורמים פסיכולוגיים ורגשיים שיכולים להשפיע על תהליך קבלת ההחלטות של אדם או של משקי בית, כגורמים שיכולים לחזות טוב יותר תוצאות אפשריות שונות.¹⁰⁷ לסיכום, מרטון ובודי (2006) מאמינים כי על קובעי המדיניות הממשלתית להביא בחשבון את שלוש התיאוריות השונות הללו, וכי על-ידי שילוב מושכל ביניהן אפשר לתכנן ולעצב מערכת פיננסית שתפעל בצורה יעילה ונכונה יותר, כך שתתרום לצמיחה כלכלית ולשיפור רווחת המדינה.¹⁰⁸

North, 2012 106.

107 ריצ'רד תיילר, 2019.

108 Merton & Bodie, 2004.

רמת האוריינות הפיננסית של משקי בית ושל יחידים ברחבי העולם

בבואנו לבחון את רמת האוריינות הפיננסית של משקי הבית ואת ניהול הכספים האישי שלהם בפועל, מעניין לבחון את 4 התחומים הבאים: ניהול תזרים מזומנים, ניהול אשראי, חיסכון והשקעות. נתונים מסקר שנערך באוניברסיטת מישיגן בארה"ב בשנת 2001 מדווחים על 18 התנהגויות שונות של ניהול פיננסי, החל ממיומנויות ניהול כספים בסיסיות, כמו מעקב אחר הוצאות משק הבית ותשלום חשבונות בזמן, וכלה בגיוון השקעות. נוסף על כך, צרכנים מדווחים על שימוש ב-13 מוצרים פיננסיים, כגון: תוכניות חיסכון, חשבון בנק, כרטיס אשראי, משכנתה, הלוואות והשקעות.

מהסקר עולה כי אנשים רבים מדווחים על ניהול תזרים המזומנים שלהם בצורה טובה. 89% העידו כי יש להם חשבון בנק, ו-88% משלמים חשבונות בזמן. פחות ממחצית מהמשיבים טענו כי ברשותם רישום מעקב מסודר של הוצאות משק הבית או שהם מתנהלים לפי תקציב חודשי. ל-80% מהמשיבים יש כרטיס אשראי, אבל מעטים יודעים מהן העלויות הכספיות הכרוכות בשימוש בו. מתברר כי אף של-80% מהנשאלים יש תוכניות חיסכון ול-63% יש קרן חיסכון לשעת חירום, רק 39% הגדירו יעדי חיסכון ארוכי טווח, כמו חיסכון ללימודים באוניברסיטה, לרכישת רכב או לרכישת בית. נוסף על

כך, אף שלפי הסקר ל-63% מהנשאלים יש חשבון פנסיה ול-52% יש חשבון השקעות, פחות מ-46% מהנשאלים טענו שהם מחזיקים בקרנות נאמנות, ורק 25% מחזיקים במניות. תחום ניהול ההשקעות נצפה כפחות מובן ופחות נלמד בקרב המשיבים בסקר.¹⁰⁹

החוקרים לוסארדי ומיצ'ל תכננו בשנת 2004 מודול אשר נועד לבדוק כיצד עובדים מקבלים את החלטות החיסכון שלהם, וכיצד הם אוספים את המידע כדי לקבל החלטות אלו. באמצעות סקר שכלל 1,269 נשאלים אמריקאים בגילים 50 ומעלה, מצאו כי בערות פיננסית שכיחה בקרב מבוגרים. רק מחצית מהנשאלים בני 50 ומעלה הצליחו לענות נכון על שתי שאלות פשוטות העוסקות בריביות ובאינפלציה, ורק שליש ענו נכון על שתי השאלות הללו ועל שאלה נוספת שעסקה בפיזור סיכונים. בייחוד נשים, מיעוטים ואנשים ללא תואר אקדמי היו בסיכון להפגין ידע פיננסי נמוך. רק כ-33% מהנשאלים בסקר העידו כי הם מנסים לתכנן את הפרישה, ומתוכם רק כ-66% הצליחו בכך. מהסקר עולה כי יש קשר בין ידע פיננסי לתכנון פיננסי, וכי ידע בניהול תקציב ובמעקב אחר הוצאות משק הבית תורם לחיסכון הפנסיוני. נוסף על כך, אנשים שתכננו את הפרשתם הכספית לקראת פרישה לפנסיה התייעצו פחות עם משפחה, קרובי משפחה או חברים, והעדיפו להשתמש באמצעים רשמיים, כמו: מחשבוני פרישה, סמינרי פרישה או מומחים פיננסיים.¹¹⁰

סקר אחר שנערך בארה"ב על-ידי לוסארדי וטופאנו (2015) בדק את הבנתם של אנשים בנוגע לסך העלויות של חובות ושל הלוואות שצברו במהלך השנים. כמו כן, הם בדקו את הניסיון הפיננסי של האנשים בשווקים, את הניסיון בלקיחת הלוואות, את ההשקעות וכן את הידע בנושא חובות והתחייבויות. מהסקר עולה כי הידע והמודעות בנוגע לחוב נמוכים. רק כ-33% מהנשאלים הבינו את המשמעות של

Hilgert, Hogarth & Beverly, 2003 109

Lusardi & Mitchell, 2005, 2011a 110

ריבית דריבית ואת השפעתה על סך עלות ההלוואה או על השימוש בכרטיס אשראי, על העמלות ועל סך העלויות הכרוכות בשימוש בו. הממצאים מראים שאנשים בעלי רמת אוריינות פיננסית נמוכה והבנה מועטה בעלויות של חוב או של הלוואה מהבנק נוטים לצרוך יותר הלוואות ולשלם ריביות גבוהות יותר לבנק, לעומת אנשים שיש להם הבנה פיננסית וידע בתחום הפיננסי. המחסור בידע על אודות השימוש בכרטיס אשראי ועל העלויות הקשורות בשימוש זה נובע ככל הנראה מבורות. רבים מהנשאלים בסקר דיווחו כי יש להם הלוואות וחובות מופרזים שאינם בשליטה, וכי אין להם יכולת להעריך את מצב החובות שלהם ולהבין עד כמה המצב הפיננסי של משק הבית שהם מנהלים מושפע לרעה מרמות החוב הגבוהות¹¹¹.

ממצא מטריד נוסף נוגע לשוק המשכנתות, שם מתברר שאנשים אינם מבינים על מה הם חותמים ואיזו ריבית הבנק גובה מהם. פעמים רבות לקוחות הבנק מתפתים לפרוס את המשכנתה לתקופה ארוכה בהחזרים חודשיים נמוכים, והם אינם מבינים שהמשמעות האמיתית של מהלך כזה מבחינה כלכלית היא תשלום מצטבר של ריביות גבוהות לבנק, וחשיפה לסיכון. כמו כן, בדרך כלל, נוסף על הריביות יש תשלום עמלות וקנסות שהלקוח עלול לשלם לאורך תקופת ההלוואה.¹¹²

תופעה נוספת שמתגלה היא אנשים המתעלמים מהעלויות האמיתיות של השימוש בכרטיסי אשראי. למשל, הם אינם מבינים או אינם מבררים בנוגע לעמלות ולריבית האפקטיבית שחברות האשראי גובות מהם בפועל.¹¹³

עד כה נערכו רק מעט מחקרים בקרב מדינות שבהן ההכנסה נמוכה, כהגדרת הבנק העולמי. אחד מהם הוא סקר ה-FinScope -

Lusardi & Tufano, 2015 111

Lusardi, 2011 112

Lusardi & Tufano, 2009 113

סקר שנתי שמשמש כלי מחקר בידי קובעי מדיניות ב-14 מדינות בדרום אפריקה, בתחומים פיננסיים שונים. הסקר מנתח את הגישה לשירותים פיננסיים בכל קטגוריות המוצרים העיקריות - בנקאות, עסקאות, חיסכון, אשראי וביטוח במגזרים העסקיים ובפרט בבנקים מסחריים. הסקר שם דגש על ניתוח החסמים הקיימים בשווקים הפיננסיים שפוגעים בשכבות החלשות, ומנסה לתת פתרונות לשיפור ולהתייעלות. הסקר בודק את הידע הפיננסי ואת ההתנהגות הכלכלית של הצרכנים במטרה לשפר ולייעל את המערכת הכלכלית בדרום אפריקה, שבתורה תגרום לשיפור הרווחה הכלכלית במדינה. סקר ה-FinScope בחן מרכיבים שונים של אוריינות פיננסית, לרבות התנהגות כלכלית וגישה לשירותים ולמוצרים פיננסיים. הממצאים מראים שבמדינה כמו גאנה, שהיא יחסית אחת מהמדינות בעלות ההכנסה הגבוהות ביותר בדרום אפריקה, רק 56% מהבוגרים משתמשים בכל מגוון המוצרים הפיננסיים הקיימים. במדינות כמו לסוטו האחוזים עולים ל-81%, ויורדים משמעותית ל-22% במוזמביק. נתונים נוספים מצביעים על כך שרבים בדרום אפריקה לא שמעו או לא נחשפו לתוכנית חיסכון. עבור חלק גדול מהאוכלוסייה במדינות כמו ניגריה ומלאווי חסרה מודעות למוצרים פיננסיים בסיסיים, כמו תוכנית חיסכון, ביטוח והלוואות. במדינות שמאופיינות בהשכלה נמוכה יש יכולת נמוכה לרכוש השכלה מתאימה, לצד רמות נמוכות של מודעות והיעדר חשיפה למוצרי בנקאות פיננסית או לטכנולוגיות מתוחכמות, הגורמות לחוסר ידע וניסיון פיננסי בסיסי המתבטא בבורות ובתשובות שגויות לשאלות פיננסיות בסיסיות, כמו חישוב ריבית, אינפלציה ופיזור סיכונים.¹¹⁴

במהלך 2014 ערך ה-S&P את אחד המחקרים המעניינים והמקיפים שבוצעו בנושא חינוך ומודעות פיננסית. המחקר נערך כחלק מהמאמצים המתמשכים לקדם אוריינות פיננסית עולמית, על-ידי

S&P וחברת האם שלה - McGraw Hill Financial. המחקר כלל ראיונות עם יותר מ-150,000 אנשים ב-148 מדינות. הם נשאלו על הידע שלהם בכמה מושגים פיננסיים בסיסיים, כגון: פיזור סיכונים, חישוב ריבית ואינפלציה. המידע נאסף על-ידי מכון "גאלופ" העולמי, ונותח על-ידי חוקרים בבנק העולמי ובמרכז העולמי למצוינות באוריינות פיננסית באוניברסיטת ג'ורג' וושינגטון. הסקרים נערכו פנים אל פנים בכלכלות שבהן לפחות מ-80% מהאוכלוסייה יש גישה לטלפון, ובאוכלוסיות יעד מגוונות בגילים 15 ומעלה.¹¹⁵ ממצאי הסקר מראים שרק 1 מכל 3 מבוגרים בקי בנושאים ובמושגים פיננסיים. בערות פיננסית היא נפוצה, וקיימת שונות רבה בין מדינות ובתת קבוצות ומגזרים שונים. נשים, ובייחוד נשים עניות ובעלות השכלה נמוכה, נוטות יותר לסבול מפערים בידע פיננסי. כמעט בכל המדינות יש פער בין גברים לנשים ברמת הידע הפיננסי - 35% מהגברים היו בעלי אוריינות פיננסית, לעומת 30% מהנשים. זה נכון למדינות עם כלכלות מתפתחות ומפותחות כאחת. מהנתונים עולה כי קיים קשר חיובי בין השימוש בחשבון בנק ובכרטיס אשראי ובין רמת הידע הפיננסי של המבוגר. מבוגרים בעלי חשבון בנק המשתמשים בכרטיסי אשראי יהיו בעלי ידע פיננסי רב יותר, ללא קשר לרמת ההכנסה שלהם, לעומת מבוגרים שאין להם חשבון בנק או כרטיס אשראי. כמו כן, למבוגרים שחוסכים במסגרות פיננסיות מסוימות יש סיכוי גבוה ב-12% להבנה טובה של אוריינות פיננסית מאשר למבוגרים שאינם חוסכים. שיעורי האוריינות הפיננסית משתנים מאוד באיחוד האירופי. במוצע, 52% מהמבוגרים מכירים ומבינים מושגים פיננסיים, וכן ההבנה של מושגים פיננסיים היא הגבוהה ביותר בצפון אירופה. המדינות עם שיעורי האוריינות הגבוהים ביותר הן דנמרק, גרמניה, הולנד ושוודיה, שבהן לפחות 65% מהמבוגרים בקיאים במושגים פיננסיים. המצב פחות מעודד במדינות הממוקמות

בדרום אירופה. ביוון ובספרד שיעורי האוריינות הפיננסית הם 45% אחוזים ו-49%, בהתאמה. רמות נמוכות מאוד של אוריינות פיננסית נמצאו גם באיטליה ובפורטוגל. בבולגריה ובקפריסין 35% מהמבוגרים שולטים במושגים פיננסיים. רומניה היא המדינה עם השיעור הנמוך ביותר באיחוד האירופי באוריינות פיננסית, כ-22%. המדינות עם שיעורי האוריינות הפיננסית הגבוהים ביותר הן אוסטרליה, קנדה, דנמרק, פינלנד, גרמניה, ישראל, הולנד, נורווגיה, שוודיה ובריטניה, שבהן כ-65% או יותר מהמבוגרים מכירים ומבינים מושגים פיננסיים. מנגד, לכמה מדינות בדרום אסיה יש שיעור נמוך מאוד של אוריינות פיננסית בקרב האוכלוסייה - לפחות מ-25% מהמבוגרים יש היכרות עם מושגים פיננסיים או הבנה פיננסית.¹¹⁶

6.1 רמת האוריינות הפיננסית בקרב מבוגרים מארה"ב

לשנת 2022¹¹⁷

המרכז העולמי למצוינות אוריינות פיננסית (GFLEC) צופה עולם שבו לאנשים יש את הידע הפיננסי שהם צריכים כדי להשתתף באופן מלא וחופשי בכלכלה ולבנות עבורם עתיד בטוח. בעבודה לקראת החזון הזה מיקמה GFLEC את עצמה כחממה המובילה בעולם למחקר, למדיניות ולפתרונות של אוריינות פיננסית.

מדד הפיננסים האישיים של מכון TIAA-GFLEC (מדד P-Fin) הוא ברומטר שנתי של ידע והבנה המאפשרים קבלת החלטות פיננסיות נכונה וניהול יעיל של כספים בקרב מבוגרים בארה"ב. מדד P-Fin כולל נתונים על מדגם מייצג של כ-3,500 נשאלים (גילים 18 ומעלה) בשנת 2022 (איסוף הנתונים החל כבר בשנת 2016, ונמשך שש שנים).

¹¹⁶ שם.

¹¹⁷ Yakoboski, Lusardi & Hasler, 2022

28 השאלות של מדד P-Fin מתייחסות לתחומים התפקודיים הבאים: שכר ורווח, חיסכון, צריכה - ניהול תקציב ושליטה בהוצאות, השקעות - סוגי השקעות, סיכון ותשואה, הלוואות וחובות, ביטוח, סיכונים פיננסיים ואי-ודאות ושליטה במקורות מידע כלכליים.

הנתונים מצביעים על 5 מסרים עיקריים:

1. רמת הבערות הפיננסית או החוסר באוריינות פיננסית נשאר נמוך ויציב בשנים 2017-2022, והנשאלים הצליחו לענות תשובה נכונה רק על 50% מהשאלות שנשאלו. ציון נכשל.
2. ההבדלים בין המינים באוריינות פיננסית הם עמוקים ומתרחבים. אוריינות פיננסית של נשים נוטה לפגר אחר זו של גברים בכל תחומי התפקוד שנבדקו. באופן כללי, גברים הצליחו לענות תשובה נכונה על 55% מהשאלות, לעומת נשים שענו נכון רק על 45% מהשאלות. 25% מהגברים הצליחו לענות נכון על 22-28 מהשאלות, לעומת 12% מהנשים.
3. גברים מפגינים יותר ביטחון עצמי מנשים בהתמודדות עם שאלות בנושאים פיננסיים, וזה בא לידי ביטוי בעובדה שנשים ענו את התשובה "אני לא יודעת" הרבה יותר מגברים. בפועל, במחקרים אחרים שבהם לא ניתנה אפשרות לסמן תשובה "אני לא יודעת", הנשים הפגינו בקיאות רבה יותר ממה שחשבו על עצמן.
4. ההבדלים בין המינים חשובים ומשפיעים על ההתנהגות והרווחה הכלכלית של הפרטים. כאשר נערכה השוואה בין נשים בעלות רמת אוריינות פיננסית גבוהה לעומת נשים בעלות רמת אוריינות פיננסית נמוכה, התבררו הנתונים הבאים:
 - נשים בעלות אוריינות פיננסית נמוכה נוטות להתמודד ולהקדיש יותר מ-10 שעות בשבוע לבעיות פיננסיות שונות - פי 5 יותר מנשים בעלות אוריינות פיננסית גבוהה.
 - נשים בעלות אוריינות פיננסית נמוכה נמצאות בסיכוי של פי 5 להיתקל בקושי לגמור את החודש.

- לנשים בעלות אוריינות פיננסית נמוכה יש סיכוי של פי 3 להיתקל בקושי ההתמודדות עם הוצאה לא צפויה בסך של כ-2,000 דולר.
- לנשים בעלות אוריינות פיננסית נמוכה סיכוי של פי 3 להיות בעלות חובות גדולים.
- 5. מחקר ונתונים עדכניים יכולים לשמש מקור למידע חיוני עבור מדיניות ותוכניות לחינוך פיננסי.

6.2 רמת האוריינות הפיננסית בקרב צעירים ותלמידי תיכון ברחבי העולם

במחקר אורך (מחקר שנמשך שנים רבות ובודק את השינויים לאורך השנים) שנערך בשנים 1997-2008 בקרב כ-7,138 מתבגרים בארה"ב בגילים 12-17 נבדק אם המתבגרים מצוידים בידע פיננסי ובכישורים פיננסיים הדרושים לשם קבלת החלטות כלכליות מושכלות ויעילות. ייחודו של המחקר הוא בכך שעקב אחר הנשאלים החל מהיותם תלמידי תיכון ועד לשלב יציאתם לשוק העבודה, כשהגיעו לגיל 23-28. אחת ממטרות המחקר הייתה לענות על השאלה: אילו גורמים משפיעים על רמת האוריינות הפיננסית של צעירים? מטרה נוספת של המחקר הייתה לסייע לקובעי המדיניות ולממשלה להחליט אילו תוכניות וכלים לחינוך פיננסי עליהם להעניק לצעירים.

מהממצאים עולה כי רק ל-27% מהצעירים יש ידע פיננסי בסיסי, הבנה בסיסית במושגים כמו אינפלציה ופיזור סיכונים ומסוגלות לבצע חישובי ריבית פשוטים כמו ריבית דריבית. חוסר אוריינות פיננסית אופייני לקבוצות מוחלשות מסוימות, כמו: נשים, שחורים, היספנים ובעלי השכלה נמוכה. כמו כן, האוריינות הפיננסית מושפעת מהיכולות הקוגניטיביות של הצעירים, מהעמדות ומההעדפות שלהם לזמן קצר לעומת זמן ארוך, מאיכות המורים בבית הספר ומהיחס

שהם מעניקים לתלמידיהם, מהרקע המשפחתי, מהשכלת ההורים וממאפיינים חברתיים. בהקשר של העדפת זמן, צעירים המעדיפים לחיות בהווה פחות מודאגים בנוגע לעתידם הכלכלי, ומקדישים פחות זמן לתכנון לטווח הארוך, והם גם אלו שנוטים להשקיע פחות בלימוד קורס פיננסי מסוג כלשהו.

הממצאים מראים כי השכלה ויכולות קוגניטיביות לבדם לא תמיד מצליחות להסביר את רמת האוריינות הפיננסית של צעירים. הידע הפיננסי בקרב צעירים מושפע מאוד מהרקע המשפחתי שממנו הם מגיעים. ילדים להורים משכילים או שאינם למדה בקולג' הפגינו ידע רב יותר בנושא אינפלציה יחסית לאחרים. ילדים להורים שכבר בצעירותם נהגו להשקיע את כספם במניות וחסכו לפנסיה בשלב מוקדם בחייהם צפויים להיות בעלי ידע והבנה רבים יותר בתחום פיזור הסיכונים. עוד עולה מן המחקר כי קיימים מאפיינים וגורמים נוספים שעשויים להשפיע על עמדות התלמידים בנוגע להתנהלות פיננסית, כמו: ביטחון עצמי, משמעת עצמית, חוסר סבלנות, רצון להשקיע בלימודי ידע פיננסי, יכולות קוגניטיביות, משפחה, מאפיינים חברתיים, בית הספר ועוד. כמו כן, נמצא כי יותר צעירים שהוריהם משכילים מסיימים את לימודיהם במכללה ומשתלבים בשוק העבודה.¹¹⁸

הנתונים הללו מספקים תובנות קריטיות לקובעי מדיניות. כדי לצמצם פערים ואי-שוויון בחברה ולהעניק לתלמידים צעירים ידע וכלים פיננסיים, כדי שיוכלו לקבל החלטות פיננסיות חשובות שישפיעו על עתידם ועל רווחתם הכלכלית, עליהם לשלבם בהקדם בשוק העבודה. מהנתונים עולה כי יש קבוצות הזקוקות לסיוע ולליווי פיננסי יותר מאשר קבוצות אחרות, והדבר מצריך בניית תוכניות חינוך פיננסי ייעודיות וספציפיות, תוך התחשבות במאפיינים הייחודיים של כל קבוצה והנגשת הידע והכלים בצורה הטובה ביותר ובדרך המתאימה להם.

נוסף על כך, למשפחה יש תפקיד משמעותי והשפעה רחבה על הידע, על הכישורים ועל הניסיון של צעירים בנוגע להחלטות כלכליות ולהשתלבות בשוק העבודה. לפיכך, כדי לצמצם את הפער בין ילדים להורים משכילים ובעלי ממון ובין ילדים שמגיעים ממשפחות בעלות רקע סוציו-אקונומי נמוך, יש לשלב תוכניות וקורסים לחינוך פיננסי כבר בגיל צעיר בבתי הספר, ולהקנות לתלמידים ידע בסיסי בהשקעות ובחשיפה למוצרים ולשירותים פיננסיים, שאינם נגישים להם בבית.

באחד המחקרים החשובים והמקיפים ביותר, שערכו לוסארדי ולופז (2016), נבחנה ונותחה רמת האוריינות הפיננסית בקרב תלמידי תיכון בני 15 שנים. המחקר התבסס על תוצאות מבחן פיזה שנערך ב־2012 בקרב 806 תלמידי תיכון בארה"ב, מ־158 בתי ספר. תוצאות הסקר הראו כי הציון הממוצע של תלמידים בתחום האוריינות הפיננסית דומה לממוצע התלמידים ב־OECD. למרות זאת קיימת שונות רבה בציונים בקרב תלמידים בתוך ארה"ב, ואחד הגורמים המשפיעים והמסבירים ביותר את ההבדלים שנוצרו הוא המשתנה הסוציו-אקונומי - תלמידים ממשפחות אמידות ומבוססות יותר מבחינה כלכלית קיבלו ציונים גבוהים יותר. עוד עולה מהתוצאות כי לכישורים מתמטיים יש השפעה חיובית על הציונים של אוריינות פיננסית. נתון מעניין נוסף בהקשר זה הוא שאחד המאפיינים הבולטים והמשמעותיים המשפיעים על ציוני התלמידים היה מספר המורים למתמטיקה בבתי הספר.¹¹⁹

הממצאים ממבחן פיזה 2012 מראים שלתלמידים צעירים בארה"ב אין את הידע והיכולת הנדרשים כדי להחליט אם להמשיך ללימודים בקולג' וכיצד לממן אותם כדי שהם יהיו אופציה אפשרית עבורם. הממצאים ממבחן פיזה מראים שרק עשירית מהתלמידים קיבלו את הציון הגבוה ביותר האפשרי. מבחינה סוציו-אקונומית הממצאים מעידים כי ילדים להורים עובדים, שצברו עושר ורכוש, קיבלו ציון

גבוה יותר במבחן האוריינות הפיננסית מאשר ילדים להורים ללא השכלה וללא עושר. למשתנה "רכוש ביתי", כמו מחשב, ספרים ועוד, יש השפעה רבה יותר על ציון התלמידים מאשר למקצוע ההורים. כמו כן, ילדים מבתים מבוססים יותר מבחינה כלכלית, בעלי גישה חופשית למחשבים ולספרים, צפויים לביצועים טובים יותר באוריינות פיננסית. אחת המסקנות החשובות ממחקר זה היא שאי־שוויון מקדם פערים בין תלמידים בשלב מוקדם במחזור החיים, ומשפיע לרעה על הידע ועל הכישורים הפיננסיים של התלמידים.¹²⁰

בשנת 2015 בחנה תוכנית הערכת פיזה את רמת האוריינות הפיננסית של תלמידי תיכון בני 15 בארה"ב וב־14 מדינות נוספות ברחבי העולם. שמונה מהמדינות הללו, כולל ארה"ב, השתתפו גם בהערכה הראשונה של אוריינות פיננסית בשנת 2012. התלמידים נבחנו על ידיעותיהם במושגים פיננסיים בסיסיים, במוצרים פיננסיים ובסיכונים פיננסיים, ונוסף על כך נשאלו מה הם יודעים על מצבים ועל עניינים פיננסיים שאליהם הם נדרשים להגיב בחיי היומיום שלהם. הממצאים הראו כי ממוצע ציוני הסטודנטים בארה"ב היו זהים לציוני ה־OECD. הציונים הגבוהים ביותר התקבלו בסין, והציונים הנמוכים ביותר היו בברזיל. לא חל שינוי בציון הממוצע בארה"ב בשנים 2012-2015 בהשוואה לרוסיה ולאיטליה, שבהן חל שיפור משמעותי, ובניגוד למדינות כמו פולין, סלובקיה, אוסטרליה וספרד, שבהן הייתה ירידה משמעותית בציונים. בארה"ב שיעור הסטודנטים שקיבלו את הציון הגבוה ביותר האפשרי הוא 10%, לעומת 33% בסין ורק 1% בפרו. הממוצע בארה"ב היה מעט נמוך מהממוצע ב־OECD, כמו גם בעוד 5 מדינות, וגבוה מ־8 מדינות. מנתוני הבדיקה עולה כי בני נוער רבים פעילים כלכלית, למשל: רבים מהם משתמשים במוצרים פיננסיים דיגיטליים, כמו תשלומים דרך האינטרנט או דרך הטלפון הסלולרי. למרות פעילותם הרבה

נמצא כי ל-22% מהתלמידים במדינות ה-OECD שהשתתפו במבחן חסרו כישורים פיננסיים בסיסיים, אף-על-פי של-56% מהם יש חשבון בנק, 19% מהם מחזיקים בכרטיס אשראי ו-64% מהם מרוויחים כסף מעבודה כלשהי. עם זאת, הנתון המדאיג הוא שרק ל-31% פחות מאחד מכל שלושה תלמידים - יש כישורים לנהל חשבון בנק.¹²¹

סקר נוסף של S&P Global FinLit (המדד העולמי הגדול והמקיף ביותר בתחום אוריינות פיננסית), שנערך בשנת 2022, ראיין יותר מ-150,000 מתבגרים ובוגרים בגילים 15 ומעלה, ב-148 מדינות.¹²² הסקר כיסה 4 נושאים בעזרת 5 שאלות: מספרים, ריבית, אינפלציה ופיזור סיכונים. אדם בעל ידע פיננסי נחשב ככזה המסוגל לענות נכון על 3 מתוך 4 הנושאים הללו.

הממצאים העולים מהסקר הם:

1. רק 1 מכל 3 נשאלים ברחבי העולם נחשב כבעל אוריינות פיננסית.
2. רוב המוחלט של המדינות ברחבי העולם גברים מציגים רמת אוריינות פיננסית גבוהה יותר מאשר נשים.
3. 35% מהגברים בעלי אוריינות פיננסית, לעומת 30% מהנשים.
4. הפער בין המינים נמצא הן במדינות שבהן מקיימת כלכלה מתקדמת (מפותחת) והן במדינות שבהן מתקיים שוק מתעורר. הפער הממוצע הוא 8% עבור מדינות ה-G7.

הערה:

מדינה מפותחת או מדינה מתקדמת היא מדינה המאופיינת באיכות חיים גבוהה, והכלכלה שלה מגוונת ומבוססת באופן משמעותי על תעשיית מידע מחקר ופיתוח (ארה"ב, צרפת).

שוק מתעורר הוא כינוי למדינה שבה התמ"ג לנפש נמוך מזה של מדינה מפותחת, אף-על-פי שקיימת בה צמיחה כלכלית מהירה ורמת החיים בה קרובה לזו של המדינות המפותחות (ברזיל, הודו).

..PISA, 2015, 2017 121

.Yakoboski, Lusardi & Hasler, 2022 122

G7 הוא ארגון כלכלי בין-לאומי שכולל 7 מדינות: ארה"ב, קנדה, יפן, גרמניה, צרפת, איטליה ובריטניה. נכון ל-2018, מדינות אלו ביחד מייצגות כ-54% מהעושר הלאומי העולמי נטו.

רמת האוריינות הפיננסית בישראל

בשנת 2012 נערך בישראל לראשונה סקר אוריינות פיננסית בקרב כ-1,200 בני 20 ומעלה. את הסקר ערכה הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה בהזמנת המועצה הלאומית לכלכלה ובשיתוף משרד האוצר ובנק ישראל. הסקר כלל שאלות והצהרות על ידע פיננסי, עמדות פיננסיות והתנהגות פיננסית. להלן נתונים נבחרים המתארים את מצבם ואת דפוסי התנהלותם הפיננסית של הצעירים, כפי שפורסמו בהודעות לעיתונות של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה בישראל.

1. נתונים על חשבונות בנק, כרטיסי אשראי וחובות: ל-7% מכלל האוכלוסייה בגילים 20 ומעלה אין חשבון בנק; 41% מבעלי חשבון בנק דיווחו על מעקב אחר החשבון לפחות פעם בשבוע, בעוד ש-9% דיווחו כי לא עקבו כלל אחר חשבון הבנק במהלך השנה שעברה; 52% מבעלי חשבון בנק דיווחו שהיו במצב של משיכת יתר בחשבון לפחות פעם אחת במהלך השנה האחרונה; 21% מהם דיווחו שבדרך כלל זה המצב; עבור 11% ממחזיקי חשבון בנק נחסם החשבון לפחות פעם אחת במהלך השנה האחרונה; ל-22% מהם אין כרטיס אשראי כלל לעומת זאת, 14% מחזיקים בשלושה כרטיסי אשראי או יותר; 45% דיווחו על קושי בכיסוי ההוצאות החדשיות השוטפות; ל-20% יש חובות או חיובים כספיים שלא שולמו בזמן במהלך השנה האחרונה. 11% מהם נמצאים בחובות

- או לא שילמו חיובים כספיים בזמן לרשויות המקומיות - הגורם הנפוץ ביותר מהגורמים המוזכרים בסקר; 10% מבעלי כרטיס אשראי לקחו הלוואה מחברת האשראי במהלך השנה האחרונה; עבור 8% מבעלי כרטיס אשראי נחסם הכרטיס בשנה האחרונה עקב אי-סדרים כספיים; 57% מבני 20 ומעלה דיווחו שיש להם תוכנית חיסכון ו/או הפקדה בבנק; מחצית מהנשאלים דיווחו שיש להם קרן פנסיה; אחוז הישראלים המעדיפים חיסכון לטווח הארוך על פני הוצאת כספים בהווה גבוה מהממוצע הבין-לאומי.
1. הצהרות בנוגע להתנהגות כלכלית: 84% הסכימו או הסכימו מאוד עם המשפט "אני עוקב אחר ההוצאות הכספיות שלי"; 82% מהנשאלים ציינו כי הם בדרך כלל משלמים את החשבונות בזמן; 81% הסכימו או הסכימו מאוד עם המשפט "אני עושה השוואת מחירי מוצרים לפני שאני קונה"; 19% הסכימו, או הסכימו מאוד, עם המשפט "אני קונה דברים גם אם אין לי כסף פנוי"; 62% הסכימו או הסכימו מאוד עם המשפט "אני יותר חסכן מבזבזן"; 44% אינם מוכנים להסתכן בנושאים פיננסיים.
 2. הנושאים הפיננסיים שהישראלים מעוניינים להרחיב את הידע לגביהם: הנושא המועדף ביותר להרחבת הידע הפיננסי הוא חיסכון והשקעות (40%); הנושא השני בסדר העדיפות הוא ניהול תקציב משפחתי (37%), ואחריו צריכה נכונה (35%); 22% ממשתתפי הסקר ציינו כי הם אינם חשים כל צורך להרחיב את הידע שלהם בנושאים פיננסיים.
 3. מקורות מידע שמהם הישראלים מעוניינים להרחיב את הידע שלהם בנושאים פיננסיים וכלכליים: כמחצית מהנשאלים מעדיפים להרחיב את הידע שלהם באמצעות כתבות או מאמרים בעיתונים (מודפסים או מקוונים) או באמצעות תוכניות רדיו וטלוויזיה; 42% מהאוכלוסייה דיווחו שהם מעוניינים לקרוא או לקבל מידע מגופים ממשלתיים, כמו משרד האוצר או בנק

ישראל; 18% דיווחו שהם מעוניינים לקרוא או לקבל מידע מיועץ מקצועי בתשלום; מקורות המידע העיקריים לייעוץ בעת לקיחת משכנתה הם הבנק למשכנתות (75%), חברים וקרובי משפחה (5.9%) ויועץ מקצועי נוסף (7%).¹²³

בסקר מקיף בתחום האוריינות הפיננסית שערך Standard & Poor's Ratings Services (S&P) ב־2014 בקרב 148 מדינות, נמצא כי ישראל מדורגת במקום הרביעי בעולם מתוך 148 מדינות מבחינת ידע פיננסי. במחקר נמצא כי 68% מהישראלים ענו נכון על שלוש מתוך ארבע שאלות בסיסיות בנושאים פיננסיים, כגון: פיזור סיכונים, חישוב ריבית ואינפלציה. נורווגיה, דנמרק ושוודיה מדורגות לפני ישראל. אחריה נמצאות בריטניה, גרמניה והולנד. בדומה לממצאים משאר העולם, מתברר שגם בישראל יש לישראלים בעלי הכנסה גבוהה ידע פיננסי טוב יותר מאשר לאלה בעלי הכנסה נמוכה. נמצא כי 72% מהישראלים בעלי ההכנסה הגבוהה הם בעלי אוריינות פיננסית, לעומת 63% מבעלי ההכנסה הנמוכה. מצבם של הישראלים טוב גם בהשוואה לבעלי ההכנסה הגבוהה במדינות ה-G7, שבהן רק 55% נחשבים בעלי ידע והבנה פיננסית, וגם בהשוואה למדינות ה-OECD שבהן ל־53% מבעלי ההכנסה הגבוהה יש גם ידע פיננסי בסיסי. בהשוואה לקבוצת הייחוס ב־OECD, ניתן דירוג גבוה לאוריינות פיננסית בישראל, למעט בנוגע לשאלה על פיזור סיכונים, שעליה ענו נכון רק כמחצית מהנשאלים בישראל. הנתונים מצביעים על כך שבישראל 72% מהגברים הם בעלי ידע והבנה פיננסית בסיסית, לעומת 64% מהנשים - פער של 8%.¹²⁴

מחקר חשוב שערך בישראל בשנת 2020 מכון מאירס ג'וינט ברוקדייל, במימון ממשלת ישראל, בדק את רמת האוריינות הפיננסית של אזרחי המדינה ואת השפעתה על דפוסי ההתנהגות

123 הלמ"ס 2012.

124 Klapper, Lusardi & Van-Oudheusden, 2014

הכלכליים שלהם במהלך מגפת הקורונה. המחקר התבסס על סקר מקוון למילוי עצמי שנערך באוגוסט 2020, בתקופה שבה היו סגרים במדינת ישראל והגבלות חמורות על המגזר הפרטי והעסקי. הסקר נערך בקרב 1,501 אנשים מהאוכלוסייה היהודית בישראל בגילים 70-25.

ההחלטות הפיננסיות החשובות שנאלצו משקי בית לקבל בעקבות משבר הקורונה הדגישו את החשיבות של בחינת רמת האוריינות הפיננסית של משקי הבית כדי להבין אם רמת הידע הפיננסי, את תחושת הביטחון העצמי ואת המסוגלות שלהם לקבל החלטות בנושאים פיננסיים שהשפיעו על אופן התמודדותם עם המשבר. משתתפי הסקר נשאלו את 3 השאלות המפורסמות ("The Big 3") כדי לבחון את רמת האוריינות הפיננסית האובייקטיבית שלהם, וכן את רמת האוריינות הפיננסית הסובייקטיבית שלהם (הערכה ותפיסה עצמית את הידע ואת הכישורים הפיננסיים של עצמם).

38% מהמשיבים ענו נכון על כל שלוש השאלות, 28% ענו נכון על שתי שאלות, 20% ענו נכון על שאלה אחת בלבד ו-14% מהמשיבים לא ידעו לענות נכון על אף אחת מהשאלות. משיבים שלא ענו נכון על אף שאלה או ענו נכון על שאלה אחת בלבד מוגדרים כבעלי אוריינות פיננסית אובייקטיבית נמוכה. משיבים שענו נכון על שתיים או שלוש שאלות מוגדרים כבעלי אוריינות פיננסית אובייקטיבית גבוהה.

בשאלות על ההערכה העצמית הסובייקטיבית של המשתתפים 30% דיווחו על רמה גבוהה של אוריינות פיננסית סובייקטיבית, 18% דיווחו על רמת ידע נמוכה, 48% דיווחו על רמה בינונית ו-5% אמרו שהם אינם יודעים להגדיר את רמת הידע הפיננסי שלהם.

מהנתונים עולה כי לבעלי השכלה גבוהה יש גם אוריינות פיננסית אובייקטיבית גבוהה. נשאלים בעלי השכלה תיכונית ומטה ענו נכון על 1.5 שאלות בממוצע מתוך שלוש השאלות, בעוד שבעלי תואר ראשון ומעלה ענו נכון על 2.2 שאלות בממוצע. באופן דומה,

משיבים בעלי הכנסה גבוהה ענו נכון על 2.3 שאלות בממוצע, בעוד שמשיבים בעלי הכנסה ממוצעת ענו נכון על 2 שאלות בממוצע, ומשיבים בעלי הכנסה נמוכה מהממוצע ענו נכון על 1.7 שאלות בממוצע.

באוגוסט 2020, לאחר הסגר הראשון, 1 מכל 8 משקי בית ענה כי אינו מסוגל לעמוד בהוצאה בלתי צפויה של 2,000 שקלים. 33% נוספים ענו שהם בקושי יוכלו לעמוד בהוצאה כזו. שיעור זה עולה עם הירידה בהשכלה ובהכנסה.¹²⁵

7.1 ממצאים מסקר שערך בנק ישראל על מצב האוריינות הפיננסית בציבור הישראלי, בהשוואה למדינות ה-OECD ובפילוח לפי קהלים שונים בחברה הישראלית¹²⁶

כיצד בוצע הסקר? מאז 2012 טרם בוצעה מדידה מוסדרת בישראל בסטנדרטים בין-לאומיים. הסקר העדכני הנדון כאן נערך בפלטפורמה אינטרנטית, וכלל כ-1,000 משיבים המייצגים את כלל האוכלוסייה לפי קהלים, גיל, מגדר ואזור מגורים.

מדד האוריינות הפיננסית שנבדק במסגרת הסקר כלל 3 משתנים עיקריים:

1. ידע ומיומנויות בסיסיות המסייעות לקבל החלטות פיננסיות כגון: אינפלציה, סיכון תשואה, חישוב ריבית ופיזור סיכונים.
2. התנהגויות של הפרט המאפשרות לחיות ברווחה כלכלית: ניהול תקציב, הצבת מטרות, שיקול דעת בקניות, מעקב אחר הוצאות, חיסכון ותשלום בזמן.
3. עמדות המשפיעות על דרך הפעולה של הפרט: העדפת הזמן הארוך וחשיבה ארוכת טווח.

¹²⁵ לאופר והרר-רוזן, 2021.

¹²⁶ בנק ישראל, סמינר חינוך פיננסי, 2023.

להלן נתונים נבחרים מתוך הסקר:

מדד ידע

1. השפעת האינפלציה על כוח הקנייה: קיימת הבנה נמוכה של הציבור הישראלי את משמעות האינפלציה, בשיעור הדומה ל-OECD (כ-62% מבינים); בציבור הערבי פחות מ-50% מבינים משמעות זו; בחברה החרדית כ-64% מבינים את משמעות האינפלציה; הבנת האינפלציה גבוהה יותר בקרב קהל מבוגר (60 ומעלה) שחוה את האינפלציה בשנות ה-80.

2. חישוב ריבית בתוכנית חיסכון לשנה: רק 59% מהציבור הישראלי ידעו לחשב ריבית בתוכנית חיסכון לשנה; בחברה הערבית ממוצע זה נמוך (41%) ממדינות ה-OECD (57%); בחברה החרדית 67% ידעו לחשב ריבית בתוכנית חיסכון לשנה.

3. הבנת המשמעות של פיזור סיכונים: כמחצית מהציבור הישראלי וכ-66% מהחברה הערבית אינם מבינים את המשמעות של פיזור סיכונים. רמה זו נמוכה ממדינות ה-OECD (63%); בחברה החרדית 58% מבינים את המשמעות של פיזור סיכונים.

סיכום מדד הידע (על בסיס 3 השאלות המפורסמות, "The Big 3"): על בסיס שלוש השאלות מדד הידע של הציבור הישראלי (57%) נמוך ממדד היעד (70%), ואף נמוך בממוצע מזה של ה-OECD (67%); המדד נמוך במיוחד בחברה הערבית (43%); בחברה החרדית מדד הידע הוא 67%, כמו ב-OECD.

מדד התנהגות

1. משלמים חשבונות בזמן: 80% מהציבור הישראלי מדווח כי הוא נוהג לשלם את חשבונותיו בזמן - שיעור גבוה מה-OECD (78%); בחברה הערבית רק 66% משלמים חשבונות בזמן - שיעור נמוך מה-OECD; בחברה החרדית 87% משלמים חשבונות בזמן.

2. חוסכים פעילים: הציבור הישראלי (78%) חסך בממוצע בשנה האחרונה יותר ממדינות ה-OECD (63%), ואילו בציבור הערבי

שיעור החוסכים הפעילים נמוך יותר (66%); בחברה החרדית שיעור החוסכים הוא 75%.

3. **נמנעים מהלוואות לכיסוי גירעונות:** הציבור הישראלי נוהג לכסות את גירעונותיו השוטפים באמצעות הלוואות בשיעורים גבוהים יותר מאלו של ה-OECD; כמעט מחצית מהחברה הערבית לווה לכיסוי גירעונות; בחברה החרדית רק כ-23% לוו לצורך סגירת ההלוואות.

סיכום מדד ההתנהגות: (לפי ממוצע השאלות בנות ההשוואה): מדד ההתנהגות של הציבור הישראלי דומה בממוצע ל-OECD (כ-80%). בולטת התנהגות שלילית בלקיחת הלוואות לכיסוי גירעונות שוטפים, במיוחד בחברה הערבית; מדד ההתנהגות הממוצע בקרב החברה החרדית 80%, ובחברה הערבית 62%; הרוב המוחלט של הציבור הישראלי נוהג לעקוב אחר הוצאותיו בדרכים שונות. (81%). התנהגות זו מאפיינת את כלל הקהלים בחברה (בחברה החרדית והערבית השיעור מעט נמוך יותר).

מדד עמדות

עמדות משפיעות על דרך הפעולה של הפרט. נבחנה הגישה של הנסקרים לתכנון פיננסי לטווח הארוך, על בסיס 3 ההצהרות הבאות:

- "אני נוטה לחיות את הרגע ולתת למחר להתנהל מעצמו".
- "אני מעדיף לבזבז כסף היום מאשר לחסוך אותו לטווח הארוך".
- "הכסף כאן כדי שיבזבזו אותו".

1. **העדפת טווח קצר או ארוך:** הממצאים מעידים כי בחברה הערבית קיימת העדפה חזקה לצריכה בהווה. כ-40% מהציבור הישראלי בממוצע וכ-66% מהחברה הערבית מעדיפים את הטווח הקצר על פני הטווח הארוך.

2. **תפיסת ההבנה בנושאים פיננסיים:** בחברה הערבית אין מתאם בין רמת הידע ובין תפיסת הביטחון העצמי. הפערים ברמת הידע גבוהים, אך הפערים בתפיסת הביטחון אינם גבוהים.

סיכום מדד האוריינות הפיננסית

החולשות של הציבור הישראלי בולטות במדד הידע, בדגש על השפעת האינפלציה על כוח הקנייה ובהבנה בפיזור סיכונים, וכן באי־הימנעות מלקיחת הלוואות כאשר נקלעים לגירעון שוטף. שיעור גבוה מהציבור הישראלי אינו עומד בהוצאותיו (חי במינוס), ונוהג לכסות את הגירעונות השוטפים באמצעות הלוואות. תופעה זו בולטת לרעה בייחוד בחברה הערבית.

מדד הידע בציבור הישראלי נמוך מהיעד, ונמוך מעט גם בהשוואה ל־OECD, בעיקר בשל היעדר הבנת פיזור סיכונים והבנת השפעת האינפלציה על כוח הקנייה.

נתונים חיוביים מפתיעים ומעודדים מאוד על אודות רמת הידע וההבנה הפיננסית התגלו בקרב המגזר החרדי. הסבר אפשרי לכך הוא שמדובר רק בחלק מהציבור חרדי, אלה שחשופים לאינטרנט ולהתפתחות הטכנולוגית בשווקים הפיננסיים. הציבור הערבי חלש משמעותית מיתר הקהלים באוכלוסייה ומה־OECD בכל המדדים שנבדקו בסקר. הציבור הישראלי בולט לטובה בהיקף ההסכונות ובתשלום חשבונות במועדם. גם כאן הציבור החרדי שהשתתף בסקר האינטרנטי גילה התנהגות כלכלית אחראית ויעילה.

כרית פיננסית נמוכה (עד חודש) במקרה של אובדן הכנסה: בעיתות משבר (מלחמה או מצב חירום), כאשר משק הבית עלול להיוותר ללא הכנסה בכלל, הנתונים מצביעים על כך שהחוסן הפיננסי של הציבור הישראלי גבוה בממוצע מזה שבמדינות ה־OECD. רק 22% מהציבור הכללי דיווחו כי לא יוכלו לשרוד יותר מחודש ללא הכנסה. לחברה הערבית כריות הון המספיקות לטווחים קצרים מאלו של הקהלים האחרים.

נקלעו לגירעון שוטף בשנה האחרונה (מינוס): 38% מקרב הציבור הישראלי מתנהל בגירעון שוטף, שיעור גבוה יותר ביחס

ל-OECD (25%), בחברה הערבית יותר מ-66% מתנהלים בגירעון (גבוה משמעותית מיתר הקהלים). בחברה החרדית 31% מתנהלים בגירעון שוטף.

רווחה כלכלית (אינו מתקשה לגמור את החודש): מדד הרווחה הכלכלית של הציבור הישראלי דומה לזה של מדינות ה-OECD (כ-55%), למעט בחברה הערבית שבה המדד נמוך יותר (שיעור גבוה יותר בקרב החברה הערבית חשים שהם מתקשים לגמור את החודש, כ-60%).

שביעות רצון מהמצב הכלכלי: כ-25% מהציבור הישראלי שבעי רצון ממצבם הכלכלי. בחברה הערבית שביעות רצון נמוכה מהממוצע, ובחברה החרדית שביעות הרצון גבוהה מהממוצע. 54% מהציבור הישראלי אינו סבור שיש לו יותר מדי חובות. בחברה הערבית שיעור זה נמוך משמעותית (יותר מ-75% סבורים שיש להם יותר מדי חובות).

בעלות על חשבון בנק ושימוש בפלטפורמות הדיגיטליות: בחברה הערבית שיעור הבעלות על חשבון בנק נמוך בהשוואה לשיעור הבעלות הגבוה ביתר האוכלוסייה. נוסף על כך, השימוש בפלטפורמות הדיגיטליות נמוך באופן משמעותי בחברה הערבית.

חיסכון: שיעור משקי הבית שדיווחו שיש בידם חיסכון נמוכים בחברה הערבית ביחס לשאר קבוצות האוכלוסייה. כ-18% בלבד מהם משקיעים בתוכניות חיסכון ובפיקדונות.

7.1.1 חינוך פיננסי אפקטיבי – מאפיינים של תוכניות

חינוך פיננסי מוצלחות

במסגרת הסמינר לחינוך פיננסי שערך בנק ישראל הוצגו נתונים שעלו ממחקרים בעולם המצדדים בהשפעה החיובית שיש לתוכניות חינוך פיננסי על אוריינות פיננסית ועל התנהגות פיננסית. כמו כן,

אנו עדים כיום למחקרים ראשוניים שמראים את ההשפעות החיוביות וארוכות הטווח שיש לחינוך פיננסי.¹²⁷

להלן כמה מאפיינים ודגשים של תוכניות חינוך פיננסי מוצלחות, כפי שהן מיושמות בעולם:

1. הן צריכות להתמקד ב"רגעי למידה" ולהגיע בדיוק כשצריך את המידע (כיצד פותחים חשבון בנק בגיל 16, לקרוא ולהבין תדפיסי בנק, הלוואות, תוכניות חיסכון ועוד).
2. נחוצה למידה לפי כללי אצבע, והתאמה למאפיינים ולצרכים ספציפיים של האוכלוסייה (מיעוטים, נשים, עולים חדשים, בעלי הכנסה נמוכה ועוד).
3. הן צריכות להתמקד בידע, בכלים ובמוטיבציה.
4. באוסטריה יש תוכנית המתמקדת בהטיות התנהגותיות.
5. בבלגיה יש תוכנית המשתפת הורים וסביבה, ללימוד של מעגלים תומכים, ולהשפעות ארוכות טווח.
6. באמריקה הלטינית יש הקניית תכנים של חינוך פיננסי באמצעות צפייה בטלוויזיה (למשל טלנובלה).

7.1.2 דברי נגיד בנק ישראל במסגרת סמינר חינוך פיננסי של בנק ישראל לשנת 2023

להלן תמצית עיקרי הדברים מתוך נאום שנשא הנגיד, פרופסור אמיר ירון, בפתחתו של סמינר לחינוך פיננסי שקיים בנק ישראל. השקעה בחינוך פיננסי תורמת בצורה חיובית ליכולת של אדם או משפחה מרקע כלכלי-חברתי נמוך לשפר את רווחתם הכלכלית, וכך מגדילה את שוויון ההזדמנויות בחברה. מחקרים רבים מצאו כי יש קשר חיובי בין רמת האוריינות הפיננסית לרמת ההכלה הפיננסית.

¹²⁷ בנק ישראל, סמינר חינוך פיננסי, 2023.

הכלה פיננסית (Financial Inclusion) משמעותה יצירת נגישות שווה לשירותים פיננסיים לכלל האוכלוסייה, ויש לה חשיבות הן לרווחת הפרט והן ליציבות המערכת הפיננסית. אגב, מושג זה נושק למונח "מסוגלות פיננסית", כפי שתואר והובהר בפרקים הקודמים בספר.

פרופ' אמיר ירון הוסיף כי במדינות רבות הבנק המרכזי מקדם יוזמות להנגשה של מידע פיננסי עבור בני נוער ומבוגרים בנושאים כמו: מדיניות מוניטרית, שער חליפין ואינפלציה. גם בנק ישראל הוציא לפועל תוכניות שונות להגברת החינוך הפיננסי, חלקן בשיתוף פעולה ובסיוע המערכת הבנקאית. התוכניות יועדו לקהלים שונים: בני נוער, אוכלוסייה מבוגרת, החברה הערבית ועוד.

בנק ישראל יוזם רפורמות בתחום הנגשת שירותים טכנולוגיים ודיגיטליים בתחומי הבנקאות והפיננסים, כגון: רפורמת הבנקאות הפתוחה המחזקת את השליטה של הלקוח במידע עליו, רפורמה למעבר מהיר ללא עלות בין בנקים, הקמת מערכת לשיתוף נתוני אשראי צרכני ועסקי, השקת רפורמות להגברת השקיפות בשוק המשכנתות והשוואת ריביות על פיקדונות ואשראי בין הבנקים.

הנגיד הדגיש בדבריו כי לראייתו פיתוח וקידום תוכניות לחינוך פיננסי בקרב הציבור, בשילוב הרפורמות השונות שמגבירות נגישות פיננסית, הם רכיבים משמעותיים לצמיחה כלכלית, לצמצום פערים בחברה וליציבות פיננסית.

מתוך נתוני סקר מקיף שקיים בנק ישראל לאחרונה עולה כי עדיין יש פערים גבוהים בתוך החברה הישראלית ברמת האוריינות הפיננסית. כדי לצמצם את הפערים חשוב להמשיך להשקיע בתוכניות חינוך פיננסי בקרב בני נוער שעתידיים להשתלב בשוק העבודה. לידו של פרופ' אמיר ירון, מומלץ לשלב למידה עיונית עם למידה מעשית וחוויתית, שתאפשר לתלמידים להתנסות בעולם

הפיננסי האמיתי ובקבלת החלטות כלכליות, וכך להצליח להשפיע על התנהגות פיננסית אחראית בצורה אפקטיבית יותר.

נוסף על כך, חשוב לקדם חינוך פיננסי גם בקרב האוכלוסייה המבוגרת יותר, מאחר שלהורים יש השפעה משמעותית על החינוך הפיננסי של ילדיהם ועל ההתנהלות הכלכלית של המשפחה.

הנגיד ציין כי בנק ישראל בראשותו מודע לפערים המשמעותיים בחינוך הפיננסי, הקיימים בין האוכלוסייה היהודית ובין החברה הערבית. לכן יש להתאים את תוכניות החינוך הפיננסי לקבוצות השונות באוכלוסייה ולצרכיהן השונים.

בדו"ח ההכלה הפיננסית שפרסם בנק ישראל ביולי 2022 הוחלט על כמה מהלכים שנועדו להסדיר את תחום החינוך הפיננסי בישראל: ייסודו של גוף מוביל ברמה הלאומית אשר יסנכרן בין כלל הגורמים ויקדם פעילויות בתחום החינוך הפיננסי, הקמת פורטל לאומי שיכיל מידע בנושאי אוריינות פיננסית בנקודות זמן שונות בחיי האזרח, הטמעת תכני חינוך פיננסי במערכת החינוך וגייבוס מדדי הצלחה לבחינה ולהערכה של הטמעה זו.¹²⁸

7.2 הישגי הנוער בישראל באוריינות פיננסית מפרספקטיבה

בין-לאומית ומנקודת מבט פנים-ישראלית¹²⁹

מחקר פיזה הוא המחקר המקיף והחשוב ביותר שנערך כיום בתחום החינוך על-ידי ה-OECD אחת ל-3 שנים. מטרת המחקר היא לבחון באיזו מידה יש לתלמידים בני 15 ידע, כישורים וכלים פיננסיים שיאפשרו להם להתנהל מבחינה כלכלית בצורה אחראית ויעילה מול אתגרים ובעיות בנושאים פיננסיים שעיימם הם נאלצים להתמודד. בשנת 2012 נערך לראשונה, במסגרת מחקר פיזה, מבחן הבודק את

128 בנק ישראל, דוברות והסברה כללית, 2023.

129 PISA, 2012.

רמת האוריינות פיננסית של תלמידי תיכון בני 15. רק 17 מדינות השתתפו במבחן בתחום זה, מתוכן 13 מדינות חברות ב־OECD, כולל ישראל. המחקר הכולל של פיזה בישראל נערך בשנת 2012 בקרב מדגם של 1,006 תלמידים, רובם בכיתה י', מ־153 בתי ספר שונים בישראל. הנתונים והתוצאות של תלמידים בישראל פורסמו על־ידי משרד החינוך, הרשות הלאומית למדידה והערכה בחינוך במדינת ישראל.

הציון הממוצע של ישראל באוריינות פיננסית במחקר פיזה 2012 הוא 476 נקודות, ציון שנמוך ב־24 נקודות מהממוצע של 13 מדינות ה־OECD המשתתפות במחקר. ישראל מדורגת במקום ה־14 מתוך 17 המדינות המשתתפות. המדינות שקיבלו ציון ממוצע דומה לזה של ישראל הן: ארה"ב, רוסיה, צרפת, סלובניה, ספרד, קרואטיה, סלובקיה ואיטליה.

בישראל יש שיעור גבוה של תלמידים בעלי ציון גבוה מ־625 נקודות, כ־9%, שהפגינו בקיאות רבה ונחשבים מצטיינים, לעומת 10% בממוצע במדינות ה־OECD שהשתתפו. כמעט כל התלמידים המצטיינים הם דוברי עברית שפת אם, המייצגים את הרוב היהודי המכריע המתגורר במדינת ישראל, לעומת המיעוט הערבי המתגורר בארץ ושפת אימם היא ערבית. נוסף על כך, כ־63% מהמצטיינים הם בנים וכ־70% מהם בעלי רקע סוציו־אקונומי גבוה.

בישראל יש גם שיעור גבוה של תלמידים שקיבלו ציון נמוך מ־400 נקודות, שהפגינו רמת ידע נמוכה. מהנתונים עולה כי 23% מהתלמידים הישראלים מתקשים בתחום האוריינות הפיננסית, לעומת ממוצע של 15% במדינות ה־OECD שהשתתפו בתחום האוריינות הזה של המחקר. דוברי עברית השיגו ציון גבוה יותר ב־108 נקודות בממוצע לעומת הציונים של דוברי הערבית. הציון הממוצע של דוברי העברית הוא 503 נקודות - 3 נקודות מעל הממוצע של מדינות ה־OECD שהשתתפו, והציון הממוצע של דוברי הערבית

בישראל הוא 395 נקודות - פער של 105 נקודות מתחת לממוצע מדינות ה-OECD שהשתתפו.¹³⁰

שונות בהישגים על-פי רקע חברתי-תרבותי-כלכלי בישראל: התפלגות הציונים בישראל (השונות בין הציונים) היא השנייה בגודלה בדירוג המדינות שנבדקו בתחום, והיא גדולה במידה ניכרת מהחלוקה ברוב המדינות. בישראל קיימים פערים משמעותיים בהישגים בין תלמידים מרמות סוציו-אקונומיות שונות; יש תלמידים שקיבלו ציונים גבוהים מאוד ואחרים קיבלו ציונים נמוכים מאוד. ככל שהרקע הסוציו-אקונומי גבוה יותר כך הישגי התלמידים גבוהים יותר.¹³¹

פערים בין בנות לבנים בישראל: מנקודת מבט מגדרית, אין הבדל בציונים בין בנים לבנות בקרב דוברי העברית - הניקוד של הבנות הוא 504 נקודות ושל הבנים 503 נקודות. בקרב דוברי ערבית הבנות השיגו ציון גבוה יותר מהבנים - 414 נקודות לעומת 376 נקודות. בקרב מדינות ה-OECD המשתתפות אין הבדל בין הישגי הבנים והבנות.¹³²

התנסות בעניינים כספיים בישראל: שאלון מחקר האוריינות הפיננסית בדק את חוויותיהם של תלמידים בענייני כסף על בסיס יומיומי. הם נשאלו אם יש להם חשבון בנק, וכיצד השיגו כספים למימון הבילויים שלהם ולרכישת מוצרים וצריכת שירותים שונים. מהנתונים עולה כי פחות מ-33% מהתלמידים הישראלים מדווחים כי יש להם חשבון בנק - 29% לעומת 58% בממוצע במדינות ה-OECD. יצוין כי בישראל לא נמצא קשר משמעותי בין בעלות על חשבון בנק ובין הישגים בתחום האוריינות הפיננסית. שאלון ההתנסות בכסף כלל שאלות בנוגע למשאבים הכספיים של התלמיד;

¹³⁰ משרד החינוך הישראלי, 2014.

¹³¹ שם.

¹³² שם.

מטרת השאלות הללו הייתה להבין אם הכסף שהילדים מקבלים מגיע מדמי כיס מההורים, מעבודה, ממתנות יום הולדת או ממקור אחר. 68% מהתלמידים דיווחו שהרוויחו כסף מעבודות מחוץ לבית הספר, ממשורות בעסק משפחתי או ממשורות מזדמנות בישראל, בדומה לשיעור הממוצע במדינות ה-OECD שהשתתפו בסקר, שהיה כ-66%. מקור נפוץ נוסף לכסף הוא תקציב מסוים או דמי כיס; 64% מהתלמידים בישראל דיווחו שקיבלו כסף בצורה הזאת, לעומת 51% בממוצע במדינות ה-OECD.¹³³

7.3 מחקר בתחום האוריינות הפיננסית שנערך בישראל בקרב תלמידי תיכון בגילים 15–18 בשנים 2018–2022¹³⁴

במסגרת לימודי הדוקטורט שלי ביקשתי למדוד את רמת האוריינות הפיננסית של תלמידי תיכון בישראל בגילים 15–18 ואת השפעתה על דפוסי ההתנהגות הכלכליים שלהם.

התרומה העיקרית של המחקר שלי היא בכך שלראשונה מאז סקר פיזה האחרון בתחום האוריינות הפיננסית, שנערך בישראל בשנת 2012, נערך סקר מקיף בקרב 618 תלמידי תיכון בגילים 15–18 ברחבי הארץ, המעניק אינדיקציה ונתונים עכשוויים על רמת האוריינות הפיננסית של תלמידים בישראל. המחקר מנסה לאמץ תשתית תיאורית ורעיונית רחבה לתחום המדידה וההערכה של אוריינות פיננסית בישראל, שבין היתר מסתמכת על תחום רחב של הגדרות ושל תיאוריות, כפי שאומצו על-ידי ה-OECD.

כלי ההערכה והמדידה שבהם השתמשתי במחקרי עשויים להיות לעזר רב עבור חוקרים וקובעי מדיניות שיחפצו לערוך אחת לכמה שנים מדידה והערכה מחודשת של רמת האוריינות הפיננסית של תלמידים בישראל. השימוש באותם כלי מדידה והערכה יאפשר

133 שם.

134 Itach, 2022 134

לחוקרים להשוות בין הממצאים השונים שיתקבלו לאורך השנים, ולאחר מגמות והבדלים בין הנתונים לאורך זמן.

התוצאות והממצאים מעבודת המחקר עשויים לסייע למחנכים ולקובעי מדיניות להבין את ההבדלים ואת הפערים הקיימים בין תלמידים ברמות האוריינות הפיננסית בישראל על סמך גורמים אישיים ומאפיינים סוציו-אקונומיים ודמוגרפיים, ולאפשר התאמה מדויקת של תוכניות לימודים ספציפיות לאוכלוסיות בעלות מאפיינים וצרכים מסוימים.

כמו כן, ייתכן שקובעי המדיניות והממשלה יצטרכו לבצע הקצאה דיפרנציאלית של משאבים ושל תקציבים לבתי ספר הזקוקים לכך יותר מאחרים, כדי לצמצם את הפערים ואת אי-השוויון הקיימים בין תלמידים מרקע שונה.

חינוך פיננסי הוא כלי חשוב ביכולת לצמצם פערים ולהעניק כלים פיננסיים לתלמידים בשלב מוקדם בחייהם, כך שישתרו אותם גם בחייהם הבוגרים. במחקר זה ביקשתי לספק תובנות על המאפיינים והעקרונות המנחים הראויים להיכלל בתוכניות הלימודים לחינוך פיננסי בבתי הספר, כך שישפיעו בצורה חיובית, משמעותית ויעילה על הידע, העמדות וההתנהגויות הכלכליות של התלמידים.

7.3.1 מטרת המחקר והסוגיות שנבחנו

מטרת המחקר העיקרית היא למדוד את רמת האוריינות הפיננסית של תלמידי תיכון בישראל בגילים 15-18, ואת השפעתה על דפוסי ההתנהגות הכלכליים שלהם.

כדי להשיג את המטרה הזו בחנתי את הסוגיות הבאות:

1. מדידה וניתוח של רמת האוריינות הפיננסית בקרב תלמידי תיכון בגילים 15-18, עלידי בחינת רמת הידע והמיומנויות הפיננסיות שלהם, עמדותיהם, גישתם לכספים ולמוצרים פיננסיים והתנהגותם הכלכלית.

2. בחינת המתאם והקשרים בין ידע פיננסי ועמדות וגישות פיננסיות ובין מודלים של התנהגות פיננסית.
 3. השוואה בין רמות הידע הפיננסי, העמדות וההתנהגות בקרב תלמידים מבתי הספר שהשתתפו בתוכניות לחינוך פיננסי ובין אלו שלא השתתפו.
 4. בחינת ההשפעה של משתני רקע שונים - אישיים, סוציו-אקונומיים ודמוגרפיים - על רמת הידע הפיננסי, העמדות וההתנהגות הפיננסית של התלמידים.
 5. זיהוי וניתוח הגורמים הקריטיים המשפיעים על דפוסי התנהגות פיננסית יעילים ואחראיים בקרב מתבגרים ומעודדים אותם.
 6. מתן גושפנקה מדעית ומבוססת על הצורך ביישום תוכניות לחינוך פיננסי במערכת החינוך בישראל.
- שיטת המחקר שלי התבססה על בניית שאלונים ועל הפצה מקוונת שלהם דרך הרשת החברתית. השאלונים מולאו במלואם על-ידי 618 תלמידים מכל רחבי הארץ. שאלון המחקר מורכב ממגוון רחב של שאלות, כפי שבאו לידי ביטוי במאמרים ובמחקרים רבים ברחבי העולם.

7.3.2 מגבלות המחקר

הקושי והמורכבות במדידה ובהערכה של רמת האוריינות הפיננסית ברחבי העולם, כמו גם בישראל, נובעים מכך שאין תשתית אחידה למדידה ולהערכה, המוסכמת על רוב החוקרים וקובעי המדיניות בעולם. בשל כך בניתי שאלון הערכה ייחודי שמתבסס על שאלות סקר ועל שאלונים שונים שכבר פורסמו במחקרים בעולם וזכו להכרה מדעית. עם זאת, הנושאים שנבחרו להערכה כוללים רק חלק מהתכנים הרלוונטיים בתחום האוריינות הפיננסית, וייתכן כי אינם נותנים תמונה מלאה של רמת האוריינות הפיננסית של תלמידי התיכון בישראל.

בסקר שערכתי ניסיתי לבחון את ההשפעה שיש להשתתפותם של תלמידי תיכון בתוכניות לחינוך פיננסי בבתי ספר על הידע הפיננסי שלהם ועל עמדותיהם והתנהגותם הכלכלית. גם כאן היכולת להשוות ולהסיק מסקנות היא מוגבלת ומורכבת, כיוון שאין במערכת החינוך בישראל תוכנית לימודים אחידה לחינוך פיננסי. ייתכן שבחלק מבתי הספר דווקא גורמים חיצוניים - כגון איכות תוכנית הלימודים, איכות ההוראה, הידע, ההכשרה והניסיון של המורים המלמדים את התוכנית - הם אלה שהצליחו להשפיע על ההתנהגות הכלכלית של התלמידים במקרים מסוימים. אין אפשרות להסיק מסקנה מובהקת בנוגע ליכולות של התוכניות לחינוך פיננסי ולהצליח להשפיע בצורה חיובית על העמדות הפיננסיות ועל דפוסי ההתנהגות הכלכלית של התלמידים בחיי היומיום.

הסקר התמקד בקבוצה האתנית שהיא הרוב במדינת ישראל - תלמידים שרובם שייכים ללאום היהודי. הסקר לא כלל התייחסות למיעוט הערבי, הנוצרי והדרוזי בישראל, המהווים כ-25% מאוכלוסיית המדינה. אחת הסיבות האפשריות לכך שלא היה ייצוג למיעוטים האתניים הללו בסקר שהפצתי היא מגבלות השפה - השאלון נערך בערבית, ושפת האם של המיעוטים בישראל היא ערבית. למרות ניסיונותיי ליצור קשר עם תלמידי תיכון ממוצא ערבי בשפה הערבית, שיתוף הפעולה עימם היה מצומצם, ולא הייתה אפשרות להשתמש בנתונים אלו לצורכי מחקר. כמו כן, גם במגזר היהודי לא הייתה התייחסות למגזר כולו - התלמידים מהזרם הדתי-אורתודוקסי (החרדים) אינם זמינים לאינטרנט ולכן לא יכלו להשתתף בשאלונים הללו. ההדרה של קבוצות אלו, המאופיינות ברמת אוריינות פיננסית נמוכה, גורמת לכך שתוצאות המחקר עלולות להיות מוטות כלפי מעלה, והנתונים האמיתיים עלולים להיות גרועים יותר בכל הנוגע לרמת האוריינות הפיננסית של תלמידי התיכון בישראל.

7.3.3 שאלון המחקר

בס"ד

שלום רב,

השאלון שלפניך עוסק בתחום של כסף. במחקר הנוכחי אנחנו רוצים לבחון את העמדות והידע של צעירים בתחום הכספים והניהול שלהם. המחקר יסייע לנו בהבנה מעמיקה ובקביעת מדיניות בתחום עולם הכספים בקרב צעירים בישראל.

נודה על מילוי רציני של השאלון לצורך הבנה וקביעת מדיניות בתחום החינוך הפיננסי בקרב צעירים בישראל. השאלון אנונימי וממצאיו מנותחים באופן כוללני בלבד.

תודה רבה, צוות המחקר.

חלק א: עמדות בתחום הכספים

להלן היגדים שונים בתחום הכסף וניהולו. מהי מידת הסכמתך עם משפטים אלה:

במידה רבה מאוד	במידה רבה	במידה בינונית	במידה מועטה מאוד	במידה מועטה מאוד	
					עדיף לבזבז את הכסף היום מאשר לחסוך אותו לטווח הרחוק
					עדיף לחיות את הרגע, כאן ועכשיו, ולא לחשוב איך להסתדר עם הכסף מחר
					כדי להשיג מטרות אישיות התלויות בכסף רצוי לתכנן לטווח רחוק

במידה מועטה מאוד	במידה מועטה	במידה בינונית	במידה רבה	במידה רבה מאוד	
					כדי להגשים מטרות שעולות כסף רצוי לתכנן מראש
					תמיד אפשר למצוא פתרון לבעיות כאלה ואחרות כדי להשיג את המטרות שאדם מציב לעצמו
					כדי שאדם יוכל לקנות מוצרים שהוא זקוק להם בעתיד, הוא צריך להימנע לעיתים מלרכוש מוצרים מסוימים היום
					אדם צריך לקחת בחשבון שכל הזדמנות להשקעה כספית ולרווח גבוה מכילה גם סיכון גדול להפסד
					הסיכוי להפסד כספי בהשקעה מצטמצם ככל שמפזרים את הכסף בכמה אפיקי השקעה שונים

להלן כמה גורמים שנהוג להתייעץ איתם בנושאים כספיים. עבור כל גורם, מהי המידה הרצויה להתייעץ איתו (מבחינת אמינות, מקצועיות וכו') בתחומים הכספיים:

הגורם המייעץ	במידה רבה מאוד	במידה רבה	במידה בינונית	במידה מועטה	במידה מועטה מאוד
פקיד בנק					
אחרים באינטרנט					
חברים שמבינים בכסף					
בני משפחה					
יועץ מומחה לעניינים פיננסיים					
מורה מקצועי/מחנך					
גורמי תקשורת					
מורה בתחום החינוך הפיננסי					
אין צורך להתייעץ, זו החלטה אישית					

חלק ב': התנהגויות בתחום הכספי

לכל אחד מאתנו התנהגויות שונות בתחום הכספי. מהן ההתנהגויות שמאפיינות אותך?

1. להלן שתי טקטיקות שחלק מהאנשים נוקטים כשהם מעוניינים לרכוש מוצר מסוים. באיזו מידה כל אחת מטקטיקות אלה מאפיינת את תהליך הרכישה שלך?

במידה רבה מאוד	במידה רבה	במידה בינונית	במידה מועטה	במידה מועטה מאוד	
					ניהול מו"מ וויכוח על התנאים שמציעים לי
					השוואת מחירים בין מוצרים שונים מאותו תחום

2. מי מיעץ לך לפני רכישת מוצר כלשהו ומי מקבל את ההחלטה? (אפשר לסמן יותר מתשובה אחת)

- א. התייעצות עם חברים או משפחה אבל קבלת ההחלטה בעצמי
- ב. התייעצות עם מומחה בתחום אבל קבלת ההחלטה בעצמי
- ג. התייעצות עם חברים או משפחה, והם אלה שמקבלים את ההחלטה
- ד. התייעצות עם מומחה בתחום, והוא זה שמקבל את ההחלטה
- ה. קבלת החלטה עצמאית בלבד, ללא התייעצות עם אחרים
- ו. אף אחד מאלה

3. בכל משפט, מהי התשובה הנכונה עבורך?

תמיד נכון	בדרך כלל נכון	לפעמים נכון	בדרך כלל לא נכון	תמיד לא נכון
				לפני ביצוע קנייה אני שוקל/ת אם אני יכול/ת להרשות לעצמי לרכוש את המוצר מבחינה כספית
				אני מקפיד/ה לשלם את החשבונות שלי בזמן
				אני מקפיד/ה לעקוב אחרי העניינים הכספיים שלי בתדירות גבוהה
				אני מגדיר/ה לעצמי מטרות פיננסיות לזמן ארוך (לחסוך כסף ללימודים, לעסק, ללימודים גבוהים) ושואף/ת להשיגן
				אני שותף/ה בחלק מההחלטות הכספיות שמתרחשות מדי יום במשפחתי
				אני מתנהל/ת לפי תקציב הכנסות והוצאות מסודר

תמיד לא נכון	בדרך כלל לא נכון	לפעמים נכון	בדרך כלל נכון	תמיד נכון	
					לרוב אני נוהג/ת לבדוק אם ההוצאות החודשיות שלי מתאימות לצרכים שלי וליכולות הכספיות שלי
					במהלך השנה האחרונה הצלחתי לחסוך כסף כפי שתכננתי
					אם הכנסתי החודשית לא מאפשרת לי לרכוש מוצר מסוים, אני מבקש/ת הלוואה מהמשפחה או מהבנק

חלק ג': הכרת התחום הפיננסי

מהן התשובות הנכונות בתחומי הכספים הבאים? (אם אינך יודע/ת, יש לסמן "לא יודע/ת")

1. נניח שיש לך 100 שקלים בתוכנית חיסכון בבנק, והריבית השנתית של החיסכון היא 2%. כעבור 5 שנים כמה כסף יצטבר בתוכנית החיסכון?

א. יותר מ-102 שקלים

ב. בדיוק 102 שקלים

ג. פחות מ-102 שקלים

ד. לא יודע/ת

2. נניח שהריבית השנתית בתוכנית החיסכון שלך היא 1% ושיעור האינפלציה השנתי הוא 2%. כמה אפשר לקנות בכסף שצברת בחשבונך לאחר שנה אחת, ביחס להיום?

א. יותר מאשר היום

ב. בדיוק כמו היום

ג. פחות מהיום

ד. לא יודע/ת

3. ההחזר החודשי של משכנתה לתקופה של 15 שנה גבוה יותר מההחזר החודשי של משכנתה ל-30 שנה, אך סך הריבית שנשלם לבנק במשכנתה ל-15 שנה נמוך יותר מבמשכנתה ל-30 שנה.

א. נכון

ב. לא נכון, זה אותו החזר

ג. לא נכון, זה החזר נמוך יותר

ד. לא יודע/ת

4. בבית הספר יש 200 ילדים, 20% מהם בנות ו-80% מהם בנים. ל-40% מהבנות יש שיער שחור. לכמה בנות בבית הספר אין שיער שחור?

א. 16

ב. 20

ג. 24

ד. 40

5. מהי האפשרות הזולה יותר לרכישת עגבניות?

א. קניית קילו עגבניות ב-2.75 שקלים

ב. קניית ארגז שלם של 10 ק"ג ב-28 שקלים

ג. אותו דבר

ד. לא יודע/ת

6. מהי דעתך על העובדה הבאה: קניית מניה אחת בודדת מעניקה, בדרך כלל, תשואה ודאית יותר מאשר רכישה של קרן נאמנות.

א. נכון

ב. לא נכון

ג. אין אפשרות לדעת

ד. לא יודע/ת

7. מה סביר שיקרה למחירי איגרות החוב אם שיעור הריבית במשק בעלייה?

א. יעלו

ב. ירדו

ג. לא ישתנו

ד. לא יודע/ת

8. לאמיר יש חשבון באחד הבנקים בישראל. לאחרונה הוא קיבל אימייל עם התוכן הבא:

"לקוח יקר,

חלה שגיאה בגלל תקלה בשרת האינטרנט של אתר הבנק.

כל נתוני הגישה האישיים שלך לחשבון הבנק באתר נמחקו. כתוצאה מכך אין לך כרגע גישה לחשבון הבנק שלך דרך אתר האינטרנט של הבנק.

חשוב לציין שבמצב זה חשבונך אינו מאובטח. כדי לחדש את הגישה לחשבונך דרך אתר האינטרנט של הבנק, אנא לחץ על הקישור המצורף למטה.

כמו כן, אתה מתבקש לספק את פרטי הגישה באינטרנט לחשבון הבנק שלך.

בברכה, הבנק"

אילו מהעצות הבאות הן עצות טובות ואילו עצות לא טובות?

העצה האפשרית	עצה טובה	עצה לא טובה
יש להשיב למייל זה ולספק את פרטי הכניסה לחשבון הבנק שלך באינטרנט		
יש ליצור קשר עם פקיד הבנק שלך ולבדוק את אמינות המייל שקיבלת		
אם הקישור המצורף זהה לכתובת האתר של הבנק אז יש ללחוץ על הקישור ולפעול לפי ההוראות. אם לא, אז לא ללחוץ על הקישור		

חלק ד': שאלות כלליות ודמוגרפיות

1. מהו מגדרך? א. גבר ב. אישה
2. מהו גילך? _____
3. מהי הכיתה האחרונה שסיימת בבית הספר?
א. ט' ב. י' ג. י"א ד. י"ב
4. האם למדת במסגרת בית הספר שיעור שעסק ב"חינוך פיננסי"?
א. כן ב. לא
5. שם יישוב המגורים שלך? _____
6. מהו הלאום שלך?
א. יהודי ב. ערבי ג. אחר:
7. מהי מידת הדתיות שלך?
א. דתי ב. מסורתי ג. חילוני
8. האם את/ה עובד/ת?
א. כן ב. לא
9. האם את/ה מקבל/ת דמי כיס חודשיים מההורים?
א. כן ב. לא

7.3.4 ממצאים ומסקנות

המחקר מדד ותיאר את רמת האוריינות הפיננסית של תלמידי תיכון בישראל ואת השפעתה על דפוסי ההתנהגות הכלכלית שלהם. הוא כלל שלושה משתנים תלויים עיקריים:

1. עמדות של התלמידים כלפי כסף
2. התנהגות פיננסית של התלמידים בחיי היומיום
3. הידע הפיננסי של התלמידים

המחקר כלל גם משתנים בלתי תלויים - דמוגרפיים (מין, גיל, כיתה, מקום מגורים, רמה סוציו-אקונומית, רמת דתיות), השתתפות בשיעור לחינוך פיננסי, העסקה בעבודה וקבלת דמי כיס.

שאלון הסקר במחקר כלל שאלות הקשורות למגוון עולמות תוכן פיננסיים, כגון: התנהלות כספית לפי תקציב, הלוואות, השקעות, חיסכון, ביטוח, יכולות חשבוניות ומתמטיות ועוד.

ממצאי המחקר מעלים תובנות ונקודות מעניינות למחשבה, אשר בחלקן מעידות על החשיבות ועל ההשפעה הרבה שיש למשפחה ולהורים על התנהגותו הכלכלית של התלמיד, ועל הצורך בשילוב בני משפחה בתוכנית הלימודים לחינוך פיננסי בבתי הספר. הממצאים גם מדגישים את ההשפעה העצומה שיש לגורמים רגשיים, פסיכולוגיים ולא קוגניטיביים על התנהגותם ועל עמדותיהם הפיננסיות של התלמידים, ואת הצורך לשלבם בתוכניות לימודים לחינוך פיננסי בבתי ספר.

להלן ממצאי המחקר העיקריים לפי המשתנים השונים:

1. עמדות וגישות: ניתוח הממצאים בשאלון, בפרק העוסק בעמדות התלמידים בנושאים פיננסיים מעלה כי במשתנה העמדות הכולל הציון הממוצע בסולם ליקרט (1-5) של 617 מהנשאלים הוא 4.0288 מתוך 5, וציון סטיית התקן הוא 0.45. נתון זה מצביע על כך שבממוצע, לרוב התלמידים יש גישה פיננסית חיובית

בנוגע לכסף, לשימושים בו ולמטרותיו, והם נוטים לאמץ עמדות הדוגלות בתכנון לטווח הארוך ולהפגין ביטחון עצמי ויכולת להבין ולהתמודד עם ההשלכות של סיכונים פיננסיים.

נוסף על כך, נראה כי מתבגרים מעדיפים להתייעץ יותר עם בני משפחה, אך לא במידה רבה - הציון הממוצע הוא 3.62 וסטיית התקן גדולה יחסית - 1.09. נתון זה מצביע על כך שיש הבדל גדול בין תלמידים הנוטים להתייעץ עם בני משפחה במידה רבה, לעומת אלו שמתיעצים מעט מאוד או לא מתייעצים כלל עם בני משפחה. בספרות המחקרית מיוחסת חשיבות רבה להתייעצותם של מתבגרים עם בני משפחתם בנושאים פיננסיים, ויש לכך השפעה משמעותית על עמדותיהם.

מבחינה מגדרית, הממצאים מצביעים על כך שיש הבדל בין נשים לגברים. הציון הממוצע של משתני עמדות (ציון כללי) בקרב בנים היה 4.06, ובקרב בנות 3.97. זהו הבדל קטן אך מובהק. נתון זה עשוי לרמוז על עמדות המפגינות ביטחון עצמי, בגרות כלכלית, התמודדות עם סיכון פיננסי ותכנון ארוך טווח מעט טובות יותר אצל בנים בהשוואה לבנות באותם גילים.

2. התנהגות: בניתוח הממצאים בשאלון, בפרק העוסק בהתנהגות כלכלית של תלמידי תיכון, חושב המשתנה "התנהגות כלכלית" בשתי דרכים שונות. ראשית, חושב המשתנה "התנהגות" בציון כללי (סולם 1-5). הציון הממוצע שהתקבל היה 3.6286 וסטיית התקן 0.69. ציון זה משקף רמה מתונה של התנהגות פיננסית יעילה ביחס ליכולתם של התלמידים לנהל משא ומתן ולהשוות מחירים, לפעול באחריות כלכלית ולהיות מעורבים בהחלטות הקשורות לניהול משק הבית.

ייתכן שבשיטת החישוב השנייה של המשתנה "התנהגות" הציון הכללי (סולם אחוזי) משקף בצורה מדויקת יותר את ההתנהגות הכלכלית של התלמידים בחיי היומיום - הציון הממוצע שהתקבל

היה 65.22 וסטיית התקן 20.89. ממצאים אלו מצביעים על רמה ממוצעת נמוכה של התנהגות פיננסית יעילה ואחראית בקרב התלמידים.

לא נמצא הבדל משמעותי בציוני משתני ההתנהגות בין תלמידים שהשתתפו בשיעור חינוך פיננסי בבתי הספר ובין אלו שלא השתתפו. הדבר יכול להצביע על כך שהתכנים הנלמדים בבתי הספר, בשיעורים העוסקים בחינוך פיננסי, לא הצליחו להשפיע על ההתנהגויות הפיננסיות של התלמידים או לשנות אותה.

מבחינה מגדרית, הממצאים מצביעים על כך שיש הבדל מובהק בין גברים לנשים במשתנה "התנהגות": הציון הכללי הממוצע (סולם 1-5) שקיבלו הגברים היה 3.75, וציון הנשים 3.47. כמו כן, היה הבדל בין גברים לנשים במשתנה "התנהגות" בציון הכללי (סולם אחוז). הציון שהגברים קיבלו היה 69.66 וסטיית תקן של 19.3, לעומת הנשים עם ציון 59.72 וסטיית תקן של 21.26.

3. ידע ומומנויות פיננסיות: מניתוח הממצאים בשאלון, בפרק העוסק בידע הפיננסי של התלמידים עולה כי הציון הממוצע הכולל בידע הפיננסי שלהם נמוך מאוד - 50.75, עם סטיית תקן גבוהה - 21.96. נתון זה מעיד, בדרך כלל, על רמה נמוכה מאוד של ידע פיננסי. נוסף על כך, היו תלמידים שקיבלו ציונים נמוכים ומטרידים ביותר, מה שעלול להעיד על היעדר ידע, כישורים פיננסיים, אריתמטיים וקוגניטיביים בסיסיים.

4. מתאם בין המשתנים התלויים (ידע פיננסי, התנהגות ועמדות): כאשר בחנו את המתאם בין משתנה העמדות הכולל למשתנה ההתנהגות הכללי (סולמות 1-5), נמצא מתאם חיובי בינוני ומובהק ($r=0.314$, $p<0.001$). מתאם זה עשוי להצביע על כך שרמה של עמדות וגישות פיננסיות חיוביות, המעידות על ביטחון עצמי, על בגרות פיננסית ועל יכולת לתכנן לטווח הארוך ולזהות סיכונים, תורמת להתנהגות פיננסית יעילה ואחראית. עוצמת

המתאם אינה חזקה במיוחד, ולכן תיאורטית אפשר להסיק כי עמדות וגישות מסוימות לא תמיד מתורגמות ישירות לפעולות ממשיות ולהתנהגות כלכלית מצופה מסוימת.

נמצא מתאם חיובי חלש מאוד אך מובהק בין המשתנה "עמדות" (כללי) ובין המשתנה "ידע" (ציון כללי, $r=0.207$, $p<0.001$). מכאן שגישות ועמדות פיננסיות חיוביות מסוימות אינן ערובה לידע ולכישורים פיננסיים בקרב התלמידים.

המתאם בין המשתנה "ידע" (ציון כללי) למשתנה "התנהגות" (ציון כללי, סולם 1-5) נמצא חלש מאוד וחיובי ($r=0.158$, $p<0.001$). המתאם גם חלש מאוד בהשוואה למשתנה "התנהגות" (ציון כללי, סולם אחוזי, $r=0.152$, $p<0.001$). ממצא זה מצביע על כך שידע פיננסי אינו ערובה להתנהגות פיננסית אחראית ויעילה.

לרוב התלמידים יש גישה פיננסית חיובית בנוגע לכסף 15-18, עמדותיהם בנושאים פיננסיים ודפוסי ההתנהגות הכלכליים שלהם. עוד נבדק אם יש הבדל בציונים בין תלמידים שהשתתפו בתוכנית לחינוך פיננסי בבית הספר לעומת אלה שלא, ומהי ההשפעה של גורמים כמו משפחה ומאפיינים דמוגרפיים וסוציו-אקונומיים על רמת האוריינות הפיננסית של התלמידים. בכל הנוגע לידע פיננסי, הציון הממוצע הכולל של התלמידים היה "נכשל" - 50 מתוך 100. במשתנה זה ניכר כי לא חל שיפור בתוצאות של התלמידים בישראל לאורך השנים, למרות יוזמות ותוכניות לחינוך פיננסי שנכנסו למערכת החינוך. בשאלות הדורשות מיומנויות מתמטיות בסיסיות, כמו חישוב אחוזים ופעולות חשבון פשוטות כמו חילוק, הציונים שהתקבלו היו נמוכים יחסית ומאכזבים. הציונים הנמוכים מעידים על חוסר במיומנויות מתמטיות בסיסיות, כמו גם חוסר במיומנויות פיננסיות וקוגניטיביות, המקשה על התלמידים לענות על שאלות העוסקות בעניינים פיננסיים. מחקרים ברחבי העולם מצביעים על כך שחרדת מתמטיקה וביצועים נמוכים בפעולות מתמטיות בסיסיות

משפיעים לרעה על יכולתם של התלמידים להתמודד עם מורכבות של בעיות פיננסיות. נראה כי תוכנית חינוך פיננסי חייבת לכלול התייחסות ליכולות המתמטיות של התלמידים, ולחזק אותן כתנאי מוקדם להתמודדות עם אתגרים פיננסיים בסיסיים.¹³⁵

סוגיה נוספת שנבדקה היא עמדותיהם ותפיסותיהם של תלמידים בנוגע לעניינים פיננסיים, וכיצד הם משפיעים על התנהגותם הכלכלית. בין היתר, התלמידים נשאלו בנוגע לביטחון העצמי ולאמונה שלהם ביכולתם להתמודד עם אתגרים פיננסיים מורכבים. הם התבקשו לדבר על עמדתם ועל יחסם לסיכונים פיננסיים, על היכולת לדחות סיפוקים בהווה למען השגת יעדים בעתיד ועל יכולתם לתכנן לטווח הארוך. הציון הממוצע שהושג במשתנה "עמדות התלמידים" היה גבוה. נתון זה עקבי ותואם למחקרים רבים, הטוענים שצעירים ומבוגרים נוטים להעריך את עמדותיהם ואת תפיסותיהם הפיננסיות בצורה מוטת וחיובית כלפי מעלה. מחקר זה מראה מתאם חיובי בין עמדותיהם של התלמידים ובין התנהגותם הכלכלית האחראית. נראה כי ההשפעה העיקרית על ההתנהגות הכלכלית של אנשים בכלל, ושל תלמידים בפרט לאורך זמן נעוצה דווקא בגורמים שאינם קוגניטיביים, כמו: מחסומים רגשיים ופסיכולוגיים, שליטה עצמית, יכולת לדחות סיפוקים, ביטחון עצמי, אמונה, התמודדות עם איודאות, סיכונים ומשברים. בעת פיתוח תוכניות לחינוך פיננסי בקרב צעירים עולה צורך להתייחס לגורמים הפסיכולוגיים ולתכונות האישיות של הפרט כדי לייצר עבורו חוויית הצלחה ותחושת מסוגלות עצמית כלכלית.¹³⁶ גם בבדיקת ההתנהגות הכלכלית והצרכנית של התלמידים הציון הממוצע שהתקבל היה נמוך - 65 מתוך 100. ציון זה משקף את קשיי ההתנהגות של התלמידים ביכולתם לתכנן לטווח הארוך ולחסוך כסף, את חוסר הרצון שלהם להתייעץ עם אנשי מקצוע ובני משפחה, ואת

Ashcraft. 2002; Maloney, Risko, Ansari & Fugelsang 2010 135
Van Camphenhout. 2015 136

חוסר המעורבות של התלמידים בהחלטות פיננסיות של משק הבית. לנכונותם של בני נוער להתייעץ עם ההורים ולהיות מעורבים יותר בשיח הכלכלי המשפחתי יש משמעות רבה, שכן המשפחה וההורים, מלבד בית הספר, הם מהמקורות החשובים והזמינים שמהם לומדים התלמידים על עניינים כספיים.¹³⁷ ממצאי המחקר מצביעים על כך שמעורבות התלמידים בהחלטות פיננסיות המתרחשות מדי יום במשפחה היא נמוכה, אם כי יש להם נכונות מסוימת להתייעץ עם בני משפחה בנוגע להחלטות פיננסיות.

כדי שתוכנית לימודים לחינוך פיננסי תשפיע בצורה יעילה על דפוסי ההתנהגות הכלכלית של התלמידים, ותייעץ להם להתגבר על חסמים פסיכולוגיים ורגשיים בהתמודדות עם אתגרים ועם עניינים כספיים, אני מאמין שיש חשיבות רבה לרתימת הורי התלמידים ומשפחתם לתהליך עצמו. חיזוק תחושת המסוגלות של התלמידים ביכולת להתמודד עם אתגרים פיננסיים, חיזוק הביטחון העצמי שלהם והקניית מיומנויות חשובות, כמו תכנון לטווח הארוך ויצירת תמונת עתיד כלכלי כלשהו, מחייבים את המשפחה להיות שותפה מלאה לתהליך שנעשה בבית הספר. אחת הדרכים להשיג זאת היא שהתלמידים ישתמשו בכלים ובמיומנויות שרכשו בבית הספר כדי ליישם ולהוביל בעצמם שינוי בשיח הפיננסי ובדפוסי ההתנהגות הכלכליים בתוך משפחתם. כך התלמידים הופכים למעין סוכנים פיננסיים של בית הספר בקרב משפחתם - יש להם יכולת להקנות להם ידע ומיומנויות פיננסיות חשובות לניהול תקציב משק הבית. באופן זה, החינוך הפיננסי מתקיים לא רק בין כותלי בית הספר אלא הוא ממשיך להתעצם גם בביתם של התלמידים. המפגש בין התלמידים למשפחתם, השיח הכלכלי שנוצר ושיתוף הנערים בהחלטות הכספיות הקשורות במשק הבית יחזקו אותם ויעבירו להם את המסר שהוריהם סומכים עליהם ומעריכים את דעתם. לתלמידים

יש הזדמנות להשפיע על ההחלטות הכספיות שהתקבלו בבית, וזה עשוי לחזק את תחושת הביטחון העצמי שלהם, כמו גם את נכונותם להתייעץ יותר עם בני המשפחה בענייניהם הכספיים.

נוסף על כך, יש לעודד את מעורבות ההורים בתוכנית הלימודים, גם מתוך הכרה בחשיבותם של ההורים כסוכני סוציאליזציה (תברות) כלכלית וצרכנית. לפי תיאוריה זו, ילדים ובני נוער מסגלים לעצמם דפוסי התנהגות כלכליים, רוכשים ידע פיננסי ומפתחים עמדות צרכניות בהשפעת גורמים כמו הורים, משפחה, עמיתים ובית הספר, אך ההורים נחשבים לגורם המשפיע ביותר.¹³⁸ אפשר לעשות זאת, בין היתר, באמצעות העלאת מודעות ההורים לתפקידם ולהשפעתם, וכן באמצעות קורסים להגברת האוריינות הפיננסית שלהם. כדאי ליצור שיתוף פעולה שבו ההורים ובתי הספר יחזקו זה את זה.¹³⁹

מסקנות אלו מתחזקות עוד יותר ממחקר PISA שנערך ב־2015, אם כי לא כל המדינות שהשתתפו במבחן הסכימו לכלול את הפרק של אוריינות פיננסית, כולל ישראל.¹⁴⁰ המבחן מראה כי לתלמידים שדנים בעניינים פיננסיים עם הוריהם לפחות פעם בחודש או פעם בשבוע יש אוריינות פיננסית גבוהה יותר בהשוואה לתלמידים שכמעט לא דנים בעניינים פיננסיים עם הוריהם. ילדים לומדים מהוריהם על־ידי צפייה או הכוונה בנושאים כלכליים יומיומיים - חיסכון, ניהול תקציב, בחירה בין חלופות שונות ועוד.

אחד הנתונים המפתיעים שעולים מהמחקר שלי הוא שהקשר בין ידע פיננסי להתנהגות פיננסית חלש מאוד. לא נמצא הבדל משמעותי בהתנהגות הכלכלית של תלמידים שקיבלו ציון גבוה בידע פיננסי ובין תלמידים שקיבלו ציון נמוך. כלומר, רמת הידע הפיננסי של אדם אינה ערובה להתנהגות פיננסית יעילה או רציונלית.

.Xiao, Ford & Kim, 2011 138

.Van Camphenout, 2015 139

.PISA, 2015, 2016 140

נתון משמעותי נוסף הוא שאין הבדל בציונים בתחום הידע הפיננסי ובמשתני העמדות וההתנהגויות שנבדקו בין תלמידים שלמדו בעבר שיעורי חינוך פיננסי בבית הספר ובין אלה שלא למדו. נתון זה עולה בקנה אחד עם מחקרים רבים ברחבי העולם אשר בדקו את יעילותן של מגוון תוכניות חינוך פיננסי למבוגרים ולמתבגרים, והגיעו למסקנה כי ברוב המקרים השפעתן על ההתנהגות הכלכלית מוגבלת מאוד, אם בכלל, וקצרת טווח. אחת הסיבות לכך שרוב תוכניות החינוך הפיננסי אינן יעילות מספיק נעוצה בעובדה שהדגש באותן תוכניות חינוך פיננסי שנסקרו היה בעיקר על הקניית ידע ומיומנויות פיננסיות. ההנחה המוטעית הייתה שלכלים אלו לבדם יש כוח להעניק לאדם את היכולת לקבל החלטה מושכלת, להתנהל כלכלית בצורה יעילה ואחראית ולהיות מסוגל לפעול באופן חופשי ובטוח במערכת הפיננסית. בפועל זה לא קרה, בין השאר, כיוון שלאנשים רבים ברחבי העולם אין הזדמנות בסיסית לגשת למחשב או לאינטרנט, ולכן הם אינם מסוגלים לבצע פעולות בנקאיות מקוונות שיחסכו להם זמן רב ועמלות מיותרות, גם אם יש להם ידע ורצון לעשות זאת. כתוצאה מכך, המגמה הנוכחית בספרות המחקר היא לדבר במונחים של הקניית "מסוגלות פיננסית". מסוגלות פיננסית, בניגוד לחינוך פיננסי, מתייחסת מצד אחד ליכולותיו הפנימיות של האדם - הפיזיות, הקוגניטיביות והאינטלקטואליות - ומצד אחר מתייחסת גם לסביבה ולתנאים חיצוניים - מדיניות, חוקים, תקנות וחסמים תרבותיים, רגשיים ופסיכולוגיים המשפיעים על הפרט. המסוגלות הפיננסית כוללת את היכולת לבצע פעולה המבוססת על ידע ועל מיומנויות פיננסיות, והיא מאגדת בתוכה את האפשרות לפעול במרחב הפיננסי עם גישה חופשית למוצרים פיננסיים ולמערכת הפיננסית, תוך שבירת מחסומים רגשיים תרבותיים ופסיכולוגיים.¹⁴¹

חלק מהחוקרים מאמינים שהגדלת היעילות של התוכניות לחינוך פיננסי טמונה בשיטת ההוראה, וכי מעבר להוראה בשיטות פחות מסורתיות עשוי לטפל בצורה טובה יותר בחסמים הקיימים בחינוך הפיננסי. מחקרים רבים בשווייץ, בפינלנד ובארה"ב מראים שלתוכניות לחינוך פיננסי המועברות לתלמידים באמצעות משחקים דיגיטליים, משחקים המחקים השקעות בשוק ההון, סרטונים וחומרים מקוונים אחרים יש יתרונות רבים בהקניית מיומנויות למידה, בהטמעה של יכולות קוגניטיביות ובהגברת מוטיבציה של תלמידים.¹⁴² מחקרים בעולם מצביעים על כך שאחת הסיבות העיקריות לחוסר היעילות של תוכניות לחינוך פיננסי נעוצה בכך שאופי התוכניות מתמקד בלימוד ידע פסיבי ולא בהתנסות מעשית. לפיכך, בשנים האחרונות יש הסכמה רחבה שחינוך פיננסי יעיל צריך לכלול ניסיון מעשי ולפנות יותר מקום למסוגלות פיננסית.¹⁴³ מסקנה זו תואמת את ממצאי המחקר הזה, המראים כי 65% מהסטודנטים בישראל דיווחו שהם מועסקים בשוק העבודה במידה מסוימת. מהממצאים עולה כי יש הבדל בהתנהגות הכלכלית לטובת התלמידים שעובדים לעומת אלו שאינם עובדים. נתון זה עשוי להעיד כי להתנסות פעילה יש השפעה חיובית וממשית על שיפור ההתנהגות הכלכלית של התלמידים. כלומר, מעבר להכרת המושגים הפיננסיים חשוב להעניק לילדים ולבני הנוער הזדמנות להשתמש בידע שהם רוכשים בעולם האמיתי, כדי שיוכלו לרכוש מיומנויות והרגלים שויבילו אותם להתנהגות כלכלית נבונה. כמו כן, מומלץ שהחינוך הפיננסי יתבסס על ניסיון מעשי רלוונטי להחלטות שצעירים מקבלים בחיי היומיום ומעסיקות אותם, כגון: רכישת מוצרים מקוונת בצורה בטוחה, שימוש מושכל בכרטיס אשראי, רכישת פוליסת ביטוח לאופנוע או לרכב ועוד. עוד אחת ממסקנות המחקר מציעה כי חוויית בני הנוער צריכה להיות

.Aprea, Schulthesis & Stolle, 2018; Kalmi, 2018; Mandell, 2008 142

.Johnson & Sherraden, 2007; Fabris & Luburić, 2016 143

מלווה במשוב שוטף שיבחן מה צריך לשפר וכיצד אפשר לייעל את התוכנית.¹⁴⁴ לפיכך, מהספרות הקיימת עולה כי "למידה חווייתית" תתרום למוטיבציה, לשיתוף פעולה ולהבנה מעמיקה יותר מצד התלמידים. לדוגמה, אפשר לשלב משחקים, יצירות ושיח קבוצתי בנושאים פיננסיים יומיומיים כבר בגיל צעיר, בכיתות נמוכות יותר. תלמידי תיכון יכולים להיות מאתגרים במשימות הקשורות לעולם הפיננסי האמיתי, כמו השתתפות במשחקי כסף אינטראקטיביים ובמשחקים שכוללים השקעה בשוק ההון.¹⁴⁵

ממצאי המחקר הזה מצביעים על כך שנמצאו פערים בעמדות הפיננסיות ובבגרות הפיננסית בין תלמידים ממעמד סוציו־אקונומי גבוה, לעומת תלמידים ממעמד סוציו־אקונומי נמוך יותר. כמו כן, בציון הידע הממוצע נמצא פער בין תלמידים ממעמד סוציו־אקונומי גבוה לעומת תלמידים ממעמד סוציו־אקונומי בינוני. הדגש על מסוגלות כלכלית יכול לתרום לצמצום אי־השוויון הפיננסי הקיים בארץ ובעולם בין תלמידים ממשפחות מעוטות יכולת ובין תלמידים ממשפחות מבוססות. אי־השוויון עלול להתבטא בכך שלא לכל האנשים יש חשבון בנק, והם צריכים עזרה בפתחת חשבון כזה. לא לכל המשפחות יש אינטרנט נגיש וזמין בבית, שבאמצעותו הן יכולות לבצע פעולות בנקאיות בסיסיות, ולא לכל בני הנוער יש תוכנית חיסכון שעשויה לשמש אותם למטרות שונות בעתיד.¹⁴⁶ בהקשר זה, מומלץ שהחינוך הפיננסי יעניק גישה למוסדות ולמוצרים פיננסיים, כמו חשבון בנק לכל התלמידים, תוך מתן תמריצים לחיסכון.¹⁴⁷

המלצה זו עולה בקנה אחד עם תוצאות מבחן PISA לאוריינות פיננסית משנת 2015, שבו התגלו פערים משמעותיים בין תלמידים

Amagir, Groot, Maassen Van Den Brink & Wilschut, 2018; Jessup, Bishara & 144
Bussemeyer, 2008; Marchiori, Guida & Erev, 2015; Zion, Erev & Shavit, 2010

.Amagir, Groot, Maassen Van Den Brink & Wilschut, 2018 145

.Lusardi, 2015 146

.Sherraden, Johnson, Guo & Elliott, 2011 147

בעלי חשבון בנק ובין תלמידים שאין להם חשבון בנק.¹⁴⁸ תוכנית לימודים מקיפה ויעילה צריכה לכלול שילוב של חינוך פיננסי, נגישות למוצרים פיננסיים, הדרכה לפתיחת חשבון בנק והגברת המוטיבציה לחיסכון.¹⁴⁹ במחקר שנערך בתחילת שנות ה-2000 על השפעות החינוך הפיננסי בתיכון נמצא שיש לחינוך הפיננסי השפעות ארוכות טווח, והוא אף תורם להגדלת שיעורי החיסכון וצבירת ההון בבגרות.¹⁵⁰ דעה זו מתחזקת על-ידי מחקרים של הבנק העולמי, המצביעים על כך שלחינוך פיננסי יש השפעה על התנהגות כלכלית, אך היא תלויה באיכות תוכניות הלימודים. מסקנות אלו תואמות לממצאי המחקר הזה, שבו תלמידים בני 18 הציגו ציון ממוצע עם ידע פיננסי טוב יותר מתלמידים בני 15. נוסף על כך, הציון הממוצע בהתנהגות הכלכלית של תלמידים בני 18 היה טוב יותר מזה של תלמידים בני 16. נתונים אלו מצביעים על כך שלבגרות ולניסיון ארוך טווח יש השפעה חיובית על עמדותיהם ועל התנהגותם הכלכלית של התלמידים. מחקרים מראים שאנשים מתקשים לתכנן לטווח הארוך או ליצור לעצמם תמונת עתיד פיננסי, ומעדיפים את ההווה על פני העתיד. תופעה זו נקראת "הטיית ההווה". זוהי הטיה קוגניטיבית שמעידה על הנטייה שלנו לייחס ערך רב יותר לחלופות הנוכחיות על חשבון חלופות עתידיות רחוקות יותר. למשל, אנשים מזניחים בחוסר אחריות את החסכוניות הפנסיוניים שלהם ולא דואגים להבטחת עתידם הכלכלי. מחקרים רבים מצביעים על כך שלרבים יש נטייה להעדיף את ההווה על פני העתיד בכל הנוגע לפעולות פיננסיות.¹⁵¹

הכלכלן ההתנהגותי פרופ' שלמה בן-ארצי, הנחשב למומחה עולמי בחקר הפסיכולוגיה של תכנון פיננסי, טוען שאחת הסיבות שאנשים

. PISA, 2015 148

.Sherraden, Johnson, Guo & Elliott, 2011 149

.Bernheim, Garrett & Maki, 2001 150

.Meier & Sprenger, 2010; Gathergood & Weber, 2017 151

אינם חוסכים בהווה למען העתיד היא שעבורם, ה"אני העתידי" שלהם אינו כמו אדם זר, אלא הוא זר ממש. לדוגמה, כשמבקשים ממישהו לחסוך מהיום במשך 30 שנה למען העתיד שלו, במילים אחרות זה כמו לומר לו: "קח את הכסף שלך היום, שים אותו בצד ותן למישהו שאתה לא מכיר ליהנות ממנו בעתיד". אנשים אינם מתחברים ל"אני העתידי" שלהם, הם אינם יודעים מיהו ואינם מרגישים כלפיו דבר. אז למה שישלחו אליו כסף כל חייהם?

בשנים האחרונות ניסו פרופ' דן גולשטיין וכלכלנים, פסיכולוגים, נוירולוגים וטכנולוגים מאוניברסיטאות רבות ברחבי העולם לפתח את הטכנולוגיה הדיגיטלית הראשונה שתגרום לאנשים לחסוך יותר. החוקרים אספו קבוצה גדולה של בני נוער וסטודנטים ובחנו את הרגלי החיסכון הנוכחיים שלהם. לאחר מכן הם צילמו את פניהם במצלמה בטכנולוגיית תלת־ממד, ובעזרת תוכנת מחשב הם הזקינו את פניהם המצולמות בכ־50 שנה ואפשרו לנערים להביט לכמה דקות בדמותם המזדקנת. ויליאם שארפ, כלכלן וחתן פרס נובל, מסביר שהרעיון הוא לסגור את הפער בין "האני העכשווי" לעתיד. אם אנשים יראו במו עיניהם את "האני" בן ה־80 שלהם, אולי יצליחו לפתח אליו אמפתיה, או לרחם עליו, וכתוצאה מכך יתחילו לחסוך עבורו. תוצאות הניסוי היו מבטיחות - אכן התלמידים שהשתתפו במחקר חסכו פי 2.5 יותר מקבוצת ביקורת שלא השתתפה בניסוי.¹⁵² ממצאים אלו והתובנות העולות ממחקר זה מובילים למסקנה שכדי שתוכניות חינוך פיננסיות יהיו יעילות ראוי לעשות הבחנה בין תוכניות לימודים לטווח הקצר לתוכניות לטווח הארוך. כאשר אנו ממוקדי מטרה ספציפית ומצומצמת, ומעוניינים להעניק לתלמידים לקראת גיל 16 את הידע הדרוש לפתיחת חשבון בנק, לקריאת תלוש שכר או לביצוע רכישה מקוונת בטוחה בכרטיס אשראי, חשוב לבנות מערך שיעור ייעודי וספציפי למטרה קצרת טווח זו. האידיאל הוא שתוכנית

לחינוך פיננסי תאפשר לתלמידים להתנסות בצורה פעילה בעולם האמיתי, ושבסופו של הלימוד התיאורטי בנושא פתיחת חשבון בנק ייגשו התלמידים עם המורה או ההורים לכמה בנקים, יבצעו סקר שוק ויפתחו חשבון בנק. כדי שהחינוך הפיננסי יהיה יעיל וישיג את מטרתו בטווח הקצר, רצוי לפעול מייד לאחר הקנייתו וקבלתו. חינוך פיננסי יעיל צריך להתבצע סמוך לקבלת החלטה כלכלית.¹⁵³

מנגד, כאשר רוצים להשיג מטרות ארוכות טווח, כמו טיפוח גישות ועמדות חיוביות בנוגע לכסף ושינוי סולם הערכים הנוגע לצרכנות ושינוי דפוסי ההתנהגות הכלכלית של התלמידים, נדרש להעביר אותם תהליך עמוק ויסודי הכולל כמה היבטים מהותיים, כגון: פריצת חסמים פסיכולוגיים ורגשיים, שינוי דפוסי חשיבה ועמדות המעכבים אותם או מונעים מהם להתנהל בצורה יעילה וחכמה כלכלית, העצמתם לפעול באחריות ובחופשיות במערכת הכלכלית, והענקת יכולת לתכנן לטווח הארוך או לדמיין עבור עצמם כמה אפשרויות לעתיד פיננסי טוב יותר. במקרה כזה נחוצה תוכנית מקיפה וארוכת טווח שתביא לשינוי תודעתי אצל התלמיד, תוכנית שתעבור מעולם המושגים של "חינוך פיננסי" ל"מסוגלות פיננסית", שמטרותיה מדידות ושאפשר יהיה להעריך את הצלחתה בסיום התהליך.¹⁵⁴

ניתוח ממצאי המחקר מעלה תמונה ברורה שלפיה רמת הידע הפיננסי, העמדות וההתנהגות הכלכלית של תלמידים בנים בתיכון טובה מזו של בנות, כמעט בכל ההיבטים. ממצאים אלה עולים בקנה אחד עם נתונים ממחקרים רבים ברחבי העולם, וייתכן שההבדלים הללו דורשים גם הסתכלות והתייחסות ספציפיות לתוכניות לחינוך פיננסי המיועדות לבנות לעומת בנים; יש להעביר את הדגשים ואת דרכי ההוראה בצורה שונה.

נוסף על כך, יש פערים משמעותיים בישראל בין תלמידים הלומדים

.Fernandes, Lynch & Netemeyer, 2014 153
Collins & Odders-White, 2015. 154

במסגרות דוברות ערבית לעומת תלמידים הלומדים במסגרות דוברות עברית. פערם אלו התגלו במבחן פיזה 2012, והם משקפים את הפערים הקיימים בקריאה ובמתמטיקה, אך עדיין קיים צורך מהותי לבחון את קידום החינוך הפיננסי בקרב בתי הספר הערביים.¹⁵⁵

תנאי בסיסי והכרחי להצלחת תוכנית לחינוך פיננסי הוא היכולת למדוד ולהעריך את התוכנית לאורך זמן. כדי ליצור מודל הערכה לתוכנית הלימודים שיתקבל על-ידי רוב החוקרים, המחנכים וקובעי המדיניות, עליו לכלול גיוס של כל הגופים המעורבים במימון או בתכנון של התוכניות לחינוך פיננסי, לרבות: הבנק המרכזי, משרד החינוך, הממשלה ובעלי עניין נוספים. חשוב שהתוכנית תכלול תיאור מפורט של המטרות, לוחות הזמנים והכלים הזמינים להוראתה. המטרות של החינוך הפיננסי צריכות להיות מדידות ומוגדרות בבירור. למשל, היכולת לדעת מתי וכיצד להשתמש במוצרים פיננסיים שונים, הבנת היתרונות והסיכונים של הסביבה הכלכלית, יכולת ניהול תקציב אישי ומתן תחושת מסוגלות וביטחון לעשות זאת. כדי שתוכניות לחינוך פיננסי יהיו מדויקות, יעילות וממוקדות מטרה, עליהן להתאים להבדלים הקיימים בין התלמידים - הבדלים בין אישיים ודמוגרפיים - ולא ליישם את התוכנית כגישה אחת, מקיפה ואחידה לכל גיוני האוכלוסייה השונים. לבסוף, נדרשים מעקב והערכה של התוכנית, הפקת לקחים וחידוד ושיפור התוכנית לפי התובנות והנתונים שהתקבלו.

מהם הגורמים המשפיעים על ההתנהגות הכלכלית של הפרט בתהליך קבלת ההחלטות? (מסגרת תיאורטית)

בפרק זה מוצגת תמונה רחבה של תהליך קבלת ההחלטות של הפרט; הגורמים הפנימיים והחיצוניים המשפיעים עליו ומניעים אותו לפעולה, ואופן גיבוש ההחלטה שמעצבת את התנהגותו. אחד הממצאים הבולטים במחקרים רבים בעולם הוא שידע פיננסי אינו ערובה להתנהגות כלכלית רציונלית ויעילה. הסיבה לכך נעוצה בעובדה שקיימים גורמים פסיכולוגים ורגשיים, וכן הטיות קוגניטיביות רבות, אשר משפיעים על הצרכנים ועל משקי הבית וגורמים להם לפעמים לקבל החלטות לא רציונליות או לשפוט בצורה שגויה את עלויות העסקה האמיתיות של מוצרים ושל שירותים פיננסיים שהם צורכים.

הטיה קוגניטיבית היא טעות שיטתית בחשיבה המתרחשת כשאנשים מעבדים ומפרשים מידע בצורה שגויה. הטיה קוגניטיבית גורמת לאנשים לטעויות בתפיסה, בחשיבה, בזיכרון או בשיפוט, וכתוצאה מכך האדם אינו פועל בצורה רציונלית כפי שהיה מצופה ממנו. בניסיון להסביר את ההטיות האלה, פרסמו פרופ' עמוס טברסקי ופרופ' דניאל כהנמן (זוכה פרס נובל לכלכלה), שעסקו רבות בתחום

קבלת החלטות ושיפוט סובייקטיבי בתנאים של אי-ודאות, בשנת 1974 מחקר פורץ דרך שכותרתו: "שיפוט בתנאי אי-ודאות: היוריסטיקות והטיות". על-פי גישת ההיוריסטיקה וההטיות, אנשים הנדרשים לקיים הערכה או שיפוט של כמות, אומדן מספרי או הסתברות להתרחשות של מאורע מסוים (זכייה או הפסד בהגרלה) עלולים לחרוג באופן שיטתי מדפוסי חשיבה רציונלית ולוגית המבוססים על סטטיסטיקות והסתברויות, ומעדיפים להשתמש בקיצורי דרך מחשבתיים המכונים היוריסטיקות.

היוריסטיקה היא כלי חשיבה לקבלת החלטות ולפתרון בעיות, שמייצג גישה שאיננה מבטיחה פתרון אופטימלי, מדויק או רציונלי, אלא מבטיחה תנאים מספיקים כדי להגיע לפתרון מהיר ומיידי. היוריסטיקה יכולה להיות קיצור דרך מנטלי שמוריד את הנטל הקוגניטיבי הכרוך בקבלת החלטות באמצעות טכניקות כגון: ניסוח כלל אצבע, ניחוש מושכל, שיפוט אינטואיטיבי, אומדן משוער והיגיון פשוט.¹⁵⁶

כדי שתוכניות לחינוך פיננסי יהיו אפקטיביות וישפיעו על ההתנהגות הכלכלית של בני האדם בצורה משמעותית ומיטבית, יש צורך להבין לעומק מהם המנגנונים שמעצבים את תהליך קבלת ההחלטות של הפרט, ולהכיר את ההיוריסטיקות ואת ההטיות הקוגניטיביות השונות שעלולות להטות בצורה לא מודעת את שיפוטו ואת כושר קבלת ההחלטות שלו. אם נהיה מודעים להשפעות הללו, אולי נוכל להביא אותן בחשבון ונצליח לנטרל את השפעתן במידה מסוימת בתהליך קבלת ההחלטות שלנו.

8.1 לחשוב מהר, לחשוב לאט

נסו להיזכר מה הייתה ההחלטה האחרונה שקיבלתם: האם זה היה כשהייתם בדרככם לערוך קניות בסופר ונאלצתם להחליט לאיזה סופרמרקט להיכנס? אולי כשנדרשתם לחדש ביטוח לרכב, והייתם צריכים לבחור באיזו חברת ביטוח הכי משתלם? או אולי כשהתעוררתם הבוקר והחלטתם איזה בגד ללבוש?

אנחנו נדרשים לקבל אלפי החלטות מדי יום. לעיתים אנו נאלצים לקבל החלטות בתוך שניות ספורות, למשל במהלך נסיעה בכביש כאשר אנו מגיעים לצומת, וצריכים להחליט אם לפנות ימינה או שמאלה, אם להאט לפני כניסה לצומת או לבלום בלימת פתע במקרה חירום. מנגד, יש החלטות כבדות משקל שיכולות לארוך זמן ממושך, למשל: באיזה בנק כדאי לקחת משכנתה או באיזה מוסד לימודים אקדמי כדאי ללמוד. המוח האנושי נדרש לקבל אלפי החלטות מדי יום, והוא עושה זאת ביעילות באמצעות מנגנוני חשיבה שונים המיועדים לכל סוג של החלטה.

"לחשוב מהר, לחשוב לאט" הוא ספר רב-מכר שהוציא פרופ' דניאל כהנמן בשנת 2011. התזה המרכזית בו היא הדיכוטומיה בין שתי מערכות חשיבה הקיימות במוחנו בתהליך קבלת ההחלטות. ב"מערכת 1" אופן המחשבה אינו מודע; הוא אינטואיטיבי, סטריאוטיפי, רגשי, אינסטינקטיבי, אוטומטי, אסוציאטיבי, מהיר ויעיל.¹⁵⁷ מערכת זו אחראית לרוב קבלת ההחלטות שלנו במהלך היום. אלו החלטות מהירות שמתבססות על ידע מקדים, אינטואיציה וניסיון העבר שלנו. למשל, מה ללבוש, מה לאכול, מתי לקבוע תור לרופא והיכן לנפוש השנה.

ב"מערכת 2" אופן המחשבה איטי, מכוון, מבוקר, שכלי, מצריך מאמץ רב ומבוסס על עיבוד נתונים. מנגנון זה נדרש כאשר אנו

נאלצים לקבל החלטות הדורשות מאיתנו חשיבה מאומצת, בדיקה יסודית, השוואת נתונים ועוד. למשל, היכן לקנות דירת מגורים, אם לרכוש פוליסת ביטוח בריאות, היכן להשקיע את כספי החיסכון ועוד. בואו נערוך ניסוי קטן ונבחן כיצד אתם מקבלים החלטות, ובאיזו מערכת אתם משתמשים כדי לענות על שתי השאלות הבאות:

• מהו הפתרון לתרגיל הבא: $292 \times 21 =$

א. 9,802

ב. 8,504

ג. 5,048

ד. 6,132

סביר להניח שמעט מאוד אנשים מסוגלים לפתור את התרגיל הזה במהירות. בוודאי רובכם העדפתם לא לשלוף תשובה מהכובע או לנחש ניחוש פרוץ, אלא בחרתם לפתור את התרגיל בצורה יסודית, כפי שלמדתם בבית הספר. דרך אחת אפשרית לפתרון היא באמצעות כפל במאונך. דרך זו ארוכה ולוקחת זמן, אך בסופו של דבר, אם פעלתם כשורה, הגעתם לתוצאה הנכונה - תשובה ד'.

זוהי דוגמה מצוינת הממחישה כיצד "מערכת 1" אינה מסוגלת או אינה מעוניינת לשלוף תשובה אינטואיטיבית ומהירה שעלולה להיות שגויה, והיא מעדיפה לפנות ל"מערכת 2" האיטית והמחושבת לקבלת תשובה מושכלת, מבוקרת ונכונה.

אנו רואים כי "מערכת 2" נחלצת מעת לעת לסייע ל"מערכת 1" בתהליך קבלת ההחלטות, בכל פעם שזו אינה יודעת איך להגיב, כשאין בידה נתונים, כשאינה בעלת ניסיון עבר והיא נתקלת בבעיות שאין לה תשובה עליהן או בסוגיות שמצריכות חשיבה עמוקה ומבוקרת יותר.

בפועל, רוב הזמן אנו משתמשים ב"מערכת 1" כדי לקבל אלפי החלטות מהירות ומיידיות, ואין לנו את הפריווילגיה או את הרצון להלאות את עצמנו בשימוש ב"מערכת 2" האיטית, שגוזלת מאיתנו

זמן יקר ומאמצים רבים. החוכמה היא לדעת לשלב בין שתי המערכות ולהשתמש בהן בצורה יעילה ומותאמת, לפי גודל ההחלטה שנקרית לפתחנו. דהיינו, אם מדובר בהחלטה יומיומית ושגרתית נעדיף לקבל החלטה בהסתמך על "מערכת 1"; מנגד, בהחלטות כבדות משקל נעדיף להשתמש ב"מערכת 2", שדורשת מחשבה מורכבת ועמוקה.

כדי שנוכל להתמודד עם שלל ההחלטות שעלינו לקבל לעיתים תכופות במהירות וביעילות, המוח האנושי יצר לעצמו הרגלים וקיצורי דרך מחשבתיים לפתרון בעיות סבוכות (היוריסטיקות), המתקבלים על-ידי "מערכת 1" על בסיס אינטואיציה, השערות, ניסיון העבר והטיות קוגניטיביות אשר מאפשרות למוח למצוא פתרון מהיר (לא תמיד מושלם או מדויק) במקום להעביר את ההחלטה ל"מערכת 2".

אגב, אפשר היה לפתור את התרגיל הקודם בצורה מהירה ומושכלת באמצעות שימוש בטכניקה של קירוב מספרים. למשל, במקום התרגיל 292×21 אפשר היה לחשב את התרגיל בקירוב - $300 \times 20 = 6,000$ ולסמן את תשובה ד'. השימוש בדרך זו מאלץ אותנו לגלות גמישות מחשבתית והגעה לתשובה קרובה, שתיתן לנו בסופו של דבר את התשובה הנכונה בלי שנצטרך לבזבז זמן ארוך ויקר.

• פתרו את השאלה הבאה:

מחבט טניס וכדור עולים יחד 1.10 שקלים.

המחבט עולה שקל אחד יותר מהכדור. כמה עולה הכדור?

אם התשובה שלכם היא 0.1 שקלים (10 א"ג), שימו לב שקרוב לוודאי שנפלתם קורבן ל"מערכת 1", והחישוב המהיר שעשיתם היה מוטעה. אם הכדור עולה 0.1 שקלים והמחבט עולה שקל אחד יותר מהכדור, אזי המחבט עולה 1.1 שקלים. נחשב ונמצא כי העלות הכוללת של המחבט והכדור אינה 1.1 שקלים, אלא 1.2 שקלים. התשובה הנכונה היא שמחירו של הכדור הוא 0.05 שקלים (5 א"ג) ומחירו של המחבט הוא 1.05 שקלים. כעת העלות הכוללת של המחבט והכדור היא אכן 1.1 שקלים.

לצורך פתרון השאלה בדוגמה הנ"ל השתמשנו ב"מערכת 1" בצורה אינטואיטיבית ומהירה, כיוון שלא חשנו, או לא הבנו, שיש צורך בהפעלת "מערכת 2". במקרים רבים במהלך החיים, כאשר נדרש מאיתנו לקבל החלטות כלכליות או לבצע בחירות צרכניות, אנו עלולים לשגות בשימוש במערכות השונות וליפול קורבן למניפולציות פיננסיות ולהטיות קוגניטיביות. ספרו של פרופ' כהנמן מתאר הטיות קוגניטיביות הקשורות לכל סוגי החשיבה, שאת חלקם אציג בהמשך.

8.2 רציונליות מלאה

נקודת המוצא בפיתוח מודלים המתארים את התנהגות הפרט בתהליך קבלת החלטות פיננסיות היא מידת הרציונליות.

הרעיון של רציונליות מלאה מוצג על-ידי האסכולה הקלסית האנגלית והתיאוריה הניאו-קלסית, המבוססות על התנהגות רציונלית לחלוטין של הפרט. רציונליות מלאה מתייחסת למצב שבו אנשים מקבלים החלטות כאשר כל המידע זמין ונגיש לפניהם, והם מסוגלים לעבד אותו. כלומר, ההנחה היא שהאדם מנצל את כל המידע הזמין בצורה הטובה ביותר ומשיג את הפער הגדול ביותר בין התוצאות שהושגו ובין העלויות הנלוות להן. לפי גישה זו, המניע העיקרי של "האדם הכלכלי" הוא אנוכי, בעיקר אינטרס כספי ורווחי.¹⁵⁸

8.2.1 תורת התועלת הצפויה (EXPECTED UTILITY)

לפי תורת התועלת הצפויה, האדם עושה חישובים רציונליים של סיכויי הרווח ונוהג על-פי התוצאות האובייקטיביות. אחת התיאוריות שהיו הבסיס להתנהגות כלכלית רציונלית היא התיאוריה שפיתחו המתמטיקאי ג'ון פון ניומן והכלכלן אוסקר מורשטיין כדי לתאר

158 ויקיפדיה, כלכלה ניאוקלאסית.

כיצד אנשים מקבלים החלטות בתחומים שונים, כמו כלכלה. לפי תיאוריה זו, בני אדם או "סוכנים כלכליים" מקבלים החלטות בצורה רציונלית כי הם רוצים למקסם את התועלת שלהם. התיאוריה הובילה את הגישה הכלכלית מאז שנות ה-40 ועדיין נמצאת בשימוש נרחב במקרים רבים. תורת התועלת הצפויה עוסקת ברווח בתנאי סיכון, כאשר יש כמה אפשרויות שההסתברות של כל אחת מהן שונה. הטענה היא שאנשים רוצים למקסם את התועלת שלהם מתוך אפשרויות בעלות סיכונים שונים, ולכן הם מעריכים את התועלת של התוצאה בהתאם להסתברויות השונות, ובחרים באפשרות שבה ההסתברות לרווח היא הגבוהה ביותר.¹⁵⁹

לדוגמה, צריך לבחור בין שתי חלופות: לקבל 5,000 שקלים בסיכוי של 75% או לקבל 3,000 שקלים בוודאות. לפי תיאוריית התוחלת הצפויה, מבחינה רציונלית אנחנו משקללים את הערך של כל אפשרות ברמת הסיכוי להשיג אותה ואז בוחרים בחלופה שמקבלת את התוצאה הגבוהה מהשתיים. בדוגמה שלפנינו, באפשרות הראשונה תוחלת הרווח הצפויה מחושבת באמצעות הכפלת סכום הזכייה, 5,000, פי 0.75 (הסיכוי לזכות - 75%). התוצאה המתקבלת, 3,750 שקלים, גבוהה יותר מתוחלת הרווח המתקבלת באפשרות השנייה הוודאית. החישוב של תוחלת הרווח באפשרות השנייה יהיה 3,000 כפול 1 (הסיכוי לזכות - 100%). התוצאה המתקבלת היא 3,000 שקלים, ולכן, לפי תיאוריית התועלת הצפויה, רוב האנשים אמורים להתנהג בצורה רציונלית ולבחור באפשרות הראשונה, המעניקה להם רווח צפוי של 3,750 שקלים. למרות זאת ובניגוד למצופה, רוב האנשים שונאים סיכונים ולכן יבחרו את האפשרות הבטוחה שמזכה אותם ב-3,000 שקלים בוודאות, אף שבאפשרות השנייה רוב הסיכויים שיוכלו לזכות בסכום גבוה יותר ב-2,000 שקלים.

כך יוצא שאף שתוחלת הרווח הצפויה גדולה יותר בחלופה הראשונה, רוב בני האדם בוחרים באפשרות הוודאית חסרת הסיכון, ונמנעים מלבחור באפשרות שבה קיים סיכוי של 25% להפסיד את כל כספם. ההסבר לכך הוא שהתנהגויות פיננסיות רבות של משקי בית, יחידים ומשפחות מבוססות על אינטואיציה, ניסיון חיים והשפעות פסיכולוגיות שאינן קוגניטיביות.

8.3 מדוע אנשים מתנהגים בצורה לא רציונלית מבחינה כלכלית?

במשך מאות שנים כלכלנים קלאסיים וניאו-קלאסיים הניחו כי התנהגות הסוכנים הכלכליים - אנשים וחברות - היא בהתאם לתכונות "רציונליות". "האדם הכלכלי" הוא אנוכי, אין לו רגשות, החלטותיו הגיוניות, הוא אינו משווה את עצמו לאחרים ואינו מושפע מדעתם. הוא שוקל את העלות מול התועלת במטרה למקסם את "פונקציית התועלת" שלו, שהיא דבר נתון וידוע מראש ואינה משתנה כתוצאה מהשפעות של גורמים מבחוץ, כמו שיווק ופרסום.

כלכלה התנהגותית היא תחום בחקר הכלכלה והפסיכולוגיה שבאה לאתגר את הגישה הניאו-קלאסית שיוצאת מתוך נקודת הנחה שאנשים מתנהגים תמיד בצורה רציונלית. היא מנסה לתת הסבר ולענות על שאלות התנהגותיות הנראות בלתי רציונליות:

שאלה 1: מדוע אנשים משלמים על הקניות בסופר באמצעות פריסת תשלומים בכרטיס אשראי, אף שהם יודעים כי משמעות הפעולה היא כניסה לחוב והקטנת יכולת הקנייה בעתיד הקרוב? מהו ההיגיון הכלכלי לשלם בתשלומים על פני כמה חודשים עבור קניית מוצרים שהצריכה שלהם עתידה להסתיים כעבור שבועיים? באופן מוזר יוצא שהם ממשיכים לשלם תשלומים נושאי ריבית והצמדה עבור מוצרים שכבר מזמן סיימו לצרוך. בשבועיים הבאים ירכשו שוב בסופרמרקט

וישלמו שוב באמצעות פריסת תשלומים בכרטיסי אשראי, הנושאים עימם ריבית והצמדה. מלכתחילה היה מוטב לו היו מבצעים את הרכישה בתשלום אחד ללא ריבית וללא הצמדה.

שאלה 2: מדוע משקי בית נוטים להחזיק בבנק פיקדונות וחסכונות, ובד בבד הם מנצלים מסגרת אשראי, משיכת יתר או צורכים הלוואות?

מחקר שנערך בבריטניה ופורסם ב־2014 בדק תופעה תמוהה ושכיחה בקרב משקי בית רבים בבריטניה, שלפיה צרכנים ומשקי בית מוכנים לשלם ריביות גבוהות על לקיחת אשראי צרכני והלוואות מהבנק, כולל עמלות גבוהות ומיותרות, אף שיש להם חיסכון נזיל בחשבון הבנק שלהם. בחלק גדול מהמקרים החיסכון הנזיל זוכה לריבית נמוכה בהשוואה לריביות הגבוהות שהלקוח ישלם לבנק בלקיחת הלוואות או שימוש באשראי צרכני. כ־12% ממשקי הבית במדגם משתמשים באשראי צרכני יקר בסך של כ־3,800 ליש"ט, אף שיש להם נכסים נזילים. תופעה תמוהה זו קשורה להתנהגות אימפולסיבית ולבעיות ניהול משק הבית כתוצאה מחוסר שליטה עצמית.

אחד ההסברים האפשריים להתנהגות כלכלית לא רציונלית זו הוא שמשקי־בית חוששים מסיכון בלתי צפוי שבעקבותיו הם עלולים להישאר ללא חיסכון בצד בשעת חירום. לפי הסבר זה, ההחזקה המשותפת היא התנהגות מתוכננת לכאורה, המתבצעת על־ידי משקי הבית במודע, כדי לקבל תוכנית גיבוי פיננסי למקרה שהוצאותיהם בעתיד לא יתאימו ליכולותיהם הפיננסיות והם יצטרכו להשתמש בנכסיהם הנזילים.¹⁶⁰

8.3.1 תורת הערך (Prospect Theory)

זוהי תיאוריה של דניאל כהנמן ועמוס טברסקי, המתארת התנהגות אנושית הנוגעת לקבלת החלטות בתנאי אי-ודאות. תיאוריית הערך מאתגרת כמה הנחות בסיסיות של תורת התועלת הצפויה, ומספקת תיאוריה חלופית חשובה להתנהגות החברתית-כלכלית של בני האדם.¹⁶¹ כהנמן וטברסקי הראו בכמה ניסויים כי אנשים אינם מתנהגים תמיד לפי "תיאוריית התועלת הצפויה", וכי הבחירות שלהם אינן בהכרח רציונליות. הם הוכיחו שורה של הטיות, שחלקן גם מפריכות את התחזיות של תיאוריית התועלת הצפויה. במודל החלופי שלהם הם יצרו תחום חדש שנקרא "כלכלה התנהגותית".

לפי תיאורית הערך, בניגוד לתיאוריית התועלת הצפויה, בעת קבלת החלטה אנשים רואים רווח והפסד בצורה אסימטרית, כלומר: הם נותנים משקל גדול יותר להפסד מאשר לרווח, ולכן יפחדו יותר מאפשרות להפסד מאשר מאפשרות "לא להרוויח". מסקנה זו סותרת תיאוריות המבוססות על התנהגות רציונלית, שבהן להפסד ולרווח יש אותו משקל.

לדוגמה, נניח כי זוג צעיר רכש דירה ב-1.5 מיליון שקלים וכעבור 4 שנים הזוג מעוניין להציע את דירתו למכירה. אם ימכרו את הדירה הם עשויים לקבל עבודה 1.65 מיליון שקלים. לחלופין, בעקבות צפי לעליות מחירים בשוק הנדל"ן, הזוג יכול להמתין עם מכירת הדירה, ואז יש לו סיכוי של 50% למכור את דירתו במחיר של 1.85 מיליון שקלים, אך יש גם סיכוי של 50% שמחיר השוק של הדירה ירד למחיר של 1.5 מיליון שקלים.

במצב כזה רוב האנשים יפגינו "שנאת סיכון" ויעדיפו לא להמתין במכירת הדירה. הם יעדיפו לממש רווח ודאי של 150 אלף שקלים על פני נטילת הסיכון לזכות ברווח של 350 אלף שקלים בהסתברות של 50%.

Levy, 1992 ;Kahneman & Tversky, 1979 161

עתה נניח כי מחיר הדירה ירד ממועד קנייתה, ואפשר למכור אותה כיום ב-1.2 מיליון שקלים בלבד. אם ימתינו בני הזוג עם מכירת הדירה, יש 50% סיכוי שמחיר הדירה יחזור למחיר העלות של 1.5 מיליון שקלים, אך גם יש סיכון של 50% שמחיר הדירה ימשיך וירד ל-1 מיליון שקלים.

הפעם מתברר כי רוב האנשים מפגינים "אהבת סיכון" כשהם ניצבים בפני החלטה על מימוש הפסד. כדי להימנע מהפסד ודאי של 300 אלף שקלים רוב האנשים מוכנים להמר ולהסתכן בהפסד של 500 אלף שקלים בהסתברות של 50%.

חוסר סימטריה זה ביחס לרווחים ולהפסדים הוא מפתיע, ואנשים אינם מודעים לו. כהנמן וטברסקי גילו כי פעולה הנתפסת כמימוש הפסד כואבת וקשה לנו מבחינה קוגניטיבית יותר מכפי שאפשר היה לצפות באופן רציונלי. במטרה להימנע ממימוש הפסד אנו מוכנים להמר באופן לא רציונלי ולחשוף את עצמנו לסיכון של הפסדים גדולים יותר.

תופעה זו באה לידי ביטוי גם בשוק המניות, במכירת תיק ניירות ערך. נניח שהשקעתם בתיק מניות, השער של חלק מהמניות בתיק עלה ממועד קנייתן והן הניבו רווח, והשער של מניות אחרות בתיק ירד ממועד הקנייה, וההשקעה בהן מניבה הפסדים. נניח שאתם צריכים למכור חלק מתיק המניות. אילו מניות תעדיפו למכור: את המניות שהרוויחו או את אלה שההשקעה בהן הניבה עד כה הפסדים? מתברר שרוב האנשים יעדיפו למכור את המניות שהניבו רווח, ולהמשיך להחזיק את המניות המפסידות. הסיבה לכך נעוצה בעובדה שאנשים לא אוהבים לממש הפסד ודאי. יש בליבם תקווה שמחיר המניות המפסידות יחזור לעלות ויפצה אותם על ההפסדים. בפועל, מחיר המניות עלול להמשיך ולהידרדר למטה, וההפסד של המשקיעים עלול לגדול.

קל להיווכח כי החלטה זו אינה רציונלית. בעוד שהמשקיע יידרש לשלם מס רווחי הון על מכירת מניות ששערן עלה, מימוש המניות בהפסד אינו כרוך בתשלום מס, ואף עשוי לאפשר את קיוזו ההפסד כנגד רווחי הון אחרים של המשקיע שחייבים במס.

8.3.2 אפקט הוודאות ואפקט השקיפות

העדפת הסיכון בתנאי אי-ודאות תלויה במה שאנו צופים - רווח או הפסד. הדבר מתבטא ב"אפקט הוודאות" וב"אפקט השקיפות", המתארים שתי החלטות שונות של אותם בני אדם שצריכים לבחור בין שתי אפשרויות כתלות באופן הצגת האפשרויות - סיכויי רווח או סיכויי הפסד. האפקטים מראים שהבחירה תלויה באופן הצגת המידע ובאופיו וטבעו של האדם. לא תמיד החלטות מתקבלות אך ורק לפי התועלת הצפויה, אלא אנשים נוטים לתת ערך שונה לאפשרויות שונות בהתאם לשנאת הסיכון שלהם. גם אם לפי המתמטיקה ותורת התועלת הם עשויים לקבל סכום כסף גבוה יותר באפשרות א', עדיין יש סיכוי שהם יעדיפו לקבל פחות בתמורה לביטחון גדול יותר וודאות בזכייה באפשרות ב'.

דוגמה לאפקט הוודאות:

במהלך ניסוי ביקשו מאוכלוסייה נדגמת לבחור בין קבלת 3,000 דולר בוודאות או קבלת 5,000 דולר בהסתברות של 80% לזכייה. אף שהרווח הצפוי גדול יותר באפשרות השנייה, רוב הנשאלים העדיפו את הראשונה ובחרו להכניס לכיסם 3,000 דולר בוודאות, בלי להיחשף לסיכון מיותר עבורם. לכאורה, לפי אפקט הוודאות, בחירה זו נראית הגיונית ומתבקשת עבור אדם "שונא סיכון", אך מתברר שבני אדם לא יעדיפו תמיד את הוודאות.

דוגמה לאפקט השקיפות:

כאשר אותה אוכלוסייה נדגמת התבקשה לבחור בין הפסד ודאי של 3,000 דולר ובין הפסד של 5,000 דולר בהסתברות של 80% (יש סיכוי של 20% לא להפסיד) - בניגוד לבחירה בדוגמה הקודמת, שבה בחרו להרוויח 3,000 דולר בוודאות, חל היפוך עמדות - הפעם העדיפו הרוב לא להפסיד את הסכום הקטן של 3,000 דולר, אלא להסתכן ולבחור באפשרות שבה יש סיכוי קטן, 20%, להימנע מהפסד. אף שהנתונים הם שיקוף של הדוגמה הקודמת, הנשאלים שינו את תשובתם, כי הוודאות השתנתה מרווח מסוים להפסד מסוים. אותם אנשים ששונאים סיכון בבחירה אחת עשויים לאהוב אותו בבחירה אחרת.¹⁶²

8.3.3 משקל יתר להסתברויות קטנות

בני אדם נוטים לתת משקל יתר לאירועים המתרחשים בהסתברויות קטנות.

לאוכלוסייה נדגמת הציעו לבחור בין שתי חלופות. הראשונה, קבלת 5,000 דולר בהסתברות של 45% לעומת השנייה, קבלת 2,500 דולר בהסתברות של 90%. רוב האנשים יעדיפו את האפשרות השנייה, שבה יקבלו פחות כסף אך בסיכוי גבוה יותר. לעומת זאת, אם נציע 5,000 דולר בהסתברות של 0.001% או 2,500 דולר בהסתברות של 0.002%, רוב האנשים ישנו את בחירתם ויעדיפו את האפשרות הראשונה, שבה יקבלו יותר כסף בסיכוי נמוך יותר. אף שלא השתנה יחס הזכייה בין שתי האפשרויות (1:2), הרוב אינם מעריכים אובייקטיבית את האפשרויות, ומבחינה פסיכולוגית יש הטיה שגורמת להם לשנות את בחירתם. השפעה דומה באה לידי ביטוי בהימורים בלוטו, שבהם סיכויי הזכייה נמוכים מאוד עד קלושים.

¹⁶² Kahneman & Tversky, 1979. Tversky & Kahneman, 1981; 1986; 1991

8.3.4 אפקט המסגור

אפקט המסגור, שזוהה על-ידי טברסקי וכהנמן, הוא אחת ההטיות הקוגניטיביות הבולטות ביותר, שלפיה בני אדם מחליטים החלטות שונות כתלות באופן הצגת המידע - אובדן או רווח - וכתלות במקור שממנו מגיע המידע. החוקרים בחנו כיצד ניסוחים שונים משפיעים על החלטות במצב היפותטי של חיים ומוות. המשתתפים במחקר התבקשו לבחור בין שני טיפולים שונים עבור 600 איש שנפגעו ממחלה קטלנית. הצגת הטיפולים נעשתה בשני אופנים: מסגור חיובי, כלומר: כמה אנשים יחיו; ומסגור שלילי, כלומר: כמה אנשים ימותו.

מסגור חיובי:

טיפול מסוג א' מציל חיים של 200 איש מתוך ה-600.
טיפול מסוג ב' מציע אפשרות של 33% להציל את כולם, אך גם סיכוי של 66% שכולם ימותו.

מסגור שלילי:

בטיפול מסוג א' 400 אנשים ימותו מתוך ה-600.
טיפול מסוג ב' מציע אפשרות של 66% סיכוי שכולם ימותו, אך גם סיכוי של 33% שכולם יינצלו.

תוצאות:

72% מהנשאלים בחרו בטיפול א' כאשר הוצג במסגור חיובי (מציל חיים של 200 איש), אך רק 22% בחרו בטיפול א' כאשר הוצג במסגור שלילי (400 אנשים ימותו).

דוגמה נוספת לאפקט המסגור המוביל לשתי בחירות שונות: הנשאלים היו צריכים לבחור אם לקבל 500 דולר מתוך 1,000 בוודאות או לקבל את כל ה-1,000 דולר בהסתברות של 50%. רוב הנשאלים העדיפו את האפשרות הראשונה - להרוויח בוודאות 500

דולר. לעומת זאת, כאשר הנשאלים קיבלו תחילה כסף לידיהם (2,000 דולר) הם היו צריכים לבחור אם להיפרד מ-500 דולר מתוך ה-2,000 בוודאות, או להיפרד מ-1,000 דולר בהסתברות של 50%. הרוב העדיפו את האפשרות השנייה. קיבלנו תשובה שנוגדת את אפקט הוודאות.

הסבר אפשרי לתופעה הוא שבמקרה של 1,000 דולר, נקודת ההתחלה נמוכה וההימור על רווח של 500 דולר ללא סיכון משתלם, בהתאם לאפקט הוודאות. ואילו במקרה של נקודת ההתחלה של 2,000 דולר, נקודת ההתחלה גבוהה יותר וההימור על מתן 500 דולר נראה כהפסד שאינו משתלם. למעשה, מה שחשוב במקרה זה אינו המצב הסופי אלא התהליך או סוג השינוי מנקודת ההתחלה: הגדלה או ירידה.¹⁶³

8.3.5 שנאת הפסד

אחת הטענות החשובות והבעייתיות של כהנמן וטברסקי היא שאנשים נוטים לא לאהוב הפסד אפשרי, יותר מאשר ליהנות מרווח אפשרי. המשקל הסובייקטיבי של ההפסדים גדול מזה של הרווחים. סלידה מסיכון היא חוסר הרצון של אדם לקבל עסקה שתוצאתה אינה ודאית, כשיש אפשרות לתוצאה בטוחה יותר, גם אם הרווח הצפוי נמוך יותר. לדוגמה, אדם מעדיף לקבל 1,000 דולר בוודאות מאשר לקבל 2,000 דולר בהסתברות של 70%, כי יש באפשרות זו 30% סיכוי להפסד.¹⁶⁴

שנאת ההפסד מזכירה את אפקט הוודאות, אך אין מדובר באותו הדבר. אפקט הוודאות מדבר על כך שאנשים יעדיפו זכייה ודאית, ואילו בשנאת הפסד הדגש הוא על כך שרגש השנאה להפסד חזק מאוד, מבחינה פסיכולוגית, לעומת ההנאה מזכייה ומרווח.

¹⁶³ Kahneman & Tversky, 1979; Tversky & Kahneman, 1986

¹⁶⁴ Kahneman & Tversky, 1979; Tversky & Kahneman, 1981

8.3.6 הטיית צמיחה מעריכית (אקספוננציאלית)

הטיה זו מדברת על כך שאנשים אינם יודעים לחשב ריבית דריבית לאורך שנים. למשל, כאשר הבנק נותן לך הלוואה של 100 שקלים לתקופה של 5 שנים בריבית שנתית נקובה של 2%, כעבור 5 שנים הריבית המצטברת שתשלם על ההלוואה לא תהיה 10% בדיוק, אלא היא תהיה יותר מ-10%. הסיבה לכך נובעת מהחישוב הנכון; צריך להעלות את הריבית הנקובה (2%) בחזקת 5, והתוצאה המתקבלת היא ריבית מצטברת של 10.4%. כך יוצא שקיבלנו הלוואה בסך 100 שקלים, וכעבור 5 שנים נצטרך להחזיר לבנק סכום של 110.4 שקלים, המורכב מקרן ההלוואה בסך 100 שקלים בתוספת הריבית המצטברת כעבור 5 שנים בסך 10.4 שקלים. $100 \times (1.02^5) = 110.4$.

ללא ספק מדובר בהטיה שפוגעת בצרכן. הוא אינו מבין כי הריבית על ההלוואה תהיה גדולה יותר מ"חישוב המכולת" שערך. כלומר, לפי תיאוריה זו צרכנים אינם מעריכים נכון את תשואת הריבית דריבית לאורך זמן, ולכן מתקשים להעריך את הערך הכלכלי העתידי של ההלוואות שהם לוקחים מהבנקים. בהלוואות לטווח הארוך הלווים מתקשים לכמת את כל העלויות האמיתיות של ההלוואה, לרבות עמלות וחישוב הריבית דריבית שישלמו בסך הכול לבנק. הצרכן הממוצע אינו מבין שהריבית האמיתית על ההלוואה - קרי הריבית האפקטיבית שהוא משלם לבנק, שלוקחת בחשבון את העמלות, את דמי פתיחת התיק ואת מועדי חישובי הריבית של ההלוואה לאורך השנה - גבוהה יותר מהריבית שהבנקאי מציין בפניו. הקושי הזה אף מחריף כשמדובר בהלוואות לטווח קצר, כיוון שבהלוואה לטווח קצר הקרן מקוזזת מהר יחסית לעומת הלוואות לטווח הארוך, והצרכן מתעלם מהעלויות הרבות הנוספות ואף נוטה לגמד אותן. הטיה זו היא גם את אחת הסיבות לכך שהצרכן ממעט לחסוך לטווח הארוך, שכן הוא מתקשה להעריך את השפעת הריבית דריבית על החיסכון לטווח הארוך ומזלזל בתשואה שהחיסכון יניב לו לאורך זמן.¹⁶⁵

8.3.7 אפקט ההוצאה האבודה

אפקט ההוצאה האבודה הוא הטיה קוגניטיבית הגורמת למקבלי החלטות להמשיך להשקיע בפרויקט שהושקעו בו הרבה משאבים אך שאינו מניב תוצאות המצדיקות את המשך ההשקעה. בלא מעט מקרים ההחלטה הנכונה היא לוותר על ההשקעה ולהפסיק להשקיע. תופעה זו נפוצה בעיקר בקרב בעלי עסקים וחברות גדולות שנוהרים מ"לזרוק כסף טוב אחרי כסף רע" בפרויקטים שכדאיותם הכלכלית מתבררת כלא כדאית.¹⁶⁶

8.3.8 הטיית העיגון

האפקט מתאר נטייה אנושית שלפיה אנו מסתמכים יותר מדי על נתון כלשהו או על פיסת מידע כלשהי שמוצעים לנו כעוגן לשם ביצוע החלטה מסוימת. במקרים מסוימים אין למוח שלנו מספיק נתונים או זמן לאמוד את הסיטואציה, והוא נעזר בעוגן שקיבל מהסביבה כדי להעריך את הסיטואציה נכון ולקבל החלטה סבירה, מבחינתו. ניקח לדוגמה חברה שהעמידה למכירה טאבון ביתי לאפיית לחם, והציבה לו תג מחיר של 250 שקלים. המוכרים בחנות זיהו התעניינות רבה במוצר מצד הלקוחות, אך ראו שבפועל מעט מאוד אנשים רכשו את הטאבון. הפתרון היצירתי שנקטה החברה היה להציב סוג אחר של טאבון ביתי במחיר של 500 שקלים. צעד זה הקפיץ את המכירות של הטאבון הזול יותר בעשרות אחוזים.¹⁶⁷

מה עשוי להיות ההסבר לכך?

הקונים אכן הביעו עניין ברכישת טאבון ביתי, אבל לא היה להם מושג אם המחיר הנקוב על המוצר הוא זול או יקר ולכן התמהמהו ברכישתו. כאשר החברה הציבה מוצר דומה במחיר יקר יותר, היה

166 ויקיפדיה, אפקט ההוצאה האבודה.
Tversky & Kahneman, 1981 167

לקונים בסיס ועוגן להשוואה. במצב החדש הטאבון, שעלותו 250 שקלים בלבד, נראה אטרקטיבי יותר.

הטכניקה הזאת של יצירת עוגן עבור הקונים שימושית מאוד באסטרטגיות מכירה. למשל, כאשר אתם באים לקנות פרישייק והמוכר מציע לכם 3 אפשרויות: קטן במחיר של 15 שקלים, רגיל במחיר של 20 שקלים או גדול במחיר של 25 שקלים. סביר להניח שרוב האנשים יבחרו באפשרות האמצעית, רגיל, במחיר של 20 שקלים (לעוגן במקרה הזה יש תפקיד כפול: גודל ומחיר).

8.3.9 אפקט דאנינג-קרוגר

אפקט דאנינג-קרוגר הוא הטיה קוגניטיבית שלפיה אנשים בעלי ידע מצומצם מעריכים את יכולותיהם ואת ידיעותיהם כגבוהות יותר מכפי שהן באמת, ועל כן סובלים מביטחון עצמי מופרז ולא מבוסס שעלול לגרום להם לקבל החלטות פיננסיות שגויות ללא התייעצות עם אנשי מקצוע ומומחים בתחום.¹⁶⁸ דוגמה נפוצה לכך אפשר לראות אצל זוגות צעירים שרוכשים דירה בפעם הראשונה, ומגיעים לבנק לקבל משכנתה ללא יועץ מקצועי וחיצוני מטעמם. דווקא באחת ההחלטות הכלכליות המשמעותיות ביותר שאנשים נדרשים לקבל במהלך חייהם, הם מעדיפים לחסוך את העלות של ליווי המשכנתה על-ידי יועץ מקצועי מטעמם, למרות העובדה שצעד זה עשוי לחסוך להם כסף רב מול הבנק. כאשר הזוג נשאל על אודות פשר ההחלטה, הטענה של חלקם היא שהם עשו שיעורי בית, חקרו מעט באתרי אינטרנט על תהליך לקיחת משכנתה ועל ניהול מו"מ מול הבנק, ושיש בידם את הידע הדרוש כדי לדרוש מהבנק משכנתה בתנאים טובים. במקרה הזה, הזוג הצעיר עלול לשלם ביקר על הערכתם העצמית הגבוהה ביכולתם לנהל מו"מ מול הבנקים למשכנתות.¹⁶⁹

¹⁶⁸ Dunning, 2011.

¹⁶⁹ מתוך אתר לא רציונלי.

8.3.10 אפקט הפיתיון

תופעה צרכנית שלפיה כאשר צרכנים נדרשים לבחור בין שתי חלופות ויש להם העדפה ספציפית לאחת מהשתיים, הם עלולים להטות ולשנות את בחירתם אם תוצג לפניהם גם אפשרות שלישית - פיתיון להעדפת אפשרות אחת מהשתיים.

נבחן זאת על-פי הדוגמה הבאה:

אני מציע לכם חבילת נופש, ועליכם לבחור בין שתי האפשרויות הבאות שמחירן זהה:

1. נופש בירושלים הכולל מלון 5 כוכבים, רכב צמוד וכניסה לכל האטרקציות בעיר.

2. נופש בנהריה הכולל מלון 5 כוכבים, רכב צמוד וכניסה לכל האטרקציות בעיר.

לכאורה, ההחלטה כרגע היא 50%, וסביר להניח שתבחרו באפשרות המוכרת והאטרקטיבית יותר עבורכם על סמך ניסיון העבר (באופן יחסי, יש אדישות להעדפה מסוימת).

כעת אוסיף אפשרות שלישית, שהיא הפיתיון:

עליכם לבחור בין שלוש האפשרויות הבאות, שמחירן זהה:

1. נופש בירושלים הכולל מלון 5 כוכבים, רכב צמוד וכניסה לכל האטרקציות בעיר.

2. נופש בנהריה הכולל מלון 5 כוכבים, רכב צמוד וכניסה לכל האטרקציות בעיר.

3. נופש בירושלים הכולל מלון 5 כוכבים, אך ללא רכב צמוד וכניסה לכל האטרקציות בעיר.

למעשה, המוח שלכם מזהה כעת כי אפשרות ג' נחותה יותר מאפשרות א', אף שהמחיר בשניהם זהה. יש עדיפות ברורה לאפשרות א' על פני אפשרות ג'. מעבר לכך, המוח שלנו מגיב בצורה כזאת, שאנו נוטים להתעלם מאפשרות ב' ולמקד את עיקר תשומת הלב שלנו בשתי

האפשרויות שמלכתחילה כיוונתי שתרצו אחת מהן (זו הרווחית יותר עבורי, שאותה אני מעוניין לשווק ללקוחות). סביר להניח שבמצב החדש רוב האנשים יבחרו את אפשרות א' ולא את אפשרות ב'.

דוגמה נוספת:

טרם כניסתכם לאולם הקולנוע עליכם לבחור בין שתי האפשרויות הבאות:

1. רכישת פופקורן קטן במחיר 15 שקלים.

2. רכישת פופקורן גדול במחיר 35 שקלים.

ייתכן מאוד שרוב הקונים ירכשו את הפופקורן הקטן בשל מחירו הנמוך באופן יחסי לפופקורן הגדול והיקר.

בשלב הבא נוסיף את הפיתיון באמצעות אפשרות שלישית - פופקורן בינוני בעלות של 30 שקלים. כעת, סביר להניח שתשומת הלב של הצרכנים תתמקד בהשוואה במחיר בין הפופקורן הבינוני לגדול, וכיוון שההפרש במחיר זניח יחסית, יש הסתברות גבוהה שרוב הצרכנים ישנו את העדפתם וירכשו את הפופקורן הגדול בעלות של 35 שקלים. זוהי דוגמה מצוינת לניצול אפקט הפיתיון על-ידי אנשי מכירות ושיווק.

8.4 רציונליות מוגבלת

רציונליות מוגבלת משקפת את חוסר היכולת של האדם להשתמש בכל המידע הזמין לו לשם החלטות כלכליות עקב קשיים באיסופו ובניתוחו, וכן עקב יכולות קוגניטיביות מוגבלות. ניתוח התנהגותו הכלכלית של אדם הוא תהליך מורכב ומאתגר, בייחוד בשל המרכיב הלא כלכלי בהנעת פעילותו (אלטרואיזם, ערכים, עמדות דתיות ועוד). זהו מרכיב שחלקו במערכת השיקולים גדל עם התפתחות החברה האנושית. רציונליות מוגבלת היא הבסיס לכלכלה התנהגותית. כלכלנים התנהגותיים הראו כי אפשר להשתמש ברציונליות

מוגבלת, ובהטיות הנובעות ממנה, כדי לפעול באופן החוסך טעויות מיותרות.¹⁷⁰ להלן כמה מודלים פופולריים המבוססים על הרעיון של רציונליות מוגבלת.

8.4.1 מודל אקולוגי אנושי

המודל האקולוגי האנושי מתאר פרטים כשחקנים דינמיים ופעילים המשפיעים על סביבתם ובו־זמנית מושפעים מאינטראקציה עם החברה ומסביבתם החיצונית והפנימית, המורכבת מפרטים שונים ברמות קרבה שונות. תהליך קבלת ההחלטות אינו רציונלי בצורה מלאה ומוחלטת, אלא מושפע מהאינטראקציה עם אותם גורמים וערכים המקיפים את הפרט ומשפיעים עליו. המעטפת הראשונה והקרובה ביותר כוללת את המשפחה הקרובה, חברים, בני כיתה, עובדים ועמיתים בקהילה. המערכות האחרות המרכיבות את הסביבה כוללות גופים וארגונים שונים, וכן ערכים תרבותיים, תנאים חברתיים, אידיאולוגיות פוליטיות וגורמים המשפיעים על ההחלטות הפיננסיות, שהן התוצאה.¹⁷¹

8.4.2 מערכות ניהול משפחה

דיקון ופיירבאף השתמשו בעולם המושגים של ניהול מערכת, המורכב מתשומות, תפוקות, תכנון, ייצור והקצאה יעילה של תשומות כדי להגדיל ולמקסם את ייצור התפוקה. משפחה צריכה להתנהל כמערכת מתוחכמת ויעילה עם מספר מוגבל של תשומות ושל משאבים. התשומות הן בני המשפחה, הנכסים והאמצעים הכספיים העומדים לרשותם, ובאמצעותם עליהם לספק את כל דרישות המשפחה, ואף להשקיע בתבונה כדי להגדיל את משאבי המשפחה בעתיד וכך לתרום לרווחה כלכלית של המשפחה ושל הפרטים שבתוכה.¹⁷²

.Kahneman, 2003 170

.Bronfenbrenner, 1979 171

.Deacon & Firebaugh, 1988 172

8.4.3 מודלים של בחירה בין זמנים

כאשר בני אדם נדרשים לבחור בין מוצר או שירות שהם עשויים לקבל באופן מיידי או להמתין ולדחות את קבלת המוצר או השירות למועד מאוחר יותר, אנשים פרטיים מעדיפים תגמולים מיידיים על פני תגמולים מאוחרים יותר, אם מדובר באותו מוצר או אפילו במוצר טוב יותר.

דוגמה לכך היא ניסוי שמציג העדפה מסוימת זו: כשהתלמידים נשאלו אם הם מעדיפים לקבל כעת שוקולד משובח וטעים או לחכות לשבוע הבא ולקבל כמות כפולה של שוקולד, כמעט כולם העדיפו לקבלו עכשיו, גם אם הוצע להם פחות שוקולד. לעומת זאת, כשהציעו לתלמידים אפשרות לקבל שוקולד אחד בעוד חודש או כמות כפולה בעוד חודש ושבוע, כמעט כולם הסכימו לחכות עוד שבוע כדי לזכות בכמות רבה יותר של שוקולד. מבחינת הזמן, שאלה זו דומה לשאלה הראשונה, אולם ממד הזמן הוא שהכריע בהחלטה. בניסוי הראשון התלמידים מייחסים חשיבות רבה יותר לתגמול המיידי בהווה על פני תגמול בעתיד. לעומת זאת, בשני המקרים המוצגים בניסוי השני מדובר בקבלת מוצר בעתיד הרחוק, ואז תשובת התלמידים משתנה.¹⁷³

8.4.4 מודל מחזור חיים ומודל השושלת

מודל מחזור החיים הוא תיאוריה כלכלית המתארת את הרגלי ההוצאות והחסכון של בני אדם במהלך חייהם. את הרעיון פיתחו פרנקן מודיליאני ותלמידו, ריצ'רד ברומברג (1963). התיאוריה גורסת שבני אדם מבקשים לנהל ולממן את צריכתם לאורך חייהם באמצעות הלוואה כאשר הכנסתם נמוכה, ובאמצעות חיסכון כאשר הכנסתם גבוהה. ההנחה היא שהם מתכננים את ההוצאות לכל אורך

.Lazaro, Barberan & Rubio, 2002 173

חיים תוך התחשבות בהכנסותיהם העתידיות. בהתאם לכך, הם לוקחים על עצמם חובות כשהם צעירים, בהנחה שההכנסה העתידית תאפשר להם לשלם אותם. לאחר מכן הם חוסכים בגיל העמידה כדי לשמור על רמת הצריכה שלהם כשהם יוצאים לפנסיה. כך יוצא שצבירת העושר נמוכה במהלך גיל ההתבגרות והזקנה, וגבוהה בגיל העמידה.¹⁷⁴

מודל מחזור החיים או מודל השושלת הם המודלים הנפוצים ביותר שמשמשים כלכלנים כדי לתאר את ההתנהגות הכלכלית של הפרט. לפי לייטנר, מודל מחזור החיים מדבר על חוסר אחידות ברווחים שאדם מרוויח במהלך חייו, בעוד שמודל השושלת מתאר את העושר שאדם יכול לרשת לאחר דור מהוריו.¹⁷⁵

מודל מחזור החיים חוזה שבמהלך גיל הלימודים ובתחילת חיי העבודה ייקח הפרט הלוואות כנגד ההשתכרות העתידית שלו. התנהגות זו עלולה לגרום לחסכוניותו של הפרט לרדת באופן ניכר, עד כדי כך שהוא יתקשה לחסוך סכום כלשהו בגיל צעיר. לעומת זאת, בשלב האמצעי של חייו הבוגרים של הפרט, כאשר הוא כבר עובד בצורה מסודרת, החיסכון המצטבר שלו אמור לעלות משמעותית בהתאם להכנסתו. כאשר יגיע לגיל פרישה שוב יש לצפות לכך שהכנסתו תפחת, ובהתאם לכך היכולת שלו לחסוך תרד באופן ניכר. לפי מודל השושלת, הפרט עשוי לרשת עושר מהוריו ולהיות בעל עושר פיננסי כבר בגיל צעיר, בהשוואה למצב על-פי תורת מחזור החיים, שלפיה כאשר אדם צובר את הונו באופן מתון מגיל צעיר, דרך בית הספר ועד אמצע החיים, ובעת פרישה הוא משתמש בהון מצומצם. ההבנה של התנהגות הפרט לאורך מחזור חייו, בכל הקשור לעיתוי השימוש בהלוואות למימון צרכיו, עשויה לסייע לממשלות בהכלת מדיניות רווחה יעילה שתעזור לאזרחים בשלבים הקריטיים בחייהם.

8.4.5 מודל מחזור החיים ההתנהגותי

תאלר ושפרין פיתחו את מודל מחזור החיים ההתנהגותי, שלפיו אנשים נוטים להוציא יותר כאשר הם מבוססים יותר כלכלית, וכאשר הם מעריכים את רמת העושר שלהם כגבוהה. אנשים משכילים, צעירים ואלה המעריכים שהכנסתם תגדל בעתיד ייטו להוציא בהווה יותר, יחסית לאלו שפחות מבוססים כלכלית. המודל ממשיך את מחקריהם הקודמים, שעסקו בהשפעות שיש לשליטה עצמית ול"אפקט העושר" של אנשים על רמות החיסכון והצריכה שלהם. לדוגמה, עלייה במחירי המניות עשויה לתרום לתחושת עושר רבה ולעלייה ברמת ההוצאות שלהם.

מודל מחזור החיים ההתנהגותי מתאר מצב שבו אנשים נוטים להוציא תחילה את הנכסים הנזילים שלהם, כמו חשבונות בנק, פיקדונות וצ'קים, ורק בסוף הם ייגעו בנכסים פיננסיים המיועדים לפרישה או למקרי חירום ובנכסים שהם תופסים כפחות נזילים. עוד מתברר שאפשר להגדיל את רמת החיסכון בקרב הצרכנים באמצעות חיוב העובדים בחיסכון נוסף ובהפרשה של סכום מסוים מהשכר עבור פנסיה.¹⁷⁶

8.4.6 התנהלות פיננסית של משקי הבית –

הגישה הפוזיטיבית והגישה הנורמטיבית

זהו מונח שתיאר הכלכלן המוביל, קמפבל. הוא ציין כי אפשר לחלק את המחקר על ההתנהלות הפיננסית של משקי בית להתנהלות מימון חיובית (פוזיטיבית) ונורמטיבית. הדגש בגישה החיובית הוא בתצפית על מה שעושים משקי בית, כדי להבין מדוע הם מתנהגים כך ואילו גורמים (קוגניטיביים ולא קוגניטיביים) משפיעים על התנהגותם ועל תהליך קבלת ההחלטות שלהם.

.Shefrin & Thaler, 1988 176

תיאוריה כלכלית מוגדרת חיובית אם היא מגבילה את עצמה לתיאור המציאות כפי שהיא. זוהי גישה כלכלית העוסקת בקבלת החלטות ובשיקולים פיננסיים רציונליים המונעים מתוך רצון למקסם רווח ותועלת אישית תוך התעלמות משיקולים ערכיים ואידיאולוגיים. בגישה הנורמטיבית הדגש המחקרי הוא על דפוסי פעולה של משקי הבית בהתבסס על ניסיון ואינטואיציה, שלפיהם משקי הבית פועלים.¹⁷⁷ גישה פוזיטיבית עוסקת בקבלת החלטות רציונליות מתוך רצון למקסם רווח ותועלת, ואילו הגישה הנורמטיבית מתבססת על אינטואיציה ועל ניסיון, והשיקולים הכלכליים הם סובייקטיביים וערכיים לפני שיקולים כמו רווח, עלות ותועלת. בניגוד לגישה הפוזיטיבית, שמתעלמת משיקולים ערכיים ואידיאולוגיים, הגישה הנורמטיבית שופטת את המציאות הכלכלית ובודקת כיצד יהיה נכון לשנות אותה.

מהם הגורמים המשפיעים על רמת האוריינות הפיננסית של יחידים ושל משקי בית?

אוריינות פיננסית עשויה לתרום להתנהגות פיננסית חיובית. ייתכן שצרכנים ירכשו ידע פיננסי, יקבעו את עמדתם בנושא וינהלו את כספם בצורה יעילה בסיוע גורמים שונים - משפחה, ניסיון וסוציאליזציה של הכלכלה. כל אלה משפיעים על ההתנהגות הפיננסית של בני האדם.¹⁷⁸ התנהגויות פיננסיות מושפעות גם מהטיות רבות, ולכן בעת תכנון תוכניות לחינוך פיננסי יש להתייחס לגורמים שונים, כגון: הקשר והאופי של המדינה, רמת החיים, הוצאות צרכניות ממוצעות, זמינות אשראי, חשיפה של משקי בית ושל יחידים ליועצים ולמומחים פיננסיים, כישורי מתמטיקה ומיומנויות חשבוניות בסיסיות. חשובים לא פחות, ואולי אף יותר לדעת חלק מהחוקרים, הם הגורמים הלא קוגניטיביים, הפסיכולוגיים והרגשיים, המשפיעים על תהליך קבלת ההחלטות באופן שאינו רציונלי ומושכל. הכוונה היא למשתנים כגון רתיעה מסיכון, ביטחון עצמי, מסוגלות עצמית, אמונה, יכולת קבלת החלטות בתנאי אי-ודאות ועוד. וורתנגטון מצא שמובטלים באוסטרליה בקיאים מבחינה כלכלית פחות מאשר אנשים עובדים. הוא זיהה שאוריינות פיננסית גבוהה

Hilgert, Hogarth, & Beverley, 2003 178.

קיימת בעיקר בקרב אנשי מקצוע, אנשי עסקים, בוגרי מכללות ואוניברסיטאות ובעיקר בקרב אנשים שנמצאים באמצע חייהם. מנגד, אוריינות פיננסית נמוכה שכיחה בדרך כלל בקרב נשים, מובטלות, לא דוברות אנגלית ובעלות השכלה נמוכה.¹⁷⁹ ולנטיין וקאהיום מצאו כי קיים קשר חזק בין העובדה שלבנים ולתלמידי תיכון המועסקים בעבודה כ-10-20 שעות שבועיות יש תוכנית חיסכון בבנק וכוונה ללמוד בשלב מאוחר יותר באוניברסיטה, ובין העובדה שיש להם רמה גבוהה של אוריינות פיננסית.¹⁸⁰

הבנה והתייחסות לגורמים אלו כמשפיעים על התנהגותם הכלכלית של בני אדם עשויות לשפר את הכלכלה ואת רווחתם של הפרט ושל המדינה.¹⁸¹

9.1 גורמים סוציו-אקונומיים ודמוגרפיים

הרשת הבין-לאומית של OECD בנושא חינוך פיננסי פיתחה סקר שהתקיים בשנים 2010-2011 בקרב כ-1,000 נבדקים בעלי מאפיינים שונים, מ-14 מדינות ועל פני 4 יבשות. מטרת הסקר הייתה לנתח את ההבדלים הקיימים בין תושבי המדינות השונות, ובתוך המדינות עצמן, ביחס למשתנים: ידע פיננסי, התנהגות כלכלית ועמדות בנושאים פיננסיים על בסיס מאפיינים דמוגרפיים וסוציו-אקונומיים. המדינות שהשתתפו בסקר היו: ארמניה, צ'כיה, אסטוניה, גרמניה, הונגריה, אירלנד, מלזיה, נורווגיה, פרו, פולין, דרום אפריקה, בריטניה, אלבניה ואיי הבתולה הבריטיים. השאלות בשאלון, בדומה לסקרים קודמים, עסקו במושגים בסיסיים ובמיומנויות פיננסיות בסיסיות, כמו: חילוק, חישוב ריבית דריבית, סיכון מול תשואה, אינפלציה וגיוון בהשקעות. כדי לבחון דפוסי התנהגות כלכלית,

.Worthington, 2006 179

.Valentine & Khayum, 2005 180

.Alsemgeest, 2015 181

שאלו את אוכלוסיית המדגם אם הם משווים מחירים לפני רכישת מוצרים, אם הם עורכים מחקר וסקרי מחירים בחנויות השונות לפני הקנייה, אם הם משלמים את החשבונות בזמן, אם הם עוקבים באופן שוטף אחר ענייניהם הפיננסיים, אם הם מתנהלים על-פי תקציב חודשי, אם הם נוטים לחסוך כסף ואם הם מציבים לעצמם מטרות ויעדים לטווח הארוך. בכל הנוגע לעמדות, נשאלו הנבדקים אם הם מעדיפים לבזבז את כספם עכשיו או לחסוך אותו לטווח הארוך למטרה חשובה יותר, אם הם מעדיפים לחיות את הרגע ואם הם חושבים שכסף נועד לבזבז. באמצעות שימוש במגוון שאלות והצהרות ניסו החוקרים לנתח את ההבדלים בין הנשאלים על בסיס המשתנים השונים.¹⁸²

מהממצאים עולה כי משיבים בעלי ידע פיננסי גבוה מציגים התנהגויות כלכליות חיוביות, אחראיות ויעילות יותר מחסרי הידע. באופן דומה, נשאלים בעלי גישה ועמדה חיובית לתכנון לטווח הארוך מפיגנים התנהגויות כלכליות אחראיות וחיוביות יותר מאשר אנשים הנוטים לחיות את הרגע, ללא תכנון. כמו כן, נמצא כי קיימת שונות ברמת האוריינות הפיננסית בין מדינות ובתוך מדינות, בקרב אוכלוסיות שונות בעלות מאפיינים דמוגרפיים וסוציו-אקונומיים שונים. רמת הידע הפיננסי בקרב נשים נמוכה משל גברים בכל המדינות שהשתתפו במחקר, למעט הונגריה. לדוגמה, בבריטניה שיעור הגברים שקיבלו ציון גבוה היה 67% בהשוואה ל-40% בקרב הנשים. בגרמניה שיעור הגברים שקיבלו ציון גבוה היה 67% לעומת 50% בקרב נשים.¹⁸³ נשים גם קיבלו ציונים נמוכים יותר בקטגוריית ההתנהגות הכלכלית במדינות כמו אלבניה, ארמניה ודרום אפריקה. במדינות אחרות, כמו צ'כיה, אירלנד ונורווגיה, קיבלו הנשים ציון גבוה יותר בהתנהגות כלכלית מאשר הגברים. אפשר ללמוד

Atkinson & Messy, 2012 182.

183 שם.

מהממצאים שנשים מעדיפות יותר לחשוב ולתכנן לטווח הארוך, ואילו גברים מעדיפים את הטווח הקצר.

FinMark Trust היא קרן נאמנות עצמאית ללא מטרת רווח, שייסד ארגון דרום אפריקאי, ששמה לה למטרה לגרום לשווקים הפיננסיים לעבוד עבור העניים, על-ידי קידום הכלה פיננסית (הנגשת שירותים ומוצרים פיננסיים טכנולוגיים) ואינטגרציה פיננסית אזורית. מניתוח תוצאות סקר Finscope שערכה הקרן בקרב 14 מדינות בעלות הכנסה נמוכה בדרום אפריקה, נמצאו כמה מאפיינים דמוגרפיים שעשויים להשפיע על רמת האוריינות הפיננסית של התושבים:¹⁸⁴

1. לנשים יש רמות נמוכות יותר של אוריינות פיננסית מאשר לגברים

הדבר נכון כמעט בכל אחת מ־14 המדינות שנסקרו בדרום אפריקה. למשל, במדינת מלאווי 17% מהנשים הן בנקאיות לעומת 21% מהגברים. פערים אלו קיימים גם במדינות אחרות, כמו: מוזמביק, דרום אפריקה וזמביה, שבהן יש גישה למידע ולשירותים פיננסיים. הנשים במדינות אלה נוטות לרוב להסתמך על מקורות ועל שירותים שאינם רשמיים, בהשוואה לגברים שמעדיפים ההפך. ממצאים אלו מקבלים חיזוק ממחקרים אחרים, שמצאו כי נשים בארה"ב שגו בתשובותיהן על שלוש השאלות הבסיסיות בידע פיננסי, "The Big 3", יחסית לגברים.¹⁸⁵ מנגד, נשים הן ריאליסטיות, כנות ומודעות ליכולות ולידע שלהן מבחינה כלכלית יותר מאשר גברים. ככלל, ברוב המחקרים שעסקו בדימוי העצמי של הנשאלים באשר לידע הפיננסי שלהם, ההערכות האישיות של הנשאלים היו מנופחות מדי ולא תאמו בפועל את הידע ואת הביצועים שהם הפגינו. ממצאים אלו נכונים ומשותפים לרוב המדינות המפותחות והמתפתחות בעולם.

.Xu & Zia, 2012 184

.Lusardi & Mitchell, 2011d 185

נמצא חריג אחד, מזרח גרמניה, שבה לא היה הבדל בין גברים לנשים ברמת הידע הפיננסי המוצג בשאלונים.¹⁸⁶ הפער בין נשים לגברים ברמת האוריינות הפיננסית מטריד במיוחד לאור העובדה שנשים פגיעות יותר מגברים מבחינה כלכלית, הן בעלות תוחלת חיים ארוכה יותר ופחות ניסיון בשוק העבודה, ובאופן מסורתי הן אחראיות יותר לטיפול בבני המשפחה ופחות פנויות להתמודדויות מחוץ לבית.¹⁸⁷

2. אוריינות פיננסית עוקבת אחר צורת U הפוכה ביחס לגיל בגיל צעיר הניסיון והידע הפיננסי של האדם נמוכים בעוד שבשלב מאוחר יותר במחזור החיים, בגיל העמידה, רמת האוריינות הפיננסית שלו עולה משמעותית ונמצאת בשיאה, עקב הניסיון שנצבר בשוק העבודה, חשיפה מוגברת למוצרים ולשירותים פיננסיים, חשיפה למערכת הבנקאית והיכרות עימה, והכספים שצבר האדם במהלך השנים. בשלב ההזדקנות רמת האוריינות הפיננסית יורדת בגלל גורמים כמו שכחה וחשיפה מועטת לחידושים בתחום הטכנולוגי והפיננסי. סקרים לאומיים שערכו Intermedia 2010 בקרב מתבגרים בגילים 15-24 בגאנה ובקניה בחנו את הנגישות ואת החשיפה שלהם למידע פיננסי. הממצאים הראו שמבוגרים בגילים 15-19 נוטים יותר להשתמש בשירותים ובמוצרים פיננסיים, ולכן הם גם מעורבים יותר ומשפיעים על ההחלטות הכלכליות המתקבלות במשק הבית שלהם. לעומתם, בני נוער וצעירים בעלי הכנסה נמוכה חשופים פחות למערכת הבנקאית ולשירותי הטכנולוגיה הפיננסית הקיימים בשוק, ונשים צעירות ונשים בעלות הכנסה נמוכה נוטות פחות להיחשף לשירותי בנקאות. משתנה הגיל משפיע גם על היכולות הקוגניטיביות של האדם - בקשישים היכולות הקוגניטיביות נפגעות.¹⁸⁸ בארה"ב,

.Bucher-Koenen & Lusardi, 2011 186

.Xu & Zia, 2012 187

.Finke, Howe & Huston, 2011 188

אנשים בגילים 25-65 ענו על שאלות ידע פיננסי טוב יותר מאלה שמתחת לגיל 25 או מעל גיל 65.¹⁸⁹

3. קיים מתאם חיובי בין רמות ההשכלה וההכנסה של הפרט ובין רמת האוריינות הפיננסית שלו

ככל שאדם משכיל יותר והכנסתו גבוהה יותר, כך גדל הסיכוי שהוא יעלה את רמת האוריינות הפיננסית שלו. במחקר בארה"ב מצאו לוסארדי ומיטצ'ל כי בעלי השכלה נמוכה, ואנשים ללא תעודת בגרות, הם אלו שהתקשו מאוד לענות נכון על "The Big 3" בשאלון שלהם.¹⁹⁰ מחקרים רבים באיטליה, בארה"ב ובצ'ילה מצאו קשר בין אוריינות פיננסית ובין צבירת נכסים ועושר לאורך מחזור החיים.¹⁹¹ מחקר שנערך בקרב 55 מדינות, המבוסס על נתונים מסקר פיזה בקרב תלמידים בני 15 בשנים 1995-2008 הראה קשר חיובי בין אוריינות פיננסית ובין רמת ההון האנושי, שנמדדת על-ידי אינדיקטורים כמו ידע מתמטי, סיום לימודים במכללה וכישורים מדעיים. מנגד, נמצא קשר שלילי בין רמת האוריינות הפיננסית ובין העובדה שהם חיים במדינה עם מערכת ביטוח לאומי נדיבה. ייתכן שהדבר נובע מכך שלאנשים יש פחות תמריץ לרכוש ידע ואוריינות פיננסית כאשר הם מקבלים מענקים ומימון מהמדינה.¹⁹²

4. הבדלים באוריינות פיננסית עקב משתנים גיאוגרפיים, גזעיים, אתניים ותרבותיים

באזורים פרפריאליים יותר, שבהם יש מיעוטים אתניים, רמת האוריינות הפיננסית נמוכה. זוהי כנראה תוצאה של חוסר השקעה בחינוך על-ידי הממשלה וחוסר גישה להיטק ולשירותים

.Lusardi & Mitchell, 2011c 189

.Lusardi & Mitchell, 2011d 190

.Behrman, Mitchell, Soo & Bravo, 2010; Hastings & Mitchell, 2010 191

.Jappelli, 2010 192

ולמוצרים פיננסיים. בגאנה, למשל, ל-52% מהתושבים העירוניים יש חשבון בנק לעומת 21% מהמבוגרים הכפריים. כשמסתכלים על כל המקצועות ועל רמות ההשכלה, עירוניים נוטים להיות בעלי אוריינות פיננסית גבוהה יותר מחקלאים באזורים כפריים. לעיתים יש הבדלים ברמת האוריינות הפיננסית באותה מדינה על בסיס גיאוגרפי. למשל, באזורים הצפוניים והמרכזיים במדינת מלאווי יש גישה טובה יותר לשירותים פיננסיים מאשר באזור הדרומי, ולכן רמת האוריינות הפיננסית שם גבוהה יותר. תופעה דומה קורית במדינות בעלות הכנסה גבוהה, כמו איטליה, שבה לאנשים בצפון ובמרכז יש אוריינות פיננסית גבוהה יותר מאשר בדרום. לגרמניה יש יתרון ברמת האוריינות הפיננסית של המערב על פני המזרח.

במדינות בעלות הכנסה נמוכה בדרום אפריקה נמצא שיש קשר בין רמת אוריינות פיננסית ובין חשבון בנק. ביטוח ויוזמה עסקית. רוב המדינות בעלות ההכנסה הנמוכה מגלות עניין רב בלימודי חינוך פיננסי. לפי סקר Finscope, הסיבה העיקרית לכך שאין לאנשים חשבון בנק היא לא בהכרח חוסר ידע פיננסי, אלא העובדה שיש להם הכנסה נמוכה מאוד. אין להם בכלל הכנסה או אין להם יכולת לשמור על איזון תקציבי מינימלי. במדינת מלאווי רק ל-19% מהאוכלוסייה יש חשבון בנק, ופחות מ-10% מהנשאלים ענו שאינם יודעים כיצד להגיש בקשה לפתיחת חשבון בבנק. חוסר הכנסה הוא הסיבה העיקרית לכך שלאנשים אין חשבון בנק אפילו במדינות כמו רואנדה, נמיביה וטנזניה.¹⁹³

לסיכום, סקר Finscope מוצא מקום לאופטימיות בכל הקשור ליישום תוכניות חינוך פיננסי במדינות יבשת אפריקה, במיוחד לאור העובדה שרמת האוריינות הפיננסית במדינות אלו נמוכה מאוד. רוב המשיבים הביעו רצון ללמוד יותר על מונחים ועל מוצרים פיננסיים, כמו ריביות, חיסכון, הלוואות, ביטוח ועוד. במדינת מלאווי רוב

המבוגרים מעוניינים ללמוד עוד על אופן פעולת האשראי והריביות, כיצד לחסוך כסף בחוכמה, לנהל תקציב חודשי ולרכוש ביטוחי חיים ורכוש שיגנו עליהם מפני אירועים בלתי צפויים. נוסף על כך, יש עניין במוצרים ובשירותים פיננסיים הקשורים לטכנולוגיה, כמו שימוש בטלפון סלולרי לבנקאות, שימוש בכספומט למשיכת כסף ושימוש באינטרנט ובמערכת הבנקאית. כמו כן, יש עניין ברכישת כלים וידע ליזמות עסקית ולפתיחת עסק. האתגר הגדול הוא לרתום את השתתפותם של צעירים ושל מבוגרים בהכשרה פיננסית וברכישת ידע באמצעות תמריצים והטבות, אם כי ייתכן מאוד שגם זה לא ישכנע מספיק אנשים להצטרף לתוכניות חינוך פיננסי כאלה.¹⁹⁴

9.2 גורמים לא קוגניטיביים: פסיכולוגיים, רגשיים,

אישיותיים וערכיים

אחת התופעות שתורמות להתנהלות לא יעילה, המובילה לשימוש לרעה באשראי ובחובות פיננסיים בכלל בחברה האמריקאית העכשווית, היא צרכנות ותרבות המקדמות ערכים של סיפוק מיידי, אי־דחיית סיפוקים ומיצוי רגעי ומהיר של הנאות חומריות. הדבר בא לידי ביטוי בתקשורת, בבעלי הון השולטים בה ובחברות קמעונאיות רבות, שבאמצעות שיווק אגרסיבי בכל מדיה אפשרית מעודדות צעירים ומבוגרים לרכוש מוצרים ושירותים בקנה מידה גדול ובעלויות גבוהות, ללא בדיקה או בקרה תקציבית אם הם יכולים להרשות לעצמם לרכוש את אותם מוצרים ושירותים.¹⁹⁵

סקר מקוון שנערך בבריטניה בקרב כ־3,000 משקי בית בדק את הקשר בין שליטה עצמית ואוריינות פיננסית ובין חבות יתר של משקי הבית. הסקר כלל שאלות על רמות החוב של משקי הבית, שימוש בכרטיסי אשראי, דפוסי התנהגות כלכליים, רכישות שמשקי

194 שם.

195 Chen & Volpe, 1998; Roberts & Jones, 2001

בית מבצעים באופן שוטף ושימוש באמצעי התשלום השונים לאותן הוצאות. הממצאים מראים כי הגורמים "חוסר שליטה עצמית" ו"חוסר משמעת עצמית" בנושאים פיננסיים, כמו גם "בערות פיננסית", קשורים באופן חיובי לצבירת חובות עתק ואי-תשלום אשראי צרכני בזמן, לרבות תשלום ריביות גבוהות עבור רמות החוב שצברו משקי הבית.

מהסקר עולה כי צרכנים בבריטניה עם בעיות שליטה עצמית וחוסר משמעת ואחריות אישית נוטים להתפתות יותר להשתמש בכרטיסי אשראי בביצוע רכישות מקוונות דרך אתרי אינטרנט, והעלויות הנגבות מהם בגין אותן עסקאות גבוהות מאוד. צרכנים מסוג זה נוהגים להשתמש יותר באשראי ובהלוואות לטווח קצר עד לקבלת משכורתם החודשית, כדי לגשר על פער תזרים המזומנים בין ההכנסות וההוצאות שלהם. צרכנים חסרי שליטה עצמית סובלים יותר מזעזועים ברמת ההכנסה ומהוצאות בלתי צפויות, ולכן חשופים יותר לסיכון. כ-12% ממשקי הבית במדגם משתמשים באשראי צרכני יקר, כ-3,800 ליש"ט, אף שיש להם נכסים נזילים שהם יכולים להשתמש בהם במקום להתפתות ולקחת הלוואות יקרות מהבנק. משקי בית אלו מאופיינים בהכנסה ובהשכלה גבוהות מהמוצע, אך הם גם קשורים להתנהגות אימפולסיבית ולבעיות בניהול מימון משק הבית כתוצאה מחוסר שליטה עצמית.¹⁹⁶

מאמצע שנות ה-90 החלו לצוץ תוכניות חינוך פיננסי רבות ומגוונות בבתי הספר, במקומות העבודה ובשוק החופשי במטרה לצייד צעירים ומבוגרים בכלים מתאימים ובידע פיננסי, שיוכלו לשפר את רווחתם הכלכלית.¹⁹⁷ נעשו מחקרים רבים כדי להבין ולאתר את הגורמים ואת המאפיינים שיכולים לחזות את ההתנהגות הכלכלית היעילה של צרכנים ולהשפיע עליה, וכך לתרום לרווחתם

Gathergood, 2012 196.

. Hudson & Bush, 2000; Vitt & Anderson, 2001 197

האישית ולרווחת המשק כולו. תחום הכלכלה ההתנהגותית מערער הנחות יסוד בכלכלה הקלסית, המניחות שאנשים פועלים תמיד בצורה רציונלית כדי למקסם את התועלת האישית שלהם. תחום הכלכלה ההתנהגותית מכיר במאפיינים הפסיכולוגיים והרגשיים המשפיעים על תהליך קבלת ההחלטות של צרכנים ושל משקי בית, כגון: דחיינות, חרטה, רתיעה מסיכון, כפייה, נדיבות, אלטרואיזם ולחץ חברתי.

בסקר שנערך בשוודיה בשנת 2016 בקרב אוכלוסייה בגילים 20-75 מדדו את ההתנהגות הכלכלית של המשיבים. הם התבקשו לענות על השאלה: אילו התנהגויות שונות של ניהול פיננסי ביצעתם ב-6 החודשים האחרונים? למשל, האם הם בדרך כלל משווים מחירי מוצרים בזמן הרכישה? האם הם פועלים בתקציב חודשי? האם הם מצליחים לחסוך כסף בטווח הארוך? האם יש להם נטייה לצרוך הלוואות לטווח הארוך כך שההחזר החודשי של ההלוואה יהיה מינימלי? האם יש להם קרן חיסכון לשעת חירום? והאם יש להם תיק השקעות עם מניות?

בבחינת התנהלותם הפיננסית של הפרטים, נעשה ניסיון לבחון מהם הגורמים הלא קוגניטיביים והרגשיים המשפיעים על קבלת החלטות מושכלת ויעילה כדי לשפר את רווחתם הכלכלית של המשיבים עכשיו ובעתיד. לדוגמה, המשיבים נשאלו על חרדות, דאגות והיסוסים לפני קבלת החלטות פיננסיות משמעותיות או במהלכן, וכן נשאלו שאלות שעסקו בביטחון עצמי ובאמונה עצמית בנוגע להתמודדות עם סוגיות פיננסיות נוכחיות ועתידיות. למשל, האם אתה חרד לפני קבלת החלטה פיננסית? האם אתה נוטה לדחות קבלת החלטות פיננסיות? האם אתה בטוח בנוגע למצבך הכלכלי בהווה ובעתיד וביכולתך לפרנס את עצמך באופן עצמאי לאחר הפרישה?¹⁹⁸

הסקר גם בדק אם וכיצד מאפיינים ותכונות אישיות, כגון משמעת עצמית, אופטימיות, חשיבה עצמאית וחובתיות כלפי העתיד, יכולת לחשוב ולתכנן את העתיד ויכולת לפתור בעיות באופן עצמאי, עשויים להשפיע על תהליך קבלת ההחלטות ועל ההתנהגות הפיננסית של הפרט, שיובילו לשגשוג ולרווחה כלכלית. הממצאים העיקריים מצביעים על כך שמשמעת עצמית משפיעה על התנהגותם הפיננסית ועל רווחתם הכלכלית של בני האדם. נשאלים בעלי משמעת עצמית גבוהה נוטים יותר לחסוך כסף מדי חודש, מודעים יותר להוצאות שלהם ומאמינים שהם מסוגלים לחסוך יותר כסף ולצבור יותר עושר לקראת הפנסיה מאשר אנשים ללא משמעת עצמית.¹⁹⁹

עדויות אלו מחזקות על-ידי מחקרים אחרים. למשל, אמריקס וחובריו מצאו שלמשמעת עצמית יש השפעה חיובית על הרווחה האישית, וכן היא מפחיתה את רמת החרדה בעת קבלת החלטות פיננסיות ומעודדת ביטחון כלכלי.²⁰⁰ במחקר אחר מתואר הרעיון שכוחה של שליטה עצמית תלוי בשלושה אלמנטים ומאפיינים התנהגותיים המרכיבים את השליטה העצמית - יכולת להציב מטרות, פיקוח ומחויבות להשגת מטרות מוגדרות. שליטה עצמית חזקה באה לידי ביטוי באנשים שמצליחים להציב יעדים ארוכי טווח, להתמיד, לעקוב ולבדוק שהם בדרך להשגת המטרות שלהם, ושהם מתחייבים לעשות כל מה שצריך כדי להשיג את המטרה שנקבעה.²⁰¹ יש קשר בין שליטה עצמית ובין מדדי עושר של משקי בית. ככל שמשקי בית פועלים בצורה אימפולסיבית יותר, חסרת מעצורים ובזבזנית, ואינם מסוגלים לדחות סיפוקים ולהפגין שליטה עצמית, אפשר לצפות לרמות עושר נמוכות ולחשיפה למצוקה כלכלית עתידית, בניגוד למשפחות אמידות בעלות שליטה עצמית ומשמעת גבוהות. היכולת לשלוט בדחפים מאפשרת ליחידים ולמשקי בית להגדיל את

199 ש.ם.

Ameriks, Caplin, Leahy & Tyler, 2007 200

.Biljanovska & Palligkinis., 2014 201

חסכוניותיהם לטובת רווחתם הכלכלית העתידית על חשבון סיפוק

מיידי בהווה.²⁰²

גורמים אחרים שאינם קוגניטיביים, המשפיעים על התנהגות פיננסית, הם אופטימיות וחשיבה עצמאית וחופשית. מסקר שנערך בקרב נשאלים משודיה עולה כי נשאלים שהיו אופטימיים יותר בנוגע לעתידם היו פחות חרדים לענייני כספים והיו בטוחים יותר במצבם הכלכלי. מהסקר מתברר כי נשאלים שהיו אופטימיים בנוגע לדברים טובים שיקרו להם בעתיד חששו פחות ודאגו פחות לעתידם הכלכלי.²⁰³

9.3 השפעת ההורים, המשפחה והסביבה

במחקר שנערך בקרב סטודנטים לתואר ראשון באוניברסיטה במלזיה בדקו את ההשפעות של משתנים בלתי תלויים - מגדר, אתניות, מיקום גיאוגרפי, השתתפות בתוכנית לימודים לחינוך פיננסי והשפעת המשפחה - על ההתנהלות הפיננסית של הסטודנטים. תוצאות המחקר מצביעות על כך שהגורם המשפיע ביותר על התנהלות כלכלית יעילה של הסטודנטים הוא השפעת המשפחה והמאפיינים המשפחתיים שלהם.²⁰⁴

ההשפעה של המשתנה המשפחתי היא משמעותית וחיונית, וממצא זה מקבל חיזוק על-ידי חוקרים רבים.²⁰⁵ מחקרים מצביעים על כך שהורים נותנים דוגמה לילדיהם בצורה היעילה ביותר, בכל הנוגע לתכנון ארוך טווח ולניהול ענייני הכספים ומשק הבית. הורה שמקפיד לתכנן לטווח הארוך ישפיע על ילדיו ויחנך אותם להסתכל לטווח הארוך ולהשקיע בתכנון קדימה, לפני קבלת החלטה חשובה.

שם. 202

Strömbäck, Lind, Skagerlund, Västfjäll & Tinghög, 2017 203

Huat, Gheeta & Mohidin, 2010 204

Joo, Grable & Bagwell, 2003; Webley & Nyhus, 2006 205

נוסף על כך, בעיות רבות של סטודנטים בקולג', כמו התמודדות עם כרטיסי אשראי, הלוואות וחובות, מושפעות באופן משמעותי מהשפעות הוריהם במהלך ילדותם.²⁰⁶ עוד עולה מהנתונים כי השפעת הגורם המשפחתי על התנהגות כלכלית יעילה של הסטודנטים אינה תלויה במגדר, במוצא ובמיקומם הגיאוגרפי של הנשאלים, ואינה מושפעת מגורמים אלה. לוסארדי טוענת כי משקי בית בעלי השכלה גבוהה נוטים להיות מיומנים יותר בניהול פיננסי.²⁰⁷

במחקר שנערך בברזיל ב־14 בתי ספר תיכוניים ציבוריים בקרב 4,698 תלמידים נבדקה רמת ההשכלה הפיננסית של התלמידים, לפי גורמים אישיים, דמוגרפיים וחברתיים. רוב התלמידים שהשיבו לסקר היו בשנה השנייה בתיכון (43%), כ־55% מהם בני 16 ומטה וכ־45% בגילים 17-20. הממצאים מראים שחלק מהצעירים אינם מחויבים לתת הסברים להוריהם בנוגע לאופן הוצאת כספם ועבור מה. התלמידים רכשו את הידע הפיננסי שלהם בעיקר על־ידי צפייה בהוריהם ובקרובי משפחתם. אין במשפחה דיאלוג והידברות פתוחה ועקבית בנושאים פיננסיים בצורה משביעת רצון ומיטבית, והידע הפיננסי הנלמד בבית הספר מוגבל ומצומצם ודורש שיפור באיכותו בשלב מוקדם בבית הספר או בשלב מאוחר יותר באוניברסיטה, לרבות קורסי השכלה פיננסית לתואר ראשון.²⁰⁸ היעדר שיח משפחתי רציף בנוגע לעניינים כספיים, שבו כל בני המשפחה משתפים זה את זה ומתייעצים זה עם זה בסוגיות פיננסיות הקשורות לניהול תקציב משק הבית ולהתנהלות הכספית האישית של כל אחד, כולל הקשיים והאתגרים הכלכליים שעומדים נאלץ להתמודד, משפיע לרעה על התנהגותם הכלכלית של התלמידים, כיוון שאינם מרגישים חלק בלתי נפרד מתהליך קבלת ההחלטות הכלכליות במשפחה. היעדר

Norvilitis & MacLean, 2010 206

Lusardi, 2003 207

Silva, Magro, Gorla & Nakamura, 2017 208

שיח כלכלי במשפחה ואי־שיתוף הילדים בנושא זה משדר להם שלא באמת סומכים עליהם או מתחשבים בדעותיהם.²⁰⁹

מהסקר עולה כי רוב התלמידים זקוקים לסיוע כלכלי מהוריהם כיוון שאינם עובדים ואינם מקבלים משכורת. רובם מתקשים לחסוך כסף או להשקיע אותו, וניכר כי הדבר נובע מחוסר ידע פיננסי. רבים מאלה שחוסכים כסף עושים זאת ללא תכנון מוקדם או ארוך טווח. גישה זו מעידה על היעדר ידע פיננסי מספק ועל קושי בניהול עניינים פיננסיים.

אחד הנתונים המטרידים שעולים מניתוח תוצאות הסקר מצביע על כך ש־9% מהתלמידים מציינים שלקורסים בחינוך פיננסי שמתקיימים בבית הספר אין השפעה כלל על הידע הפיננסי שלהם. נתון זה מחזק את התפיסה שלמשפחה יש ערך ותפקיד משמעותיים בהעברת ידע ומיומנויות פיננסיות לילדיהם ולדור הבא, לעומת ההשפעה הזניחה שיש לבית הספר.²¹⁰

התייעצות עם חברים, בני משפחה ומומחים שונים חשובה בתהליך קבלת החלטה פיננסית מושכלת. למרות זאת, הממצאים בסקר מצביעים על כך שרוב התלמידים, כ־56%, מקבלים החלטות פיננסיות באופן עצמאי ואינם מתייעצים עם בני משפחה או אחרים בעניינים כספיים אישיים או כאשר הם מוציאים את כספם. זה בהחלט מטריד, שכן לרוב התלמידים אין ידע, כישורים וניסיון פיננסי הדרושים כדי להתנהל ביעילות ובאחריות כלכלית. מהסקר עולה כי תלמידים בעלי ידע פיננסי רב יותר נטו להתייעץ עם אחרים בנוגע לניהול כספים אישיים. נמצא גם הבדל מגדרי בתחום זה: נשים מדברות על עניינים כספיים עם המשפחה מדי יום יותר מאשר גברים; עם זאת, נשים נדרשות יותר להסביר להוריהן על מה הן מוציאות כסף בהשוואה לגברים; סטודנטים שעובדים ומרוויחים

209 ש.ם.

210 ש.ם.

כסף צפויים להרוויח יותר מעסקאות פיננסיות בכל יום; גברים מדברים יותר על נושאים פיננסיים, כמו קנייה והשקעה, בהשוואה לנשים - הן עוסקות יותר בקריירה ובלמידים, ויודעות יותר על ניהול כספים מאשר גברים; ילדים שעובדים, או מקבלים סיוע כלכלי מהוריהם, נוטים לדבר יותר עם המשפחה על ענייניהם הכלכליים.²¹¹ מהסקר עולה כי נשים מעוניינות ללמוד יותר על השכלה פיננסית ולרכוש ידע פיננסי באמצעות שיחות עם הורים, קרובי משפחה, בית הספר, עבודה או קורסים, לעומת גברים שרוכשים יותר ידע פיננסי באמצעות מדיה, טלוויזיה, אינטרנט, עיתונים, חברים ומכרים.

מחקר פיזה 2015, שנערך בפעם השנייה בקרב תלמידי תיכון בני 15 בקרב כמה מדינות - אוסטרליה, איטליה, הולנד, פולין, ארה"ב ועוד - בחן את יכולתם של תלמידים להשתמש בידע פיננסי ובמיומנויות פיננסיות וליישם אותם באתגרים פיננסיים בחיי היומיום שלהם. מטרת המחקר הייתה לתאר את מצב האוריינות הפיננסית בקרב תלמידי תיכון בני 15 במדינות שונות, ולבחון את המשתנים ואת הגורמים המשפיעים על רמת האוריינות הפיננסית של התלמידים.²¹² מחקר זה שופך אור על כמה שיקולים חשובים שעשויים להשפיע על קובעי המדיניות בנוגע לאופן עיצוב ובנייה של תוכניות ושל קורסים לחינוך פיננסי בבתי הספר. אחת המסקנות החשובות שעולות ממחקר זה היא שמשפחתו והוריו של התלמיד ממלאים תפקיד מסורתי חשוב עבור ילדיהם. הורים משמשים מודל לחיקוי עבור ילדיהם וצינור להעברת ערכים והרגלים מבחינת התנהגות פיננסית אחראית, ידע ומיומנויות פיננסיות בסיסיות. נתוני פיזה 2015 מראים שתלמידים שמרבים לדבר עם הוריהם על עניינים פיננסיים אישיים ועל ניהול משק הבית, ומעורבים בהחלטות פיננסיות הקשורות להוצאות משק הבית ולחיסכון, נוטים

211 ש.ם.

212 PISA, 2015, 2017

יותר להיות בעלי אוריינות פיננסית גבוהה, ביטחון עצמי מוגבר ויכולת לקבל החלטות פיננסיות מורכבות עתידיות.

9.4 תורת ההתנהגות המתוכננת

סקר נוסף שנערך באוסטרליה בדק את הגורמים המשפיעים על מסוגלות פיננסית ועל התנהגות פיננסית יעילה. המסגרת התיאורטית של המחקר הזה נשענת על "תורת ההתנהגות המתוכננת"²¹³ תיאוריה מתחום הפסיכולוגיה הקושרת בין אמונות להתנהגויות. קיימים שלושה מרכיבים עיקריים בתורה זו: עמדות, נורמות סובייקטיביות ושליטה התנהגותית נתפסת, ושלושתם יחד משפיעים על כוונת הפרט ועל הדרך שבה הוא מתנהג.

במחקר ניסו להבין את השפעת גורמים אלו מנקודת מבטם של יועצים פיננסיים, המייעצים ומספקים שירותי השקעות וייעוץ פיננסי ללקוחות רבים ומגוונים. יועצים פיננסיים הם אנשי מקצוע מוערכים ובעלי ניסיון רב בעבודה מול לקוחות. צרכנים פונים אליהם בשגרה או בעיתות משבר ומצוקה כלכלית. זו הסיבה שעורכי המחקר בחרו לנצל את הניסיון של היועצים ולהבין באמצעותם מהם הגורמים המעכבים או הגורמים שיכולים לתרום לאוריינות הפיננסית של הפרט ולתחושת המסוגלות שלו להתמודד עם אתגרים פיננסיים. ממצאי הסקר מצביעים על כך שליועצים פיננסיים יש משקל וערך רב בעיני הצרכן. הם מעניקים ללקוח ביטחון עצמי, אמונה עצמית, הערכה עצמית ותחושת יכולת פיננסית, כך שיוכל לקבל החלטות פיננסיות חשובות ולחתור להשגתן.

במחקר שנערך באוסטרליה התייחסו לשלושת מרכיבי תיאוריית ההתנהגות המתוכננת, וגם לגורמי רקע, כגורמים שעשויים להשפיע על היכולת ועל האוריינות הפיננסית של בני האדם:

1. גורמי רקע

2. עמדות

3. השפעות נורמטיביות

4. שליטה התנהגותית נתפסת²¹⁴

גורמי רקע: ממצאים ממחקרים רבים ברחבי העולם מצביעים על כך שבעלי השכלה נמוכה או אנשים ללא השכלה אקדמית יהיו בעלי אוריינות פיננסית נמוכה וחסרי כישורים חשבוניים בסיסיים.²¹⁵ עם זאת, בהסתכלות על מגדר, גם נשים שקיבלו השכלה והכשרה טובות הן בעלות אוריינות פיננסית נמוכה.²¹⁶ כמו כן, לרמת ההשכלה ולחינוך של ההורים יש השפעה על האוריינות הפיננסית של ילדיהם; ילדים להורים משכילים יהיו בעלי אוריינות פיננסית גבוהה מזו של ילדים להורים חסרי השכלה.²¹⁷ חשיפת ילדים להתנהגות הפיננסית של הוריהם, כגון: חיסכון והשקעות, ניהול תיקים והפרשה לחשבון פנסיוני מגיל צעיר, עשויה לתרום להורים להעלאת רמת האוריינות הפיננסית של ילדיהם.²¹⁸ כלומר, הספרות המחקרית מציגה עדויות לכך שגורמי הרקע של בני האדם משפיעים על יכולתם הכלכלית.

עמדות: לפי הספרות המחקרית, עמדות ביחס לכסף ולשימושיו וגישות ונקודות מבט על החיים בראייה פיננסית, משפיעות על היכולת ועל המסוגלות הפיננסית של הפרט לפעול בצורה יעילה ובביטחון בשווקים הפיננסיים. למשל, הסתכלות לטווח קצר בלבד ללא תשומת לב נאותה לניהול העניינים הפיננסיים של הפרט ובליזוי עמדה הדוגלת בחומרניות יתר, ללא יכולת לדחות סיפוקים, משפיעים לרעה על תחושת המסוגלות הפיננסית או הרצון של הפרט לחסוך לקראת הפנסיה ולתכנן את צעדיו הכלכליים לקראת הפרישה.

.Vyvyan, Blue & Brimble, 2014 214

.Lusardi & Mitchell, 2006 215

Mahdavi & Horton, 2014. 216

.Lusardi, Mitchell & Curto, 2009 217

Shim, Xiao, Barber & Lyons, 2009. 218

מחקרים מצביעים על כך שלאמונות ולגישות של ההורים יש השפעה עצומה על עמדותיהם ועל אמונותיהם של ילדיהם ועל תחושת הערך העצמי שלהם.²¹⁹ עוד בהקשר של הורים, תהליך החברות של ההורים והשכלתם הפורמלית משפיעים לטובה על הידע הפיננסי, המיומנויות והעמדות של ילדיהם.²²⁰ שים וחבריו טוענים כי לערכים של הגשמה עצמית וחתיירה למצוינות יש השפעה חיובית על עמדותיהם הכלכליות של הילדים ועל התנהגותם.²²¹

השפעות נורמטיביות: תיאוריה כלכלית נקראת פוזיטיבית אם היא מגבילה את עצמה לתיאור המציאות כפי שהיא. לעומתה, תיאוריה נורמטיבית שופטת מה טוב ומה רע במציאות כלכלית כלשהי, וכיצד יש לשנות אותה. מחקר שמגלה מהם הגורמים לאי-שוויון כלכלי ולעוני הוא בגדר פוזיטיבי, אבל הקביעה כי ממשלות צריכות לנקוט צעדים כדי לצמצמם (כגון מיסוי פרוגרסיבי או סובסידיות) היא נורמטיבית.

כאשר בוחנים את ההשפעות הנורמטיביות המשפיעות על יכולתו הכלכלית של אדם, חוקרים התייחסו לשלושה גורמים:

1. השפעה של חברים, שותפים ובני משפחה.
2. נוכחותו של מנטור.
3. ציפיות מהחברה.²²²

הממצאים מעידים כי אנשים בעלי השכלה נמוכה נוטים לעיתים קרובות יותר להתייעץ עם חברים ועם בני משפחה לפני קבלת החלטות פיננסיות.²²³ להתייעצות של צעירים עם בני משפחתם יש השפעה חיובית על התנהגותם הכלכלית. צעירים המעורבים בניהול משק הבית של המשפחה נוטים יותר לשתף בני משפחה

.Hira, 1997 219

Lyons, Chang & Scherpf, 2006. 220

.Shim & Maggs, 2005; Shim, Xiao, Barber & Lyons, 2009 221

.Vyvyan, Blue & Brimble, 2014 222

.Lusardi & Mitchell, 2013 223

בנושאים פיננסיים ולהתייעץ עימם, ולכן עשויים להימנע מטעויות צרכניות או מקבלת החלטות צרכניות פזיזות ובזבזניות שלא לצורך. ההתייעצות עם בני המשפחה מעצימה את הצעירים ונוסכת בהם ביטחון ותחושת מסוגלות להתמודד עם אתגרים פיננסיים מורכבים ללא חשש. לחברים בגילים 20-39 יש השפעה רבה על חבריהם בכל הנוגע לקניית פרטים נלווים ללבוש ומותגים.²²⁴

להתייעצות עם מנטור או עם איש מקצוע מתחום הפיננסים יש השלכות חיוביות על התנהגות כלכלית אחראית ויעילה של צעירים. הליווי וההכוונה של מנטור עשויים לחזק את תחושת הביטחון והיכולת של הצעירים לקבל החלטות פיננסיות מורכבות ולפעול בסביבה פיננסית ללא חשש וללא השפעות חיצוניות שגויות.

לציפיות החברה מאיתנו יש משקל חשוב באופן שבו אנו נבחר להתנהג. רבים מוטרדים מהאופן שבו הם נתפסים עלידי בני גילם, ולכן הם עלולים להתנהג בצורה לא הגיונית, ובניגוד לעמדתם האישית הטבעית, מחשש שלא יקבלו אישור מהחברה.

שליטה התנהגותית נתפסת: שליטה עצמית, ביטחון עצמי ואמונה עצמית של אדם משפיעים לטובה על עמדותיו, ולכן הם עשויים להשפיע לטובה גם על ההתנהגות הכלכלית שלו.²²⁵

"שליטה התנהגותית נתפסת" מתייחסת לאופן שבו אדם מאמין שהוא יכול לבצע התנהגות מסוימת. בני אדם נוטים להתמקד יותר בהתנהגות מסוימת כאשר הם מאמינים שיש להם את הכלים ואת היכולת לפעול עליה ולבצע אותה בהצלחה. נקודה חשובה שעשויה להשפיע על התנהגות מסוימת של הפרט היא התפיסה בנוגע לחברה או להורים של אותו פרט - אם הם צפויים לבצע או לאמץ התנהגות מסוימת זו. כלומר, התפיסה של הפרט בנוגע להתנהגות מסוימת ולאופן שבו עליו לפעול מושפעת מדעותיהם ומשיפוטיהם של אנשים

.Hira, 1997 224

Lotz, Shim & Gehrt, 2002; Shim & Maggs, 2005. 225

אחרים. במילים אחרות, לדעת הקהל יש משקל המשפיע על האופן שבו אדם מתנהג.²²⁶ תיאוריה זו צמחה במידה מסוימת מ"תיאוריית הלמידה העצמית" של בנדורה, המתמייחסת לציפיות ולביטחון של אדם בהשגת מטרה מסוימת. אדם יפגין התנהגות מסוימת שתוביל אותו לתוצאה שרצה, אם הוא מצפה שאותה התנהגות אכן תוביל אותו להשגת מטרתו.²²⁷

9.5 השפעה של מיומנויות מתמטיות וחשבוניות על רמת האוריינות הפיננסית

מניתוח ממצאי מחקר פיזה 2015, שנערך בפעם השנייה בקרב תלמידי תיכון בני 15, עולה כי לידע, למיומנויות קריאה ולמתמטיקה השפעה חיובית על יכולתו של התלמיד לנווט ולהשתלב בסביבה הפיננסית, לדוגמה, קריאת דף חשבון בנק או תלוש שכר והבנתם.

החל משנת 2012 החליט ה-OECD להכניס מבחן נוסף בתחום האוריינות הפיננסית, שיבחן את הקשר בין רמת המיומנויות המתמטיות של התלמידים לרמת האוריינות הפיננסית שלהם. מהספרות המחקרית עולה כי מיומנויות אלו, המעוררות חשיבה לוגית, מאפשרות לפתור בעיות מורכבות, ויש להן השפעה חיובית על תכנון כלכלי ארוך טווח.²²⁸

במחקר שנערך במקסיקו סיטי בקרב תלמידי תיכון בגילים 15-18 בדקו את רמת האוריינות הפיננסית שלהם ואת מידת ההשפעה של מיומנויות מתמטיות ומספריות עליה. התוצאות מראות שרמת האוריינות הפיננסית של התלמידים נמוכה. כמו כן, נמצא קשר משמעותי וחיובי בין יכולות קוגניטיביות מתמטיות ובין אוריינות

.Ajzen, 1991 226

.Bandura, 2006 227

.,OECD, 2013 PISA, 2012, 2014 228

פיננסית.²²⁹ בסקר אחר הממצאים מראים שרק 37% מאוכלוסיית מקסיקו מסוגלים לבצע חישובים מתמטיים פשוטים, כגון חישוב ריביות פשוטות. פחות מ-40% מהם מתכננים את ההוצאות ואת החיסכון על בסיס יומי, ורק 28% מהאוכלוסייה הבוגרת מתכננים את עתידם לטווח הארוך ואת ההפרשה לפנסיה.²³⁰

ג'אפלי ופלודה טוענים שרמות קוגניטיביות נמוכות, המתבטאות ונמדדות במיומנויות מתמטיות, הן מחסום וקושי ביכולתו של התלמיד לעבד מידע, לדרג ולבחור בין חלופות בצורה יעילה ולהימנע מהטיות כמו סלידה מסיכון.²³¹

ה־OECD (2013) קובע כי היכולת לבצע חישובים מתמטיים בסיסיים ולפתור בעיות חישוביות פשוטות היא חלק מהכישורים הקריטיים שיש להם השפעה חשובה על האוריינות הפיננסית. אם הכישורים המתמטיים של התלמידים ישתפרו, עשויה להיות לכך השפעה חיובית על הידע הפיננסי ועל ההתנהגות הכלכלית שלהם, כך שהם יפעלו בצורה מושכלת ואחראית. ממצאים ממחקרים אחרים מצביעים על כך שככל שהידע המתמטי גבוה יותר, כך גדלה הנטייה של האדם לצבור רכוש ולרכוש נכסים פיננסיים.²³² לידע מתמטי יש גם השפעה חיובית על סיכויי הפרט לרכוש מניות בשוק ההון.²³³ השכלה מתמטית גבוהה מגדילה את הסיכוי לנצל אשראי אמין וזול יותר, ומקטינה את הסיכון לצבירת חובות גדולים ולפשיטת רגל.²³⁴ אגרוול ומזומדר מצאו כי יכולות מתמטיות נמוכות מגדילות את ההסתברות לטעויות פיננסיות יקרות.²³⁵

Villagómez & Everardo, 2017. 229

.Reddy, Bruhn & Tan, 2013 230

Jappelli & Padula, 2013. 231

.Christelis, Jappelli & Padula, 2008 232

;Banks & Oldfield, 2007; Mcardle, Smith & Willis, 2009. 233

Brown, Van Der Klaauw, Wen & Zafar, 2013. 234

.Agarwal & Mazumder, 2013 235

במדגם מייצג שנערך בשוודיה חקרו את הגורמים הקוגניטיביים והרגשיים הקשורים לאוריינות פיננסית, שיכולים לחזות את ההתנהגות הפיננסית של בני אדם.²³⁶ הם נטרלו משתנים כמו גיל, מגדר, הכנסה והשכלה של המשתתפים, כיוון שבמחקרים קודמים²³⁷ הוכח שיש למשתנים הללו השפעה על רמת האוריינות הפיננסית. במחקר הושם דגש על היבטים קוגניטיביים, כמו יכולות מספריות, רפלקציה קוגניטיבית וכושר ביטוי, ועל גורמים רגשיים, כמו חרדה כלכלית, ביטחון עצמי וחרדת מתמטיקה. משתנים אלו הוכחו במחקרים נוספים כבעלי השפעה רבה על תהליך קבלת ההחלטות;²³⁸ הם משפיעים על האמונה של הפרט ביכולתו להתמודד עם משימות מורכבות ומאתגרות לאורך החיים, ולבצע אותן היטב ללא פחד וללא חשש מכישלון;²³⁹ חרדת מתמטיקה מובילה לביצועים מתמטיים לקויים, ויש לה השפעות שליליות עקיפות לכל החיים על רכישת השכלה ועל תהליך קבלת החלטות הקשור לקריירה של האדם.²⁴⁰ מחקרים אחרים קושרים חרדה ממתמטיקה לאי־יכולת לבצע משימות פשוטות, כמו ספירת פריטים.²⁴¹

הזיקה למספרים והיכולת להבין מספרים ולהשתמש בהם משפיעות על היכולת להתמודד ולהתנהל עם כסף, ולכן יש להן השפעה מכרעת על האוריינות הפיננסית של הפרט. הקושי והחרדה ממספרים וממתמטיקה פוגעים ביכולתו של הפרט לבצע חישובים מספריים פשוטים בעבודה או במהלך חייו הכלכליים. אחת המסקנות בהקשר זה, העולה ממחקרם של קול וחבריו, היא שתוכנית הלימודים בתיכון צריכה לכלול יותר הכשרה במתמטיקה ושיפור מיומנויות

Skagerlund, Lind, Strömbäck, Tinghög & Västfjäll, 2018. 236

.Lusardi & Mitchell, 2007 237

.Ghazal, Cokely & Garcia-Retamero, 2014 238

.Bandura, 1994; 2006 239

.Ashcraft, 2002 240

Georges, Hoffmann & Schiltz, 2016; Maloney, Risko, Ansari & Fugelsang., 241

מספריות ומתמטיות בסיסיות, שיש להן פוטנציאל להשפיע לטובה על רמת האוריינות הפיננסית ועל התוצאות הכספיות של הפרט. הדרך היעילה ביותר היא לצייד את התלמידים כבר בבית הספר היסודי בכישורי מתמטיקה, תוך שיפור הרגשות והחששות השליליים שלהם, המונעים או מעכבים את ההתמודדות שלהם עם אתגרים פיננסיים.²⁴² בהתחשב במחקרים קודמים ובמטא אנליזות שהראו שהתערבויות בבתי ספר ובתוכניות חינוך פיננסי אינן בהכרח יעילות ואינן משפרות התנהגות פיננסית, הדעה במחקר זה היא כי יש להפנות משאבים לשיפור ידע מתמטי, הבנת מספרים ויכולת להתמודד עם סוגיות מתמטיות ללא חשש. זאת כי חדרת מתמטיקה מונעת מצעירים מלהשתתף באופן פעיל בפעילויות הדורשות מיומנויות חשבון. כמו כן, כדי לענות על שאלות העוסקות בחישוב ריבית פשוטה, ריבית דריבית ואינפלציה נדרשים כישורים וידע מתמטי בסיסי, שגם ישפרו את רמת האוריינות הפיננסית וגם יתרמו לשיפור הרווחה הכלכלית.²⁴³

מחקר גדול שהתבסס על מפקדי אוכלוסין ומשקי בית בארה"ב בדק אם לאוריינות פיננסית וליכולות קוגניטיביות יש השפעה חיובית על איכות קבלת ההחלטות הפיננסיות. המחקר ביקש לענות על השאלה: האם קורסי מימון אישי ומתמטיקה בבתי הספר מספקים כלים הולמים לבוגרים להגיע לתוצאות כלכליות טובות, לצבור נכסים ולא להעמיס על עצמם חובות והלוואות בשלב מוקדם בחיים? ממצאי המחקר מצביעים על כך שהכשרה נוספת במתמטיקה עשויה להוביל להשתתפות רבה יותר בשוק הפיננסי, לגידול בהכנסות מהשקעות ולניהול אשראי טוב יותר, כולל פחות קנסות ועיקולים.²⁴⁴ חוקרים אחרים מציגים את התפיסה שאנשים רבים מקבלים החלטות פיננסיות לא אופטימליות כיוון שאינם מבינים את העלויות

.Cole, Paulson & Shastry, 2015; Fernandes, Lynch & Netemeyer, 2014 242

.Skagerlund, Lind, Strömbäck, Tinghög & Västfjäll, 2018 243

.Cole Paulson & Shastry, 2015 244

ואת היתרונות של הבחירות העומדות לפניהם. אפשר לשנות את התוצאות הכספיות על-ידי הכשרה במתמטיקה ושיפור הידע המתמטי, שיתרמו להתנהגויות פיננסיות מושכלות, החל מחתימה על חוזה משכנתה חסכוני ויעיל מול הבנק ועד לרכישת מוצר השקעה עם תשואה נאה או ביטוח אטרקטיבי ויעיל שיגן על הלקוח במקרה בלתי צפוי.²⁴⁵

הקשר בין ידע פיננסי, עמדות והתנהגות כלכלית ובין אוריינות פיננסית

אוריינות פיננסית, כפי שהוגדרה בפרקים הקודמים, מורכבת ומוגדרת באמצעות 3 משתנים מרכזיים:

1. ידע ומיומנויות פיננסיות של הפרט.
2. עמדות, גישות ותפיסות של הפרט בנוגע להתנהלות פיננסית.
3. התנהגות כלכלית של הפרט בחיי היומיום.

כל אחד מהמשתנים הללו עומד בפני עצמו, וכל אחד מהם, כמובן, משפיע על האחר. בסיכומו של דבר, מכלול המשתנים הללו מגדיר את רמת האוריינות הפיננסית של הפרט. למשל, אדם בעל ידע פיננסי ומיומנויות פיננסיות רחבות, המציג עמדות חיוביות בנוגע להתנהלות עם כספים הדוגלות בתכנון ובחיסכון לטווח הארוך, בנכונות להתנהל על בסיס תקציב חודשי ועוד, ומתנהג בצורה אחראית ויעילה מבחינה פיננסית, ייחשב לאדם בעל אוריינות פיננסית גבוהה. אנשים בעלי אוריינות פיננסית נזטים להפגין התנהגויות כלכליות אחראיות ויעילות, כגון ניהול משק הבית. מנגד, בערות פיננסית נתפסת כחוסר בידע פיננסי ובמיומנויות פיננסיות בסיסיות, המלווה בעמדות שליליות ומיושנות בנוגע להתנהלות עם כספים, ומתאפיינת בהתנהגות כלכלית פזרנית, לא אחראית ולא יעילה.

הקשר בין אוריינות פיננסית להתנהגות כלכלית תועד היטב בספרות. גריימס וחבריו הגיעו למסקנה שחינוך פיננסי משפר את רמת האוריינות הפיננסית בקרב מבוגרים. במחקרם הם הראו שלחינוך פיננסי יש השפעה חיובית על מבוגרים בני 50 ומעלה במחשבות על חיסכון לפנסיה. נוסף על כך, בעלי אוריינות פיננסית המתכוננים מבעוד מועד לקראת הפרישה מגיעים לגיל הפרישה עם רמות גבוהות של עושר ושל חיסכון פנסיוני.²⁴⁶ כמו כן, יש עדויות לכך שקורסי כלכלה בתיכון ומתן ידע פיננסי בסיסי בשלב מוקדם הפחיתו את הסבירות לכך שלא יהיה לאנשים חשבון בנק.²⁴⁷

קמפבל הציג ממצאים שלפיהם משקי בית של לבנים משכילים נוטים יותר למחזר את המשכנתות היקרות ולהוריד את שיעורי הריביות של המשכנתה שלהם, בתקופה שבה חלה ירידת ריבית בכלכלה האמריקאית, בשנים 2001-2003.²⁴⁸ לאוריינות פיננסית יש השפעה ישירה על תנאי המשכנתה של הצרכנים ועל החובות וההלוואות שצברו. ככל שיש להם ידע פיננסי טוב יותר, כך סביר להניח שיקבלו תנאי משכנתה משופרים וריביות על הלוואות טובות יותר.²⁴⁹ בארה"ב קיים קשר סטטיסטי מובהק בין אייכולת לעמוד בפירעון החודשי של המשכנתות וסיכון לפשיטת רגל ובין רמות נמוכות של אוריינות פיננסית.²⁵⁰

נמצא כי רמות נמוכות של ידע פיננסי ואוריינות פיננסית נמצאות בקורלציה עם רמות חוב גבוהות, כמו גם עמלות וריביות יקרות שהלקוח ישלם.²⁵¹ עוד נמצא כי אנשים בגיל העמידה שלמדו קורס ניהול פיננסי בתיכון נטו לחסוך בשיעור גבוה יותר מהכנסתם

.Grimes, Rogers & Smith, 2010 246

.Lusardi & Mitchell, 2007 247

.Campbell, 2006 248

.Xu & Zia, 2012 249

.Gerardi, Goette & Meier, 2010 250

Lusardi & Tufano, 2009. 251

ביחס לאחרים.²⁵² חינוך והכשרה מגדילים משמעותית את ההכנסה מהשקעות ואת החיסכון הפנסיוני של אנשים; לאנשים משכילים יש דירוג אשראי גבוה בבנק, הם יודעים להשיג מימון והלוואות בתנאים טובים יותר, ולכן יש להם גם סיכוי קטן להיכנס למשבר פיננסי או לפשיטת רגל מתן חינוך פיננסי בארה"ב משפר באופן ניכר את יכולות הניהול הפיננסי של יחידים ושל משקי בית.²⁵³

משקי בית בהולנד בעלי אוריינות פיננסית נוטים יותר לצפות בחדשות כלכליות בטלוויזיה ולהשתתף יותר בשוק ההון, בבורסה. נוסף על כך, רמה גבוהה של אוריינות פיננסית משפיעה לטובה על היכולת של משקי בית לבצע השקעות מתוחכמות.²⁵⁴ בסקר שנערך בקרב משקי בית בשוודיה נמצא כי רמת התחכום הפיננסי עולה ככל שרמת העושר והיכולת הכלכלית של משק הבית גבוהה יותר, וכי יש קשר חיובי בין תחכום פיננסי ובין החזקת נכסים פיננסיים מסוכנים יותר, בעלי תשואות גבוהות יותר.²⁵⁵ בסקר שנערך בגרמניה נמצא כי משקיעים בעלי רמת אוריינות פיננסית נמוכה משקיעים פחות בבורסה, ולכן חשופים פחות לנזקים כספיים בזמן משבר פיננסי בשוק ההון.²⁵⁶

במחקר שנערך בדרום ברזיל בקרב כ־534 תלמידים נבדקה רמת האוריינות הפיננסית של התלמידים בשלושה היבטים: ידע פיננסי, עמדות והתנהגות פיננסית. הממצאים שהתקבלו מצביעים על כך שרמה גבוהה של ידע פיננסי משפיעה על התנהגות פיננסית יעילה. נוסף על כך, תלמידים בעלי עמדות חיוביות בכל הנוגע להתנהלות עם כספים יתנהגו בצורה אחראית יותר בכל הקשור לניהול הכספים האישיים שלהם. במחקר לא הוכח קשר משמעותי

.Bernheim, Garrett & Maki, 2001 252

.Cole, Paulson & Shastry, 2012 253

.van Rooij, Lusardi & Alessie, 2007 254

Calvet, Campbell & Sodini, 2009, 255

.Bucher-Koenen & Ziegelmeyer, 2011 256

בין ידע פיננסי לגישות ולעמדות פיננסיות, אולם הוא מסיק כי רמת האוריינות הפיננסית בקרב התלמידים מושפעת מרמת הידע הפיננסי, מההתנהגות ובעיקר מהעמדות של התלמידים.²⁵⁷ בחינת ההתנהגות הפיננסית של תלמידים בדרום ברזיל ממחישה את הצורך בהקמת יעדים ארוכי טווח, חינוך לחיסכון והתנהגות כלכלית מושכלת ואחראית בכל הנוגע לרכישת מוצרים ולבזבז כסף. כמו כן נמצא כי לידע ולעמדות פיננסיות יש השפעה חיובית על התנהגות פיננסית (ממצא המקבל חיזוק במאמרים נוספים).²⁵⁸ לא נמצא קשר בין ידע פיננסי ובין גישות ועמדות פיננסיות, בניגוד למחקר אחר שבו טענו שיש קשר.²⁵⁹ ממצאים אלו דורשים מקובעי מדיניות בברזיל, וממי שעתיד לתכנן תוכניות לחינוך פיננסי, לכלול לימודים מגוונים יותר של כישורים פיננסיים, כגון: נטייה לתכנון, ביטחון עצמי בביצוע משימות, יכולת קבלת החלטות, חינוך לאקטיביזם וליזמות ונכונות לקבל החלטות השקעה הכרוכות בסיכונים. נושאים אלה הם פחות קוגניטיביים ויותר פסיכולוגיים ורגשיים, והם עשויים להועיל למשפחות וליחידים יותר מאשר לימוד ושינון של מושגים פיננסיים בסיסיים, כמו ריבית דריבית, אג"ח ועוד.²⁶⁰

ממשלת אוסטרליה הקימה קרן לתחום האוריינות הפיננסית כדי לספק הזדמנות שווה לכל אחד באוכלוסייה לנהל את כספו בצורה יעילה יותר. כחלק מהמחקר של הקרן היא ערכה סקר בקרב כ-7,500 אוסטרלים בגילים 12-75, כדי להבין את עמדותיהם ואת תפיסותיהם בנוגע לכישורי הניהול הפיננסי שלהם ויכולתם להתנהל בצורה כלכלית. מהסקר עולה כי חלק גדול מהאוסטרלים מחזיקים בעמדות ובאמונות שעלולות לפגוע ביכולתם לנהל טוב יותר את כספם.

.Potrich, Vieira & Mendes-Da-Silva, 2016 257

Hilgert, Hogarth & Beverley, 2003; Lyons, White & Howard, 2008; Servon 258
& Kaestner, 2008

.Hayhoe, Leach & Edwards, 2005 259

.Danes & Hira, 1987 260

יש אפילו הסבורים כי נושא הניהול הפיננסי אינו חשוב, מלחיץ ומשעמם.²⁶¹ הצעירים מודעים לחשיבות וליתרונות של ניהול כספים יעיל, אף שלא תמיד זה בא לידי ביטוי בפועל בהתנהגותם; לצעירים רבים אין תוכנית חיסכון בבנק, הם אינם משווים מחירים ועלויות של מוצרים בחנויות שונות, אינם מודעים לסיכונים בהשקעות שונות לעומת התשואה שהם עשויים להניב, ואינם מתנהלים ביעילות בנוגע לתכנון יעדים ולהצבת מטרות לטווח הארוך. 59% מהצעירים אמרו שהם מעדיפים לחיות את ההווה, לעומת רק 31% מהמבוגרים שטענו זאת. כמו כן, רק 50% מהצעירים מפרישים לחיסכון על בסיס קבוע. מעודד לראות ש-70%-90% מהצעירים האוסטרלים הביעו רצון ללמוד יותר על מושגים ונושאים פיננסיים.²⁶²

10.1 האם ידע פיננסי הוא ערובה להתנהגות כלכלית יעילה ואחראית?

מחלק מהמחקרים מתברר כי השתתפות בתוכנית חינוך פיננסי אינה משפיעה על ניהול פיננסי יעיל של הסטודנט ואינה מנבאת התנהגות כזו.²⁶³ מניתוח ממצאי הסקר עולה כי למשתתפי "השתתפות בתוכנית חינוך פיננסי" בבתי הספר אין השפעה משמעותית על ההתנהלות הפיננסית של התלמידים. נתון זה אינו תומך בממצאים של לוסארדי (2003) ושל בל ואחרים (2009), לפיהם החינוך הפיננסי כן מועיל ומשפיע על ההתנהגות הפיננסית החיובית של הסטודנטים. לפי ליינוס, ממילא רוב הסטודנטים במכללה ישתתפו בקורס לחינוך פיננסי רק אם הוא ייתן להם נקודות זכות אקדמיות. ניכר שאינם מתלהבים לרכוש מיומנויות ניהול פיננסי ולהשתמש בהן לניהול העניינים הכספיים שלהם על בסיס יומיומי, ואינם מתכוונים לרכוש

Financial Literacy Foundation, 2007 261

שם. 262

Huat, Gheeta & Mohidin, 2010 263

מיומנויות כאלה.²⁶⁴ ליינוס וצ'אנג טוענים שיש לתוכנית חינוך פיננסי השפעה חיובית על התנהגות פיננסית נבונה בקרב צרכנים מוחלשים כלכלית.²⁶⁵

הקשר הסיבתי בין אוריינות פיננסית הנרכשת על-ידי הקניית ידע פיננסי ובין כישורים פיננסיים שאמורים להשפיע על התנהגותו הכלכלית של אדם נתון לוויכוח, ויש הטוענים כי לקשר זה אין מהימנות מספיקה או יסודות מוכחים אלא יותר הנחות אינטואיטיביות, ופחות מחקר בשטח.²⁶⁶ שלושה מחקרים שבדקו את הקשר הזה מצאו שהקשר חלש מאוד או לא קיים.²⁶⁷ אחד המחקרים בדק את הקשר בין ידע פיננסי, התנהגות כלכלית, אוריינות פיננסית וקבלת החלטות מושכלת. המחקר נערך בקרב סטודנטים לתארים מתקדמים בבית הספר למנהל עסקים "יורטון", ונמצא כי כאשר סטודנטים נדרשו לבחור בין מוצרים פיננסיים, כמו קרנות עוקבות מדדים שנבדלו רק בהוצאות הניהול שלהם, הם התקשו לבחור בצורה חכמה ורציונלית.²⁶⁸ מכאן שטעויות בקבלת החלטות פיננסיות אינן נובעות בהכרח מבורות פיננסית או מחוסר השכלה פיננסית, אלא מושפעות מהטיות קוגניטיביות אינדיבידואליות.²⁶⁹

כהנמן וטברסקי חקרו בהרחבה את תחום ההטיות הקוגניטיביות ואת השפעתו על העיוותים בקבלת ההחלטות של יחידים. מסקנתם היא שהדגש בתוכניות חינוך פיננסי צריך להיות יותר על הפניית תשומת ליבם של הלומדים למגבלות האישיות של עצמם, להטיות הפסיכולוגיות המשפיעות עליהם ולעובדה שקשה להימנע מהן בעת

.Lyons, 2007 264

.Lyons & Chang, 2007 265

West, 2012. 266

Benartzi & Thaler, 2007; Bernheim, Garrett & Maki, 2001; Gross, Ingham. 267
& Matasar, 2005

.Choi, Laibson & Madrian, 2009 268

.West, 2012 269

ביצוע החלטות פיננסיות.²⁷⁰ כדי להילחם בתופעה זו, יש הגורסים שצריך להחמיר את הרגולציה על חברות ועל מוצרים פיננסיים המיועדים לצרכנים, כך שהבחירה של הצרכנים תהיה מושכלת ורציונלית יותר, בלי להטעות את הצרכן באמצעות הסחות דעת, מניפולציות ותרגילי שיווק שאינם לגיטימיים ונועדו להשפיע לרעה על החלטתם.²⁷¹

במחקר משנת 2001 מאוניברסיטת מישיגן בארה"ב נבדק הקשר בין ידע פיננסי להתנהגות פיננסית בקרב צרכנים.²⁷² כדי לבחון את הקשר בין רמת הידע הפיננסי של הנשאלים ובין דפוסי התנהגותם, היה עליהם לענות על שאלות ידע בנושאים פיננסיים שונים. מהתוצאות עולה כי מי שקיבלו ציון נמוך בניהול אשראי, חיסכון והשקעות הם אלו שדיווחו בתחילה כי לא שילמו את החשבונות בזמן, לעומת אלו שקיבלו ציון בינוני וגבוה, אשר דיווחו כי הם שילמו את החשבונות שלהם בזמן. ממצאי הסקר גם מלמדים על כך שהצרכנים, שהם כ-46% ממשקי הבית, מתנהלים לפי תקציב מסודר או יש להם תוכנית מוקפדת לניהול ההוצאות שלהם. מניתוח השאלות שעוסקות בניהול תזרים המזומנים עולה שפחות משליש ממשקי הבית שקיבלו ציון נמוך גם דיווחו שהם מתנהלים במסגרת התקציב החודשי שלהם. נתון נוסף הוא של-89% ממשקי הבית בארה"ב יש חשבון בנק, אך רק ל-60% ממשקי הבית שקיבלו ציון נמוך בניהול תזרים המזומנים יש חשבון בנק. עוד מראה ניתוח התוצאות כי משקי בית שקיבלו ציונים נמוכים בניהול אשראי, חיסכון והשקעות נטו פחות להיות בעלי חשבון בנק, בהשוואה למשפחות שקיבלו ציון בינוני או גבוה. משפחות שהפגינו ניהול תזרים מזומנים טוב היו גם אלו שקיבלו ציונים גבוהים יותר בידע פיננסי. הציון הנמוך הממוצע בידע פיננסי היה 55, לעומת ציון בינוני (66) וציון גבוה (69). מהנתונים עולה כי

Kahneman & Tversky, 1979 270

.West, 2012 271

.Hilgert, Hogarth & Beverly, 2003 272

הנשאלים שהעידו על עצמם שניהול תזרים המזומנים שלהם אינו טוב הם אלה שקיבלו ציונים נמוכים בשאלות בנושאים כמו ניהול אשראי, חיסכון, השקעות ומשכנתות.

הממצאים הקשורים לידע הפיננסי של משקי הבית מראים שחוסר ידע וכישורים פיננסיים בסיסיים גורם למשפחות להתנהג בצורה לא אחראית, ולא לעקוב אחר עניינים פיננסיים חשובים.²⁷³ במחקר זה נמצא מתאם בין ידע פיננסי להתנהגות כלכלית, אם כי כיוון הסיבתיות אינו ברור. מי שקיבלו ציון גבוה במבחן האוריינות הפיננסית הם אלו שיש להם סיכוי גבוה יותר לעקוב אחר המלצות פיננסיות מקצועיות. כמו כן, בהשוואה לבעלי ידע פיננסי מועט, מי שיש לו יותר ידע פיננסי נוטה יותר להתנהג ביעילות כלכלית, להקפיד לשלם חשבונות בזמן, לבדוק את הוצאותיו מדי חודש ולהחזיק בקרן חיסכון לשעת חירום.

תובנה חשובה שעולה מהמחקר היא כי מעבר לידע פיננסי, מדיניות רווחה ציבורית המגדילה את ההכנסה של יחידים ושל משקי בית מספקת תמריצים כלכליים עבור התנהגויות כלכליות טובות, כמו חיסכון פנסיוני, ומעניקה לכלל הציבור גישה נוחה למוצרים ולשירותים פיננסיים טכנולוגיים ומשוכללים, וכך משפיעה בצורה חיובית על ההתנהגות הפיננסית של משקי בית ושל יחידים.

10.2 הקשר בין ידע בתחום האשראי ובין התנהלות ניהול האשראי והחיסכון של משקי הבית

הילגרט ואחרים בדקו את הקשר בין ידע בניהול אשראי ובין התנהלות ניהול האשראי של משקי בית, ומצאו כי קיים קשר מובהק סטטיסטית. למשק בית שקיבל ציון 70 בשאלות בנושא אשראי סיכוי של 48% להיכלל בקבוצת משקי הבית המוגדרים כבעלי התנהגות

אשראי גבוהה ואחראית, ומשק בית שקיבל ציון 90 - הסיכוי שלו להיחשב כבעל התנהגות אשראי אחראית עולה ל-54.274% הממצאים מעידים על כך שאוריינות פיננסית נמוכה גורמת למשקי בית וליחידים לצבור חובות ולהיקלע לבעיות נלוות רבות.²⁷⁵

מחקרים רבים מראים שביותר ממחצית ממשקי הבית בארה"ב אין קופת חיסכון למקרי חירום, כמו: אבטלה, תיקון רכב, שיפוץ בתים וועזועים כלכליים במשק.²⁷⁶ נתוני הסקר מראים כי משקי בית שקיבלו ציון נמוך בשאלות שעסקו בחיסכון היו גם אלו שקיבלו את הדירוג הנמוך ביותר בהתנהגות חסכונית, כפי שהעידו על עצמם. אלו שקיבלו ציון נמוך יחסית (67) נטו פחות להתנהגות כלכלית חסכונית, לעומת אלה עם הציון הבינוני (77) והגבוה (86). ההבדלים נמצאו מובהקים סטטיסטית.²⁷⁷

10.3 הקשר בין אוריינות פיננסית ובין תכנון לטווח הארוך וחיסכון לפנסיה

אחת המיומנויות החשובות שעשויות להשפיע על יכולתו הכלכלית של אדם היא היכולת לתכנן לטווח הארוך. הממצאים מראים שאנשים שמתכננים מצליחים לחסוך יותר כסף לקראת פרישה ולצבור יותר עושר מאלה שאינם מתכננים.²⁷⁸

מחקר אמריקאי משנת 2011 נערך בקרב 350 משקי בית, ובדק את הקשר בין ידע פיננסי לתכנון פיננסי לטווח הארוך. התוצאות שהתקבלו מפתיעות לטובה, ומצביעות על כך שהידע הפיננסי של משקי הבית הוא טוב - הציון הממוצע הוא 75.1% - אף שהמיומנויות וההתנהגויות הקשורות לתכנון פיננסי לטווח הארוך לוקות בחסר

274 ש.ם.

Lusardi & Tufano, 2009 275

Chang, Hanna & Fan, 1997. 276

Hilgert Hogarth & Beverly, 2003 277

Stawski, Hershey & Jacobs-Lawson, 2007 278

וקיבלו ציון נמוך - 59.8%. הממצאים מראים כי הקשר בין ידע פיננסי ליכולת לתכנן לטווח הארוך הוא חלש, אם כי חיובי. ההמלצה העולה מהממצאים היא שיש לקדם מדיניות ציבורית שתעודד לימודי חינוך פיננסי בשלב מוקדם בחיים, במיוחד במהלך הלימודים בקולג'. נוסף על כך, נעשה ניסיון מעניין לבחון מהו הידע הפיננסי הספציפי שדרוש לאנשים כדי לתכנן לטווח הארוך. התוצאות מראות שמי שידע לתכנן לטווח הארוך לא בהכרח היה בעל הידע הפיננסי הרב ביותר. כמו כן, מי שצופה בחדשות פיננסיות קיבל ציון גבוה יותר בידע פיננסי, אך הציון שלו בתכנון לטווח הארוך אינו שונה מהציון של אלה שאינם צופים בחדשות כלכליות. עוד התגלה כי העובדים במגזר העסקי או אלה שהשיגו ציונים אקדמיים גבוהים בקיאים יותר במושגים ובנושאים פיננסיים, אך אין הוכחה שהחלטותיהם לטווח הארוך טובות יותר.

10.4 מדוע ידע פיננסי לבדו אינו מצליח לשפר את המיומנות של תכנון פיננסי לטווח הארוך?

אחד ההסברים לכך הוא שלפעמים אנשים מקבלים החלטות שגויות בגיל צעיר, כאשר אין להם את הידע הפיננסי הנדרש להחלטה מושכלת ויעילה, ובגיל מאוחר יותר הניסיון והידע שנצבר אינו תמיד רלוונטי כי הנזק שנגרם הוא משמעותי, בלתי הפיך ונמשך שנים קדימה. למשל, בלקיחת משכנתה יקרה מהבנק לקניית דירה - עושים זאת בגיל צעיר וללא ידע וניסיון כלכלי, רוכשים דירה יקרה מדי ביחס ליכולת הכלכלית של הזוג ונאלצים להתמודד עם ההשלכות השליליות של החלטה זו עוד שנים רבות. בדיעבד אולי היו משנים את דעתם ומתכננים את צעדיהם לעתיד בזהירות יתרה. לכן חשובה היכולת של הפרט לתכנן ולכלכל את צעדיו לטווח הרחוק בתבונה. לרוב הצעירים אין ידע, ניסיון ומיומנות לתכנן

לטווח הארוך, ולכן המחיר שהם משלמים בפגיעה ברווחתם הכלכלית העתידית הוא גדול.²⁷⁹

סקרים שנערכו במדינות בעלות הכנסה גבוהה מראים שאלה עם שיעור האוריינות הגבוה נוטים יותר לתכנן לקראת פרישה. מנגד, עובדים רבים בארה"ב הקרובים לגיל פרישה חסרים ידע בסיסי בנוגע לזכויותיהם הפנסיוניות כעובדי החברה, והידע שלהם בנוגע לביטוח לאומי נמוך מאוד.²⁸⁰

ממצאי המחקר של לוסארדי ומיצ'ל מעידים כי בארה"ב קיים קשר בין אוריינות פיננסית לתכנון לקראת פרישה.²⁸¹ ניתוח ממצאי הסקר מלמד שאנשים רבים אינם חוסכים ואינם מתכננים לקראת פרישה ולכן, לדעת החוקרים, חשוב לכלול בתוכניות הלימודים בבתי הספר ובאוניברסיטאות קורסים שילמדו על החשיבות ועל היתרונות של חיסכון לפנסיה כבר מגיל צעיר. לטענתם, צעד זה צפוי להועיל ולהגדיל את מספר המתכננים לקראת גיל הפרישה. מחקרים נוספים באיטליה, בגרמניה, בהולנד וביפן הגיעו לממצאים אלו ולמסקנות דומות.²⁸² היכולת של משק בית לתכנן ולממן את צעדיו ארוכי הטווח חשובה גם להישרדותו הכלכלית וליכולת המשפחה להתמודד עם משברים ועם זעזועים כלכליים, כפי שהתרחשו בשנת 2008.

אחת המסקנות היא שיש לעודד ולקדם תוכניות חינוך פיננסיות בצורה ממוסדת כבר בגיל צעיר, בשלב המכללה, כדי שהסטודנטים ישפרו את יכולתם לתכנן לטווח הארוך ויפעלו לשיפור רווחתם בעתיד.²⁸³

279 שם.

Clark, Morill & Allen, 2011; Greenwald, Kapteyn, Mitchell & Schneider, 2010.

Lusardi & Mitchell, 2011a 281

Alessie, Van Rooij & Lusardi, 2011; Bucher-Koenen & Lusardi, 2011; 282
Fornero & Monticone, 2011; Sekita, 2011

Alhenawi & Elkhail, 2013. 283

הצורך בפיתוח קורסים ותוכניות לחינוך פיננסי בבתי ספר, באקדמיה ובמקומות העבודה

לאור המורכבות וההתפתחות המואצת של השווקים ושל המוצרים הפיננסיים בשנים האחרונות, צעירים נאלצים להתמודד עם מוצרים ועם שירותים פיננסיים מתוחכמים ומגוונים יותר. רמת הידע הפיננסי הירודה הקיימת כיום בבתי ספר ובמקומות העבודה מחייבת התבוננות אחרת והתערבות מיידית בהקניית ידע ומיומנויות פיננסיות בסיסיות לדור הצעיר. נוסף על כך, כדי להכין צעירים לחייהם הבוגרים, חינוך פיננסי בבתי הספר יכול לטפל גם בבעיות פיננסיות שכבר מטרידות צעירים, כמו קניית מוצרים באינטרנט, קניית פוליסת ביטוח לאופנוע או לרכב, פתיחת תוכנית חיסכון בבנק והחלטות חשובות, למשל: היכן עליהם להשקיע כיום וכמה, כדי שיוכלו לממן בעתיד את לימודיהם באוניברסיטה.²⁸⁴

הצורך בתוכניות חינוך פיננסי שישפרו את רמת האוריינות הפיננסית של צעירים ושל מבוגרים בארה"ב וברחבי העולם, הוא קונצנזוס. קיימת הבנה שכדי למנוע פשיטות רגל של משקי בית ושל עסקים והצטברות של חובות גדולים בשלב מוקדם בחיים וכדי

.PISA 2012, 2014 284

לעודד אנשים לחסוך בגיל צעיר לקראת פרישתם, יש ללמד אותם את היסודות הקשורים לחינוך פיננסי.

בשלושת העשורים האחרונים חלה האצה משמעותית בהיקף התוכניות והקורסים לחינוך פיננסי בבתי ספר, באוניברסיטאות ובמקומות עבודה בעולם.²⁸⁵ כיום גופים ציבוריים ופרטיים רבים לוקחים חלק בפעילויות ובתוכניות לחינוך פיננסי ומשוקים אותן - ארגונים קהילתיים ועמותות התנדבותיות, קואופרטיבים, עסקים, חברות ביטוח, ארגונים דתיים, מכללות ואפילו צבא ארה"ב.²⁸⁶ נוסף על כך, מוסדות ממשלתיים, קרנות, בנקים ואוניברסיטאות מעורבים בנושא, ורובם מלמדים תוכניות להשכלה פיננסית, ומיעוט מהם אף משתתף במימון התוכניות הללו ובשיווקן.²⁸⁷ חלק גדול מהתוכניות מיושמות מחוץ לבתי הספר, בעיקר במקומות העבודה, במרכזים קהילתיים ובאתרי אינטרנט. רק מיעוט מהתוכניות לחינוך פיננסי משולבות בתוכנית הלימודים בבתי הספר, אך הן משולבות במסגרת המקצועות השונים, ואינן נלמדות כמקצוע דיסציפלינרי נפרד.

התוכניות מגוונות, וקשורות לאוריינות פיננסית בשלושה תחומים שונים:²⁸⁸

1. תוכניות העוסקות ישירות בשיפור המיומנויות והידע של האדם בנושאים של מימון ושל התנהלות כספית, ולכן הנושאים בתוכנית עוסקים בעיקר בתקציב, בחיסכון ובניהול אשראי.
2. תוכניות העוסקות בעיקר בתכנון פרישה וחיסכון ומיושמות לעובדים בשוק העבודה.
3. הקטגוריה המרכזית עוסקת בכלכלת המשפחה ובהתנהלות הפיננסית של משקי בית, וכוללת ניהול הוצאות וצריכה שוטפת של משק הבית לפי תקציב.

.Fox, Bartholomae & Lee, 2005 285

.Vitt & Anderson, 2001 286

.Hopley & Cleveland, 2003 287

.Fox, Bartholomae & Lee, 2005 288

האינטרס העליון של כל התוכניות הללו הוא להראות שהן אכן יעילות ושביכולתן לשפר את רמת האוריינות הפיננסית בקרב הלומדים אותן. כל תוכנית כזו שמוצעת ומיושמת בבתי הספר או במקומות העבודה חייבת לכלול מרכיב של הערכה משמעותית, שתבחן תחילה מי קהל היעד של התוכנית, מהן מטרותיה ואם היא יעילה ומשיגה את מטרותיה. יש תוכניות המבצעות הערכה בלתי פורמלית - המשתתפים נותנים הערכה עצמית ללמידה של עצמם וליעילות התוכנית עבורם. הערכות אחרות כוללות מרכיב הערכה מובנה ופורמלי בתוך סקר הבוחן את רמת הידע הפיננסי של משתתפי התוכנית.²⁸⁹

11.1 יוזמות ואסטרטגיות לאומיות של המדינות המתקדמות ביותר בהטמעת תחום האוריינות הפיננסית

אחד המחקרים המקיפים שהתפרסם בשנת 2022 בחן את ההקשרים של האוריינות הפיננסית ואת האסטרטגיות הלאומיות הפועלות במדינות המתקדמות ביותר בעולם, מבחינת הטמעת תחום האוריינות הפיננסית בקרב אזרחיהן: אוסטרליה, קנדה, פינלנד, גרמניה, ישראל, הולנד ובריטניה.²⁹⁰ להלן סקירת המדיניות והיוזמות המובילות בתחום האוריינות הפיננסית במדינות שאוזכרו לעיל, ובמדינות נוספות.

אוסטרליה:

בשנת 2004 הקימה ממשלת אוסטרליה כוח משימה לאומי לאוריינות פיננסית לצרכן. ב-2005 המליץ כוח המשימה על הקמת קרן לאוריינות פיננסית. האסטרטגיה של הקרן בבניית תוכניות לימודים לחינוך פיננסי התמקדה בשלושה מגזרים: תלמידי בית הספר, סטודנטים

Hopley & Cleveland, 2003, 289
Faulkner, 2022 290

באוניברסיטה ומבוגרים בקהילה. אחד הצעדים האסטרטגיים הראשונים היה הקמת פורטל החינוך הלאומי של ממשלת אוסטרליה. אתר המחקר נקרא MoneySmart,²⁹¹ והוא כולל מידע שמסייע לאזרחים להתנהל נכון מבחינת אשראי וכספים בנושאים פיננסיים יומיומיים.

אחד השינויים העיקריים של הקרן לאוריינות פיננסית היה המעבר מהמונח "אוריינות פיננסית" ל"יכולת פיננסית", כדי להדגיש שהמטרה היא לא רק להגדיל את הידע של הצרכנים, אלא בסופו של דבר לשנות את ההתנהגויות הפיננסיות שלהם בדרכים חיוביות. תוך הבאה בחשבון של נסיבות אישיות ושל עמדות שעשויות להשפיע על תהליך קבלת ההחלטות.

שלושת תחומי המיקוד העיקריים של האסטרטגיה הם לעזור לצרכנים "לנהל כסף מהיום להיום"; "לקבל החלטות כסף מושכלות" ו"לתכנן ולשמור לעתיד".

כפי שקורה במדינות רבות, בנקים מעורבים רבות בפיתוח ובתמיכה של תוכניות אוריינות פיננסיות מתוך כוונה לשלבם בתוכנית הלימודים האוסטרלית.

באופן כללי, הדגש הוא על שילוב אוריינות פיננסית במקצועות אחרים היכן שאפשר במקום פיתוח קורסים נפרדים. היבט מעניין וייחודי הוא הרעיון להגיע דרך צינור זה לא רק לתלמידים אלא גם להורים ולבני המשפחה, במיוחד באזורים מרוחקים שבהם בית הספר הוא לעיתים קרובות מרכז הקהילה.

קיימות יוזמות נוספות של הקרן לאוריינות פיננסית:

MoneySmart Week: אוסף של אירועים ושל מידע על כסף בשיתוף ארגונים עסקיים, קהילתיים וממשלתיים.

MoneySmart Teaching: אתר המספק משאבי למידה מקצועיים כדי לעזור למורים ולהנחות אותם כיצד לשלב מיומנויות פיננסיות וידע פיננסי בתוכניות ההוראה והלמידה בבתי הספר.²⁹²

²⁹¹ (n.d).MoneySmart.gov.au.
²⁹² Worthington, 2013.

בריטניה:

מומחים להוראת אוריינות פיננסית במערכת החינוך בבריטניה המליצו כיצד לכלול חינוך פיננסי בתוכנית הלימודים כחלק מלימודי מתמטיקה ואזרחות. החל משנת 2014 אוריינות פיננסית היא חלק הכרחי בתוכנית הלימודים בקרב תלמידים בגילים 11-16. התלמידים לומדים על שימוש בכסף, ניהול סיכונים, חשיבות של תכנון תקציב, הכנסות והוצאות, אשראי וחובות, ביטוחים, חיסכון ופנסיה, וכן מתנסים ביישום המיומנויות בשיעורי מתמטיקה.²⁹³

האסטרטגיה הלאומית של בריטניה לשנת 2015 ייחודית בכך שקיימת אסטרטגיה מפורטת עם אופק תכנון של עשר שנים. ההתמקדות היא במסוגלות פיננסית ובבניית הכישורים הפיננסיים, הידע, הגישות והמוטיבציה של יחידים להתעמת עם גורמות חברתיות המעודדות צריכה על פני חיסכון. האסטרטגיה אינה קובעת מדדי יעד ספציפיים להצלחה, בטענה כי יש עדויות מוגבלות על השפעת החינוך הפיננסי שבאמצעותן אפשר להגדיר יעדים ריאליים, וכי הצלחה עשויה להימדד באמצעות סקר המסוגלות הפיננסית הלאומי לאורך זמן.

עבור האוכלוסייה בגיל העבודה, האסטרטגיה קובעת כי סדרי עדיפויות מרכזיים צריכים להיות: בניית חוסן כלכלי, חיסכון לעתיד, תכנון קדימה וניהול אירועי חיים, בדגש על חיסכון לטווח הארוך ולקראת פרישה לפנסיה. נראה כי אחת משיטות העבודה המומלצות באסטרטגיות הלאומיות שהוזכרו היא המעבר מהתמקדות ב"אוריינות פיננסית" להתמקדות ב"יכולת פיננסית". הבחנה חשובה זו מדגישה שידע פיננסי אינו משנה בהכרח התנהגות, וכי המטרה האמיתית של יוזמות חינוך פיננסי רבות היא שינויי התנהגות שישפיעו לטובה על ההתנהלות הכספית של צרכנים ומשקי בית.

ממשלות רבות מתמקדות ביצירה או בשיפור של פורטלים לאוריינות פיננסית המקושרים למידע פיננסי רלוונטי, אמין

ואובייקטיבי עבור האזרחים. עם זאת, אחת הבעיות בעידן הנוכחי היא שיש יותר מדי מידע זמין על מוצרים פיננסיים ועל חינוך פיננסי, וצרכנים רבים מוצאים את עצמם לרוב מבולבלים או מתוסכלים.

אסטרטגיות לאומיות דורשות בדרך כלל שיתוף פעולה בין כלל המחנכים הפיננסיים הקיימים, כולל משרדי ממשלה וסוכנויות, בתי ספר יסודיים ותיכונים, אוניברסיטאות, מוסדות פיננסיים, ארגוני סחר, ארגונים ללא מטרות רווח וקבוצות קהילתיות.

בעוד שמוסדות פיננסיים ממלאים תפקיד גדול במאמצי החינוך הפיננסי שפועלים בכלל המדינות שנחקרו, יש חסרונות פוטנציאליים למעורבות זו, כגון יוזמות לא מתואמות בין המוסדות השונים וניגודי עניינים אפשרי, במיוחד בין האינטרסים למטרות רווח של החברות ובין טובת הצרכנים.

קנדה:

בקנדה הוקמה ועדת היגוי לאומית בנושא אוריינות פיננסית שתפקידה ליישם את התובנות ואת המסקנות שהועלו במסגרת האסטרטגיה הלאומית לאוריינות פיננסית, שפורסמה ב־2014. בקנדה קיים אתר אינטרנט שהוא משאב למקורות חינוכיים ואובייקטיביים המנחים צרכנים בחקר מגוון רחב של מוצרים ושל שירותים פיננסיים, וכולל קטע "אירועי חיים" להנחיית קנדים בשיקולים פיננסיים הקשורים לדברים כמו לידה, קניית בית או תכנון לקראת פרישה.

שלוש המטרות העיקריות המפורטות באסטרטגיה הן:

1. ניהול כסף וחוב בחוכמה.
2. תכנון וחיסכון לעתיד.
3. הגנה מפני הונאה וניצול פיננסי.

כדי להשיג יעדים אלו האסטרטגיה קובעת כי יהיה צורך במאמץ משותף מצד גופים ממשלתיים, מחנכים, מוסדות פיננסיים, מעסיקים, ארגונים ללא מטרות רווח ומשקי בית ויחידים.

באופן ספציפי, האסטרטגיה טוענת שחינוך פיננסי צריך להיות מובנה בתוך פעילויות ואירועים שכבר מתרחשים בחייהם של אנשים, ושארגונים יכולים, וצריכים, לשתף פעולה ביניהם כדי לחלוק מומחיות ומשאבים.

הממשלה הקנדית נקטה צעדים אחדים להגברת ההגנה על הצרכן, כמו הנגשה של מוצרים פיננסיים מורכבים ואיסור על שיטות עסקיות מסוימות שעלולות להזיק לצרכנים, בד בבד עם ביצוע יוזמות בתחום האוריינות הפיננסית.

שיעור משקי הבית בקנדה המחזיקים בהון ישיר מסוים הוא מהגבוהים בעולם, אך קיים חשש כי רמות גבוהות יחסית של עוני בקרב קשישים עלולות להיות מושפעות מהעובדה שקשישים רבים אינם חוסכים מספיק לפנסיה, בהתחשב ברמת ההכנסה הנמוכה שלהם.

פינלנד:

ההקשר הלאומי של האוריינות הפיננסית של פינלנד הוא ייחודי במובנים רבים. ראשית, כמו מדינות נורדיות אחרות, אפשר לאפיין את פינלנד כמדינת רווחה. אחת התוצאות העיקריות לכך היא חוסר ניסיון בכל הנוגע לתכנון פנסיוני בקרב פינים רבים. באופן מסורתי, מערכת הפנסיה בפינלנד הייתה מערכת הטבה מוגדרת וממומנת חלקית, שבה לעובדים היו מעט מאוד אפשרויות החלטה, מלבד אם הם רוצים לרכוש ביטוח פנסיוני או לא. מכאן שהייתה מוטיבציה מועטה ליחידים ללמוד תחום זה של אוריינות פיננסית.

עם זאת, עם מעבר הולך וגובר לאחריות אישית (כלומר באמצעות קיצוץ בהטבות), אנשים צריכים לחפש יותר אפשרויות חיסכון פרטיות. אומנם חלה עלייה במספר משקי הבית הפיניים המחזיקים במכשירי חיסכון כגון מניות, אג"ח וקרנות נאמנות, אך נרשמה גם עלייה ברמות אי-השוויון בהכנסות ועלייה בחוב הצרכני במהלך 30 השנים האחרונות, בייחוד מאז 2008.

בשנת 2021 הפיקו הבנק של פינלנד, משרד המשפטים ורשויות מפתח אחרות הצעה לאסטרטגיה לאומית במטרה להפוך את האוריינות הפיננסית של הפינים לטובה בעולם, עד 2030. כיום קיימת תוכנית לימודים חובה ארצית לאוריינות פיננסית, המחייבת את כל תלמידי כיתות ט' להשתתף בחינוך כלכלי המשלב מימון אישי ומקרו-כלכלה. עם זאת, בסקר שנערך בשנת 2019, רוב המורים הביעו דאגה בנוגע לכישורי האוריינות הפיננסית של תלמידים, ובמחקר אחר תלמידים ציינו שהם רוצים שבתי הספר ילמדו יותר מיומנויות לניהול כסף, ומגיל מוקדם יותר. אפשר להתייחס לדאגות ולרצונות הללו באור חיובי, כיוון שהם מעידים על מודעות ועל רצון לכישורים הללו.

גרמניה:

התלמידים במערכת החינוך הגרמנית לומדים חינוך כלכלי בשילוב מקצועות אחרים או בנושא עצמאי, אך חינוך פיננסי אישי אינו חלק מתוכניות הלימודים. כפי שקורה במדינות רבות, רוב המורים שאמורים ללמד חינוך פיננסי לא הוכשרו בתחום זה, ואולי כתוצאה מכך נפוץ למצוא חומרי הוראה, חומרי עזר ואפילו ביקורי כיתה של מומחים מגופים שונים בתעשייה הפיננסית, כמו בנקים וחברות ביטוח.

מערכת הפנסיה הגרמנית התמודדה עם אתגרים בשנים האחרונות, בייחוד העובדה שגדל הצורך של אזרחים לרכוש חיסכון פנסיוני משלים לאחר הרפורמה בפנסיה ב־2001. למרבה הצער, משקי בית גרמניים הסתמכו באופן מסורתי על פיקדונות ועל חסכונות עם תשואות נמוכות, בניגוד להשקעות במניות עם תשואות גבוהות לצורך צבירת נכסים. זו הסיבה שמשקי הבית עדיין נאלצים לרכוש חיסכון פנסיוני משלים, וחלקם אף נאלץ להסתכן ולהיכנס לשוק ההון ללא ידע וניסיון מוקדם.

יש לציין כי בעוד ממשלת גרמניה טרם פיתחה אסטרטגיה כוללת להטמעת תוכניות לחינוך פיננסי בבתי הספר ובקהילה, היא התמקדה בעיקר בוויסות השווקים הפיננסיים הקמעונאיים. למשל, הבנקים מחויבים לשאול את הלקוחות שלהם על אודות הניסיון שיש להם בהשקעות בטרם ייעצו על מוצרים פיננסיים מסוכנים, והם נדרשים לספק ללקוחות דפי מידע על המוצרים. יועצים פיננסיים נדרשים להעריך את נטיית הסיכון של לקוחותיהם לפני מתן ייעוץ, ולהכין תמלילים של פגישות עם הלקוחות שיאשרו על-ידי הלקוח. כל זה נועד להגביר את השקיפות ואת האובייקטיביות של הייעוץ כלפי הלקוחות.

ישראל:

אסטרטגיית האוריינות הפיננסית הלאומית של ישראל לשנת 2021 הייתה המשמעותית ביותר מאלו שנבדקו עבור מחקר זה. האסטרטגיה מחלקת את החינוך הפיננסי לשישה תחומים:

1. יסודות פיננסיים וחשבונות בנק
2. חיסכון והשקעות
3. ניהול משק בית
4. פרישה ופנסיה
5. ביטחונות וניהול סיכונים
6. אשראי וחוב

האסטרטגיה מבטאת בבירור העדפה למטרה של שיפור "היכולת הפיננסית" של האזרחים, ולא "אוריינות פיננסית", ומדגישה את תפקיד העבודה עם חוקרי התנהגות כדי להבין מה הכי יעיל בשינוי התנהגות.

האסטרטגיה ייחודית גם בהבחנה בין מדדי תוצאה המבוססים על למידה בדיווח עצמי ובין הערכת ידע אובייקטיבית, הדוגלת בכך שלפחות חלק מההערכות יכללו מדדים אובייקטיביים.

אסטרטגיות לאומיות רבות מזכירות אוכלוסיות פגיעות במיוחד. האסטרטגיה הישראלית מרחיקה לכת בכך שהיא קובעת שיש להפנות את מרב המאמצים כלפי תלמידים מרקע סוציו-כלכלי נמוך יותר, וכי יכולת פיננסית עשויה לסייע בהפחתת אי-השוויון הפיננסי לאורך זמן.

במערכת בתי הספר בישראל אין תוכנית ייעודית לחינוך פיננסי, אך קיימות תוכניות פיילוט בבתי ספר ותוכניות פרטיות הפועלות בבתי ספר יסודיים במתנ"סים ובמסגרת פעילויות חינוכיות באתרי אינטרנט.

למרבה הצער, גם בישראל אין עדיין הכשרה מסודרת למורים בתחום החינוך הפיננסי, וכניסתם של אנשי מקצוע מהמערכת הבנקאית ומגופים עסקיים נתקלה בסירוב מצד שר החינוך.

הפיתוח והשכלולים הטכנולוגיים של המערכת הכלכלית העולמית לא פסחו על ישראל, ונושא החינוך הפיננסי וחשיבות הקניית האוריינות הפיננסית לצעירים ולמבוגרים תופסים מקום מרכזי יותר בסדר היום הציבורי. צעד חשוב בקידום החינוך הפיננסי בישראל היה רפורמת שוק ההון, המכונה "רפורמת בכר", שהפכה לחוק בשנת 2005. החוק קובע כי יש להקים קרן ציבורית לחינוך פיננסי, שמטרתה הכנה של תוכניות לימודים, השתלמויות והכשרה בתחום הפעילות הפיננסית, הכנת חומרי הסברה וקידום תחום החינוך הפיננסי, והכשרת הציבור לפעול בשוק ההון. החל משנת 2011 הוכנסה תוכנית לחינוך פיננסי למערכת החינוך בישראל, המיועדת לכיתות י'. הפיילוט כלל 25 בתי ספר, ובשנת 2012 הצטרפו 70 בתי ספר נוספים.

בשנים האחרונות גוברת המודעות לכך שצריכה להיות הכשרה ייחודית וייעודית למורים המלמדים אוריינות פיננסית בבתי הספר. תוכנית החינוך הפיננסי למורים מורכבת מ-30 שעות שבועיות, 10 שעות פרונטליות ו-20 שעות ממוחשבות. תוכנית הלימודים עוסקת

בנושאים פיננסיים, כגון: חיסכון, חשבון בנק, אשראי, השקעות, ניהול תקציב אישי ועוד.

פרויקט חינוכי נוסף פותח על-ידי המפקח על הבנקים בבנק ישראל בשיתוף עם משרד החינוך. הפרויקט מעודד פעילות להגברת המודעות הפיננסית בקרב בני נוער, ומיועד לתלמידי כיתות ט' בכל הארץ. התוכנית התקיימה בהתנדבות על-ידי נציגי הבנקים השונים, במטרה להעניק לילדים כלים בהתנהלות צרכנית בנקאית. חומרי הלימוד כללו דיונים והרצאות בנושאים כמו ניהול תקציב, פיקדון, ריבית, עמלות, אשראי וכרטיסי אשראי ועוד.

אחת מרשתות התיכון המובילות בישראל, רשת "אורט", יזמה תוכנית לחינוך פיננסי שבה השתתפו עד כה כ-20,000 תלמידים. מטרת התוכנית היא להקנות לתלמידים מיומנויות, ניסיון וידע בנושאים פיננסיים אשר יתרמו לחיזוק עצמאותם הכלכלית, לשיפור תהליך קבלת ההחלטות הפיננסיות ולחיזוק הדיאלוג הכלכלי של התלמידים עם הוריהם. התוכנית נלמדת בצורה אינטראקטיבית, חווייתית ומעניינת, והיא מכשירה את התלמידים להתנסות בדפוסי התנהגות כלכליים אחראיים ויעילים, וחושפת אותם למוצרים ולשירותים פיננסיים, כגון: חסכונות, השקעות, מערכת הבנקאות ועוד.

משרדי החינוך והאוצר מפעילים אתרי אינטרנט שבהם מקבלים המורים מערכי שיעור בנושאים שונים, למשל התנהלות כלכלית אחראית ויעילה, והם רשאים ללמד תכנים אלו את התלמידים ואת הוריהם. לאתרים מועלים גם סרטונים, מצגות, הרצאות, ספרים דיגיטליים ומשחקים אינטראקטיביים בנושאים פיננסיים, שבהם יוכלו התלמידים להתאמן ולהתנסות בהתמודדות עם בעיות פיננסיות שונות.²⁹⁴

ביוזמת הפיקוח על הבנקים, ובשיתוף איגוד הבנקים והמערכת הבנקאית, נערך בספטמבר 2016 "שבוע המודעות הפיננסית" לקידום

294 אשר, וייס וסבג, 2020.

חינוך פיננסי בקרב הציבור. במהלך השבוע נערכו הדרכות והרצאות בנושאים פיננסיים בסיסיים ללקוחות בסניפי הבנקים ברחבי הארץ, ללא תשלום, וניתנו להם טיפים וכלים להתנהלות פיננסית נכונה.²⁹⁵

הולנד:

ההקשר של אוריינות פיננסית בהולנד הוא של מדינה עשירה יחסית עם הטבות סוציאליות רחבות, אך היא גם מדינה המתרחקת מלהיות מדינת רווחה, ואוכלוסייתה התמודדה עם קשיים הולכים וגוברים עם חובות ופיגורים בתשלומים.

באופן כללי, הממשלה התמקדה יותר באספקת מידע ובמדיניות שמטרתן להגן על הצרכנים, ולחינוך הפיננסי יש ייצוג מוגבל בתוכניות הלימודים בבתי הספר, בדרך כלל באמצעות מצגות ופרויקטים חד-פעמיים.

קיימת השתתפות נרחבת בשבוע הכסף הלאומי (שמטרתו חינוך ילדי בתי הספר היסודיים) ובאירוע Pension 3 Days (שמטרתו להעלות את המודעות לפנסיה), אך בהתחשב בהיקף השינויים הפיננסיים המשפיעים הן על התלמידים והן על הגמלאים לעתיד, תמיכה נוספת עשויה להביא לשיפור האוריינות הפיננסית.

מערכת הפנסיה ההולנדית נמצאת במצב של תנופה, והאחריות מועברת ליחידים. בספרות מתקיימים דיונים רבים בנוגע לפער בין הציפיות בקרב עובדים הולנדים ובין מה שהקרנות יצרו באופן ריאלי, שכן אנשים בדרך כלל מצפים ליותר הטבות פנסיה.

המכון הלאומי למידע פיננסי משפחתי (Nibud) הוקם בשנת 1979 כקרן עצמאית לאיסוף נתונים על הוצאות משק הבית, והוא נותר אחד השחקנים הגדולים ביותר בחינוך לאוריינות פיננסית בהולנד. כיום נתונים אלה משמשים את משקי הבית, כמו גם ממשלות מקומיות ולאומיות הנעזרות בנתונים הללו כדי להעריך מדיניות,

²⁹⁵ בנק ישראל, חינוך פיננסי (ח"ת).

והם אפילו משמשים את תעשיית הבנקאות כדי לקבוע נורמות הלוואות ומשכנתות.

בשנת 2006 השיק משרד האוצר ההולנדי את אתר Money Wise, שעוזר לתאם בין כל גורמי החינוך הפיננסי הרבים הפועלים במדינה, ומשמש גם כפורטל מידע לצרכנים.

האסטרטגיה הלאומית האחרונה של אוריינות פיננסית בהולנד הופקה ב־2019. היא פתחה באמירה לאזרחים שהממשלה נאבקה בדילמה: האם לתת לאזרחים יותר אוטונומיה או יותר הדרכה? הדגש של האסטרטגיה הוא על שינוי התנהגות יותר מאשר רק על שיפור הידע הפיננסי. היישום מתבצע בעיקר באמצעות פלטפורמת Money Wise, שבראשה עומדת הוד מלכותה, ובהנחיית קבוצת היגוי בראשות משרד האוצר.

פלטפורמת Money Wise קובעת כי היא מחויבת למנוע מאנשים מלהיתקל בבעיות כלכליות, בעיקר באמצעות סיוע בפתיחת תוכניות חיסכון למקרה חירום או לאירועי חיים, כגון: פרישה, גירושין, מחלה, תינוק חדש ועוד. הפלטפורמה גם דוגלת בשילוב אוריינות פיננסית בתוכנית הלימודים בבתי הספר, כהיבט אינטגרלי של קורסים קיימים. הפלטפורמה האינטרנטית גם מקווה לעבור לפעילויות המכוונות באופן ספציפי יותר לקבוצות פגיעות, ובנסיבות ספציפיות מחיי היומיום.

ארה"ב:

בשנת 2006 פיתחה לראשונה הוועדה האמריקאית לאוריינות ולחינוך פיננסי את אסטרטגיית האוריינות הפיננסית הלאומית. האסטרטגיה סקרה את מצב האוריינות הפיננסית באותה תקופה, והציעה ארבעה תחומים אסטרטגיים לקידום חינוך פיננסי:²⁹⁶

1. נגישות וזמינות של מוצרים ושל שירותים טכנולוגיים לקהל הרחב.

2. פיתוח חומרי לימוד ממוקדים בחינוך פיננסי.
 3. שיתופי פעולה עם גופים עסקיים, עמותות וקהילות בפיתוח האוריינות הפיננסית.
 4. מחקר והערכה של תוכניות לחינוך פיננסי בבתי ספר ובקהילה.
- נוסף על פעילות הממשלה בתחום החינוך הפיננסי, האיגוד האמון על ביטחון השווקים הפיננסיים ועל התעשייה מפעיל תוכנית אינטראקטיבית לחינוך פיננסי, הנקראת "משחקי הבורסה".²⁹⁷ היא מיועדת לכיתות ד'-י"ב, ובה מתוודעים התלמידים לשוק ההון. המשחק מאפשר למדוד את היכולת הפיננסית של משתתפיו, בעיקר באמצעות בחינת כישוריהם בתחום החיסכון, היעילות וההשקעה הנבונה. תוכנית זו היא וולונטרית, ואינה נלמדת כמקצוע נפרד אלא משולבת במגוון נושאים, כגון: מדעי החברה, מתמטיקה, עסקים, צרכנות וכלכלה.

הנציבות האירופית:

בשנת 2007 ערכה הנציבות האירופאית סקירה כללית של תוכניות החינוך הפיננסי של האיחוד האירופי, וזיהתה כמה עקרונות חשובים שיסייעו לרשויות ציבוריות, לספקי שירותים פיננסיים ולארגוני צרכנים במאמצייהם להשיק ולהטמיע תוכניות לחינוך פיננסי:²⁹⁸

1. זמינות ונגישות של החינוך הפיננסי.
2. מיקוד תוכניות לחינוך פיננסי לפי קהל יעד וצרכים ספציפיים.
3. יישום תוכניות לימודים לחינוך פיננסי בשלב מוקדם בחיים, כבר בגיל בית ספר.
4. הוראת חינוך פיננסי שתשרת את האינטרס של הצרכן בלבד.
5. הגברת שיתוף הפעולה בין גופים שונים בקהילה, וניהול תוכניות הערכה לתוכניות הלימודים.

(The Stockmarket Game. (n.d. 297

298 Russia's G20 presidency & OECD, 2013.

היוזמות העיקריות שיושמו בשנים האחרונות על-ידי הנציבות האירופית הן:²⁹⁹

1. פיילוט לקידום העצמת צרכנים: בשנת 2010 פעלה הנציבות האירופית להכשרת גופים ללא מטרות רווח, למתן ייעוץ והגנה לצרכנים בנושאים פיננסיים ולטיפול בעוולות שנגרמו לצרכנים על-ידי גופים עסקיים גדולים, כגון חברות ציבוריות ובנקים.
2. "כיתת צרכנים": אתר אינטראקטיבי שיתופי וקהילתי למורים, המסייע להם להתכונן לשיעורים ולשתף אותם עם תלמידים ועם מורים אחרים. האתר מיועד למורים ולתלמידים בגילים 12-18 ברחבי האיחוד האירופי.
3. קמפיין מידע אשראי לצרכן: קמפיין להעלאת מודעות הצרכנים לזכויות הצרכניות שלהם בשימוש באשראי, במוצרי אשראי ובמימון חוץ-בנקאי. קמפיין ההסברה מיועד לצעירים ולסטודנטים בגילים 25-35.
4. תמיכה פיננסית וחסויות ליוזמות שמטרתן לקדם חינוך פיננסי במדינות החברות באיחוד האירופי.

הונג קונג:

תוכניות חינוך פיננסי צריכות להביא בחשבון את השינויים המהירים בסביבה החברתית והכלכלית שבה אנו חיים כיום. דורות רבים מתמודדים עם אתגרים מורכבים הקשורים לכסף. עם עליית הגלובליזציה התרחבה "בעיית הכסף", וכדי להתמודד איתה באופן מקיף ויעיל יש להבין ולהגדיר את התפיסות השונות בנוגע לבעיה. לטענתם של לי ולא, לשימוש בכסף יש צרכים שונים בהתאם לאופן שבו אנשים תופסים את מטרת הכסף ואת הערכים שכסף מייצג עבורם. הם מתייחסים ל-3 היבטים:

1. השגת כסף להשרדות

2. שוויון מעמדי

3. חומרות וצריכת יתר

ילדים ובני נוער ברחבי העולם נחשפים דרך קבע לתפיסות ולערכים חומריים שמייצגים נהנתנות, פזרנות וראוותנות, המוכתבים על-ידי התקשורת ומעודדים את הציבור לצרוך מעבר ליכולותיו הפיננסיות. תרבות הצריכה והעושר משפיעה גם על הדימוי העצמי של הצעירים ועל הערכים שהכסף מסמל עבורם.³⁰⁰

לי ולא חקרו תוכנית לחינוך פיננסי בקרב תלמידי תיכון בהונג קונג, ומצאו שהמיוחד בתוכנית זו הוא ההזדמנות שהיא מעניקה לצעירים לדון בהשפעות החברתיות של הסביבה הגלובלית על הערכים והמוסר של הנוער בהקשר של כסף. נוסף על כך, אחת ממטרות התוכנית היא מתן כלים מתאימים למורים, כדי שיוכלו למנוע מהתלמידים התנהגות כלכלית חסרת אחריות. ייחודה של התוכנית הוא בשיח על ערכים עם תלמידי תיכון ובניסיון טפח בהם ערכים חדשים של אחריות, מצוינות, ביקורת עצמית, שליטה עצמית וביטחון עצמי, שיחליפו את הערכים ואת העמדות השליליות כלפי כסף המצויים בקרב צעירים רבים. התבוננות רפלקטיבית בכסף ובערכים שהוא מייצג צריכה לקבל ביטוי בתוכניות הלימודים של אוריינות פיננסית. החוקרים מציעים שישה עקרונות ברוח האוריינות הפיננסית, שצריכים להשתלב בתוכנית לימודים הוליסטית כדי לכוון ולעצב מחדש את נקודת המבט של צעירים בנוגע לכסף:³⁰¹

1. רכישה נרטיבית: עיקרון זה נועד לעזור לילדים ולבני נוער להבדיל בין רצון ובין צורך. הרצון להרוויח כסף נועד לרכישת מוצרים ושירותים שהם באמת זקוקים להם, להבדיל מקניית מוצרים שהם יוקרתיים ושאינן בהם צורך אמיתי אלא הם רק מעוניינים לקנות אותם מסיבות רגשיות ולא כלכליות.

Lee & Law, 2011 300.

301 שם.

2. טיפוח ערכים מסורתיים: עיקרון זה עוזר למתבגרים להבין את הצרכים הפסיכולוגיים והחברתיים של בני האדם בנוגע לכסף. הוא גם מנסה לחדד את הערכים האישיים ואת התדמית שמתבגרים מייחסים לכסף, בהקשר של מדדי הצלחה, ערך עצמי, כוח ועושר.

3. פיתוח ספקנות: חשוב לקיים שיח ביקורתי של ילדים ושל בני נוער על מושגי הצלחה וכסף. האם כסף באמת מגדיר את האישיות שלי? הדבר עוזר לילדים ולמתבגרים להבין את המשמעות ואת ההשפעה האמיתית של כסף על מגוון הרגשות והדימוי העצמי שלהם. האם העדפה לערכים המייצגים חומרנות, נהנתנות ופזרנות עלולה לתרום לביטחון העצמי ולדימוי האישי של המתבגר או לפגוע בהם?

4. מחקר חוויתי: מחקר כזה מתמקד בחקר חוויות חדשות ותחושות סיפוק הנובעות מכסף ומקשיים שנתקלים בהם עקב מחסור בכסף. ילדים ובני נוער מוזמנים לבחון את הסיפוק שהכסף מעניק להם, בניגוד לסיפוק הנגרם מחוויות רגשיות, מוסריות, אסתטיות וספורטיביות.

5. הערכה ביקורתית: הביקורתיות נועדה לפיתוח יכולת דיון על עולם הערכים והאמונות של המתבגרים הקשורים לכסף, להצלחה, לכוח, לדימוי עצמי ולהערכה עצמית. האם כסף הוא קריטריון לגיטימי למדידת הצלחה או כישלון? או האם חשוב לדעת כיצד הכסף מושג?

6. אחריות חברתית: החשיבות של האחריות החברתית היא לעזור למתבגרים לפתח נקודת מבט מוסרית ביחס לאמונות ולהתנהגויות הבונות חברה טובה יותר. חשוב שהמתבגרים יבינו שהחלטות והתנהגויות שלהם לא רק משפיעות על עצמם באופן אישי, אלא יש לכך גם השלכות על בני גילם, על השפה ועל החברה שבה הם חיים.

חשוב לציין שהונג קונג היא עיר בין-לאומית שעדיין מושפעת מהערכים המסורתיים של סין, ויש בה ניסיון לשלב ערכים אלו בתוכניות הלימודים בבתי הספר כדי להנחיל את הערכים המקדמים התפתחות עצמית מוסרית, אחראית ומשכילה, כמו גם תרבות צריכה אחראית והתנהלות נכונה עם כסף.³⁰²

11.2 מהם העקרונות שחייבים ליישם בכל התוכניות לחינוך פיננסי?

אחת השאלות שמאתגרות את קובעי המדיניות ואת המחנכים היא מדוע תוכניות רבות לחינוך פיננסי אינן מצליחות לשפר את רמת האוריינות הפיננסית של התלמידים? אופן הערכת רמת הידע של התלמידים, וניסוח השאלות עצמן, עשויים להשפיע על התוצאות. חלק מהשאלות יכולות לקבל פרשנויות שונות בעלות משמעויות שונות ורחבות, ולכן התשובות לשאלות אלו שונות ועלולות לנבוע מבלבול, מאי-הבנה של הטקסט ומפרשנות שונה של התלמיד לשאלה עצמה, בלי קשר לשליטתו בחומר הלימוד. למשל, בשאלה "מה הרווח מהריבית שאתה צפוי לקבל מתוכנית החיסכון שלך בבנק?" אחת התשובות שהבוחנים עלולים להתייחס אליה כשגויה היא שאסור לגבות מס הכנסה על ריבית בתוכנית חיסכון. תשובה זו יכולה להיות נכונה עבור מי שהרווח הכולל שלו נמוך מסף המס. השאלה נתונה לפרשנות ולכן עלולה להטעות.³⁰³

במחקר שנערך בארה"ב בקרב 79 תלמידי תיכון שלמדו ב-3 בתי ספר באותו אזור, נבדקה ההשפעה שיש להשתתפות בקורס לניהול פיננסי של תלמידים שסיימו את לימודיהם בשנים 2001-2004 על רמת האוריינות הפיננסית שלהם. המחקר השווה בין תלמידים שהשתתפו בקורס ובין אלו שלא השתתפו, 1-4 שנים לאחר סיום

302 ש.ס.

303 Lerman, 2006

הלימודים. ממצאי המחקר הראו כי אין הבדל בציונים בתחומים של ידע פיננסי, עמדות והתנהגות כלכלית שקיבלו תלמידים שהשתתפו בקורס ניהול פיננסי, לעומת אלה שלא השתתפו בקורס. יתרה מכך, התלמידים שהשתתפו בקורס העידו על עצמם שאינם חושבים שיש להם ידע פיננסי או עמדות והתנהגויות כלכליות טובות יותר מאשר תלמידים שלא השתתפו בקורס.³⁰⁴

באחד המחקרים שנעשו בהולנד בקרב תלמידי בתי ספר יסודיים בכיתות ד'-ו', בגילים 10-12, נבדקו ההשפעה והיעילות של תוכנית לימודים לאומית בתחום החינוך הפיננסי, שהופעלה במשך שבוע במהלך חודש מרץ בכל בתי הספר בהולנד. התוכנית נקראת Cash Quiz, והיא פותחה על-ידי איגוד הבנקים ההולנדי (NVB). מטרתה העיקרית היא ללמד תלמידים על כסף. במשך שבוע שלם הגיעו עובדי הבנק ברחבי הולנד ללמד את התלמידים בבתי ספר ולשחק עימם במשחקים ובתחרויות הקשורים לעניינים פיננסיים. הבנקאים חילקו את הכיתות לקבוצות, הרצו לפני התלמידים והציגו להם סרטונים בנושאים שונים - כסף ועסקאות, ניהול ותכנון פיננסי, חיסכון והלוואות, סיכון ורווח והנוף הפיננסי. במהלך השבוע התקיימה תחרות שאלות בין קבוצות התלמידים על סמך החומר שלמדו ושבו צפו, והקבוצה שענתה נכון על רוב השאלות היא שזכתה. כמו כן, המחקר בדק אילו ומיומנויות ספציפיות ונושאים חיוניים ביותר לשיפור האוריינות הפיננסית של התלמידים, כך שאפשר יהיה לשלב אותם בתוכנית הלימודים. במחקר בדקו והעריכו את יעילות התוכנית באמצעות שאלון, שבוע לפני לימוד התוכנית המיוחדת וכשבועיים לאחר סיום "משחק החינוך הפיננסי". הממצאים הראו שבחלק מהנושאים הפיננסיים שיפרו התלמידים את הידע שלהם בצורה טובה, בהשוואה למיומנויות אחרות שבהן השיפור לא ניכר. כמו כן, הציונים שקיבלו תלמידי כיתות ו' היו גבוהים מהציונים של

תלמידי כיתות ד'-ה'. נתון זה עשוי להצביע על כך שיש לתוכנית השפעה חיובית ויעילה על הישגי התלמידים לאורך זמן.

בהתבסס על תוצאות אלה סיכמו החוקרים כי מומלץ שתוכנית חינוך פיננסי מסוג זה, ובגילים אלה, תתמקד בעיקר בשיפור אלמנטים ספציפיים (שלא פורטו) של ידע פיננסי ושל כישורים הדרושים לניהול כספים בחיי היומיום, המותאמים לגילים 10-12.³⁰⁵ מניתוח ממצאי המחקרים עולה כי קיימת הסכמה רחבה בקרב חוקרים וקובעי מדיניות בנוגע לצורך ההכרחי והחשוב לצייד את בני הנוער בידע פיננסי בסיסי, בכלים ובכישורים פיננסיים שיאפשרו להם לנהל את כספם באחריות וביעילות בסביבה הכלכלית שבה הם חיים. מה ששנוי במחלוקת זו הדרך הנכונה להגיע למטרה זו.

במחקר שנערך באסטוניה נעשה ניסיון לבחון את רמת תוכניות החינוך הפיננסי הקיימות בבתי הספר, ואף נערכו ראיונות עם מומחים במשרד החינוך האסטוני וניתנו להם שאלונים מקוונים כדי להבין מהם התכנים והמימונויות שיש לכלול בתוכניות הלימודים, ומה אפשר לעשות כדי לשפר את רמת האוריינות הפיננסית של תלמידי בית הספר. כשנסתכלים על שיעורי החינוך הפיננסי השונים המתקיימים בחלק מבתי הספר, אפשר לומר כי קיים פער רחב בין תלמידים בעלי אוריינות פיננסית ובין אלו שאין להם ידע וכישורים פיננסיים בסיסיים. נוסף על כך, למצב המקרו-כלכלי במדינה המאופיינת בחוסר יציבות יש השפעה על ההתבוננות ועל המיקוד של האזרחים בטווח הקצר, ולכן יש פחות נכונות לתכנן לטווח הארוך. השילוב של תוכניות חינוך פיננסי בבתי הספר באסטוניה מוגבל למספר קטן של בתי ספר במדינה. ההערכה הקיימת היא שההשפעה של תוכניות אלו על הידע ועל המימונויות הפיננסיות של התלמידים מוגבלת, אם כי יש השפעה מסוימת על עמדותיהם ועל התנהגותם הכלכלית של התלמידים.³⁰⁶

.Van der Schors, Madern, Alessie & Van Der Werf, 2016 305
Rabtsinski, 2015. 306

יש כמה יתרונות ללימוד חינוך פיננסי בגיל צעיר בבתי הספר. אחד היתרונות של העברת התוכניות בבתי הספר הוא שהם מספקים סביבה נוחה להעברת חינוך פיננסי, לא רק בגלל התשתית הפיזית של הכיתות והציוד אלא בעיקר בגלל הקהל הרחב יחסית. יתרון נוסף בהקניית השכלה פיננסית בבתי הספר הוא ציבור התלמידים, אשר צפוי להיות בעל מאפיינים דומים, כמו ניסיון תעסוקתי ותרבות, וגם מדובר בקהל הומוגני יחסית ושבוי.³⁰⁷

חלק מהמחקרים מראים שהזמן הטוב ביותר ללמוד חינוך פיננסי הוא בבית הספר, כיוון שבתקופת הלימודים ומחוצה לה לרוב התלמידים אין זמן או חשק לשבת ולרכוש מיומנויות פיננסיות. כדי לקדם ולייעל תוכניות לחינוך פיננסי כך ששיגו בצורה הטובה ביותר את מטרותיהן, סיכם אורטון את היוזמות ואת העקרונות המשמעותיים ביותר לשיפור האוריינות הפיננסית בקרב אוכלוסייה צעירה ובוגרת.³⁰⁸

העקרונות לשיפור האוריינות הפיננסית, כפי שתכננה המחלקה לחינוך פיננסי במשרד האוצר האמריקאי הם:

1. התמקדות באחד מתוך הנושאים הבסיסיים והמגוונים הקשורים לאוריינות פיננסית, כגון: חיסכון, ניהול אשראי, צבירת רכוש ובתים ותכנון לקראת פרישה. בתוכניות הלימודים בתיכון הגיוני להתמקד יותר בנושאים כמו חיסכון וניהול אשראי.
2. התאמת תוכן תוכנית הלימודים לקהל היעד והבאה בחשבון את המאפיינים הדמוגרפיים של הקהל, כגון: שפה, תרבות וניסיון בנושאים פיננסיים.
3. הפצה מקומית: אפשר להשתמש בכוחות של הקהילה המקומית ובדמויות מפתח בקהילה כדי לסייע בהפצת התוכנית לקהל רחב.
4. מעקב אחר המשתתפים בתוכנית: יש לעקוב אחר המשתתפים בתוכנית ולבדוק אם הם מסוגלים ליישם את המיומנויות ואת

.Lerman, 2006 307

.Orton, 2007 308

- הידע הפיננסי שרכשו בה. המעקב יכול להיעשות באמצעות ראיונות, שאלונים או מבחנים.
5. הגדרת מטרות ויעדים ספציפיים וברורים לתוכנית: הגדרת יעדים מאפשרת ניטור, מדידה והערכה טובים יותר של התוכנית. כמו כן, המטרות החינוכיות משפיעות על תוכן התוכנית.
6. הצגת השפעת התוכנית על המשתתפים: יש לבנות תהליך מדידה והערכה לתוכנית, שיבחן את ההשפעות החיוביות שלה.
7. אפשר לשכפל את התוכנית בקלות וליישם אותה על בסיס אזורי או לאומי מקומי.
8. לתוכנית יש הכרה ותמיכה כספית מצד קובעי המדיניות החינוכית והפיננסית.
- בשנת 2008 אימצה קואליציית Jump\$start לאוריינות פיננסית שיטות עבודה ועקרונות חדשים כדי לקדם תוכנית המוקדשת לחינוך פיננסי ספציפי לתלמידי תיכון ולצעירים:
1. אויביקטיביות: חומרי הקורס אמורים לייצג נקודות מבט מגוונות. המטרה היא למנוע דעות קדומות ועידוד דיון ושיח חופשיים, שבהם התלמידים יבטאו את דעתם ללא חשש. אין להשתמש בחומרי לימוד למטרות מכירה.
 2. התוכנית מותאמת לסטנדרטים ממלכתיים בדיסציפלינות השונות, כגון: כלכלה ועסקים, משפחה וצרכנות, מתמטיקה ומדעי החברה.
 3. נחוצות שיטות הוראה מעניינות, ברורות ופשוטות להבנה, באמצעות שימוש במגוון שיטות למידה, כגון: חזותית, שמיעתית, מגע ועבודה קבוצתית.
 4. קהל יעד מוגדר: חומרי הלמידה צריכים להיות מותאמים לצרכים ולמאפיינים הייחודיים של תלמידי תיכון, מבחינה תרבותית, דמוגרפית, רמת הכנסה ועוד.
 5. עדכניות: הספרות והתכנים שעליהם מתבססת תוכנית הלימודים צריכים להיות מדויקים ועדכניים בתחום הלימוד.

6. זמינות ונגישות: יש לאפשר לתלמידים ולמורים לעשות שימוש בחומרי לימוד, במחשב ובאינטרנט ללא כל הגבלה.
7. הערכת תוכנית הלימודים צריכה לכלול כלי מדידה והערכה, לפני ואחרי הלמידה, ולבחון את השפעתה על עמדות התלמידים ועל התנהגותם הכלכלית.

11.3 שיטות מגוונות ומתקדמות להוראת תוכניות לחינוך פיננסי

תוכניות לחינוך פיננסי מסורתי מועברות בדרך כלל ישירות, פנים אל פנים. חינוך פיננסי מקוון מאפשר להגיע לקהלים רחבים יותר, שכן זוהי דרך למידה נוחה ונגישה ליותר למשתתפים.³⁰⁹ ההתקדמות והפיתוחים הטכנולוגיים מאפשרים שיטות הוראה מגוונות חדשות. חינוך פיננסי מקוון כולל לרוב הרצאות, סמינרים, סרטונים, דפי עבודה ואתרי אינטרנט העוסקים בתחום. כלים ומשאבים מקוונים עשויים לתרום להרחבת הגישה אליהם, להגדלת המעורבות ולשיפור הדרכים להוראת החינוך הפיננסי.³¹⁰ אפשר לפתח תוכניות חינוך פיננסי ממוקדות כדי לענות על צרכים פיננסיים ספציפיים, כגון: פתיחת חשבון בנק, קריאת תלוש משכורת, תכנון לקראת פרישה או בקשת כרטיס אשראי, לקחת משכנתה והלוואות לסטודנטים. על התוכניות להיות חווייתיות, והן צריכות לכלול פעילויות המערבות את המשתתפים בתהליך הלמידה.³¹¹ למידה חווייתית ופעילה של התלמידים תסייע להם לגלות תגליות בעצמם במקום לקבל מידע פסיבי ממורה או ממדריך, כפי שקורה בשיטת ההוראה המסורתית. האתגר של מפתחי החינוך המקוון הוא לטפח מרחבים חיוביים וחברתיים באמצעות פלטפורמות אלקטרוניות.³¹²

.Kim, Russell & Schroeder, 2017 309

Volery & Lord, 2000. 310

.Cercione, 2008. 311

.Volery & Lord, 2000 312

בהתבסס על תורת הלמידה החברתית ועל עקרונות הכלכלה ההתנהגותית, ממצאים מראים כי שילוב טכנולוגי בלמידה עשוי להגביר את המוטיבציה של המשתתף לרכוש ידע פיננסי ולשפר את ההתנהגות הכלכלית שלו.³¹³

כדי למקסם את התוכניות לחינוך פיננסי המקוונות וליישמן בצורה יעילה, המחקר והתיאוריה מציעים שהלמידה תתבצע על-ידי קהילות למידה. האחריות צריכה להיות על הלומדים, והמטלות צריכות להיות קצרות וממוקדות כדי לתעל את המוטיבציה של הלומדים לשינוי בהתנהגויות הפיננסיות שלהם.³¹⁴ צרכנים רבים מעדיפים למידה מקוונת כיוון שהם עסוקים בחיי היומיום, והלמידה המקוונת מאפשרת להם זמינות רבה יותר ואפשרות להשתתף בשיעורים.³¹⁵ סרקון מציעה לספק למבוגרים חינוך פיננסי מקוון קצר, ממוקד ועם משימות קונקרטיות, כדי לייעל את תהליך הלמידה שלהם.³¹⁶

תורת הלמידה החברתית מדברת על חשיבותן של קהילות למידה, במיוחד עבור מבוגרים. קהילות למידה מקוונות מזמינות הזדמנות אידיאלית למבוגרים ללמוד ומעודדות התנהגויות חיוביות.³¹⁷ קהילות למידה תומכות בפעילויות ובאינטראקציה עם אחרים, והלומדים הופכים מידע משותף לידע משמעותי. אינטראקציות אלו מסייעות לעצב ולחזק עמדות, ידע, ביטחון וערכים בנוגע לניהול כספים אישי.³¹⁸

כפי שמציעה תורת הלמידה החברתית, הלמידה היא גם חברתית וגם בונה. סרקון מציעה שתוכניות מקוונות לחינוך פיננסי צריכות לציין יעדים ומטרות ולכלול ביקורות תקופתיות על-ידי מתן משוב קבוע. המשוב עשוי לכוון את הלומדים ולספק להם הערכה ראשונית,

.Snyder, 2009 313

.Kim, Russell & Schroeder, 2017 314

.Volery & Lord, 2000 315

Cercone, 2008. 316

.Snyder, 2009 317

.Yuan & Kim, 2014 318

אם הם לומדים כראוי ומשיגים את המטרות. אפשר לבדוק זאת על-ידי שאלונים ומבחני דימוי עצמי של הלומדים לפני ואחרי התוכנית, ולנתח את ההבדלים בתוצאות, אם יש כאלה.³¹⁹

מחקר אמריקאי באוניברסיטת ג'ורג'יה בדק את העמדות של סטודנטים לתואר ראשון בני 18 ומעלה, על שלוש שיטות להקניית השכלה פיננסית:

1. באמצעות מרכזי ייעוץ בקמפוס
 2. באמצעות שירותי ייעוץ פיננסי מקוונים
 3. באמצעות סדנאות לחינוך פיננסי
- רוב הסטודנטים לתואר ראשון היו מעוניינים לרכוש השכלה פיננסית לפחות בדרך אחת מתוך השלוש. רובם נטו להעדיף ייעוץ מקוון, אחר כך סדנאות ובסופו של דבר מרכז לייעוץ פיננסי.³²⁰
- שלוש השיטות הללו משלימות זו את זו, וההמלצה לאוניברסיטאות היא שישקיעו בשלושתן. העניין של התלמידים בלמידה אינטרנטית עשוי לנבוע מחשיפה לטכנולוגיה ומתחושת נוחות עימה ועם הגמישות והזמינות הפדגוגית הקיימות בשיטה זו. מבחינת מאפיינים אישיים, סטודנטים בעלי סיכון פיננסי ורמת חוב גבוהה מעדיפים שירותי ייעוץ מקוונים על פני סדנאות לחינוך פיננסי. מקור מידע זה עלול להיות לא יעיל, ומחקרים קודמים מצביעים על שיעורי שחיקה גבוהים בתוכניות לחינוך פיננסי מקוונות.³²¹ סטודנטים נוטים לשלול סדנאות ומרכזי ייעוץ בגלל סטיגמה חברתית הקשורה למצב כלכלי. סטודנטים שדיווחו על סיום קורס מימון אישי ו/או ניהול כספים הביעו עמדה חיובית ועניין רב יותר במרכזי ייעוץ פיננסי בקמפוס. בהתבסס על המודל הטרנס-תיאורטי לשינוי,³²² לסטודנטים הרוכשים רמה מסוימת של ידע בניהול פיננסי יש

.Cercone, 2008 319

Goetz, Cude, Nielsen, Chatterjee & Mimura, 2011. 320

.Angelino, Keels Williams & Natvig, 2007 321

.Shockey & Seiling, 2004 322

סיכוי גבוה להיות בעלי מודעות גוברת ליתרונות העשויים לנבוע מהשתתפות בסדנאות או במרכזי ייעוץ פיננסי.

11.4 הכשרה ייעודית של מורים לחינוך פיננסי

בסקר מקוון בקרב 12,000 מורים בארה"ב נבחן הרקע של המורים בנוגע ליכולות שלהם ללמד תוכניות לחינוך או לניהול פיננסי. לפי הממצאים, אף שרוב המורים מכירים בחשיבות הרבה של לימודי חינוך פיננסי או התנהלות כלכלית בבית הספר, מעטים מהם הוכשרו בנושא בצורה הולמת ומקצועית. המורים הדגישו כי ההכנה הפדגוגית שלהם ללימודי ניהול או חינוך פיננסי לקויה, והם מתקשים ללמד נושאים ספציפיים, כמו: ניהול סיכונים, ביטוח, חיסכון והשקעות. מורים אף העידו כי הם מודאגים בנוגע לרווחתם הכלכלית העתידית ולהכנסתם לאחר הפרישה. ממצאים אלו מחייבים את קובעי המדיניות להכשיר מורים מסורים בתחום החינוך הפיננסי, ולציידם בכלים מתאימים כדי שיוכלו ללמד מגוון רחב של נושאים פיננסיים בצורה מיטבית ומדויקת, ללא חשש או היסוס.³²³

סיכום: עשרת מפתחות הזהב להבניית תוכניות מוצלחות לחינוך פיננסי במערכת החינוך

בפרק אחרון זה מרוכזות מסקנותיי העיקריות בנוגע להבניית תוכניות לחינוך פיננסי במערכת החינוך בצורה יעילה ומוצלחת:

1. המטרות של החינוך הפיננסי צריכות להיות מדידות ומוגדרות בבירור. למשל, היכולת לדעת מתי וכיצד להשתמש במוצרים פיננסיים שונים, הבנת היתרונות והסיכונים של הסביבה הכלכלית, יכולת ניהול תקציב אישי ומתן תחושת מסוגלות וביטחון לעשות זאת.

2. כדי שתוכניות לחינוך פיננסי תהיינה יעילות ראוי להבחין בין תוכניות לימודים לטווח הקצר לתוכניות לטווח הארוך. כאשר אנו ממוקדי מטרה ספציפית ומצומצמת, ומעוניינים להעניק לתלמידים לקראת גיל 16 את הידע הדרוש לפתיחת חשבון בנק, לקריאת תלוש שכר או לביצוע רכישה מקוונת בטוחה בכרטיס אשראי, חשוב לבנות מערך שיעור ייעודי וספציפי למטרה קצרת טווח זו. האידיאל הוא שתוכנית לחינוך פיננסי תאפשר לתלמידים להתנסות בצורה פעילה בעולם האמיתי, ושבסופו של הלימוד התיאורטי בנושא פתיחת חשבון בנק התלמידים ייגשו

עם המורה או ההורים לכמה בנקים, יבצעו סקר שוק ויפתחו חשבון בנק. כדי שהחינוך הפיננסי יהיה יעיל וישיג את מטרותיו בטווח הקצר, רצוי לפעול מייד לאחר הקנייתו וקבלתו. חינוך פיננסי יעיל צריך להתבצע בסמוך לקבלת החלטה כלכלית.

מנגד, כאשר רוצים להשיג מטרות ארוכות טווח, כמו טיפוח גישות ועמדות חיוביות בנוגע לכסף, שינוי סולם הערכים הנוגע לצרכנות ושינוי דפוסי ההתנהגות הכלכלית של התלמידים, נדרש להעביר אותם תהליך עמוק ויסודי הכולל כמה היבטים מהותיים, כגון: פריצת חסמים פסיכולוגיים ורגשיים, שינוי דפוסי חשיבה ועמדות המעכבים אותם או מונעים מהם להתנהל בצורה יעילה וחכמה כלכלית, העצמתם לפעול באחריות ובחופשיות במערכת הכלכלית, ולתת להם יכולת לתכנן לטווח הארוך או לדמיין עבור עצמם כמה אפשרויות לעתיד פיננסי טוב יותר. במקרה כזה נחוצה תוכנית מקיפה וארוכת טווח שתביא לשינוי תודעתי אצל התלמיד.

3. אחד הנתונים המפתיעים שעולים הוא שהקשר בין ידע פיננסי להתנהגות פיננסית חלש מאוד. לא נמצא הבדל משמעותי בהתנהגות הכלכלית של תלמידים שקיבלו ציון גבוה בידע פיננסי ובין תלמידים שקיבלו ציון נמוך. כלומר, רמת הידע הפיננסי של אדם אינה ערובה להתנהגות פיננסית יעילה או רציונלית. נתון משמעותי נוסף הוא שאין הבדל בציונים בתחום הידע הפיננסי ובמשתני העמדות וההתנהגויות שנבדקו בין תלמידים שלמדו בעבר שיעורי חינוך פיננסי בבית הספר ובין אלה שלא למדו. נתון זה עולה בקנה אחד עם מחקרים רבים ברחבי העולם אשר בדקו את יעילותן של מגוון תוכניות חינוך פיננסי למבוגרים ולמתבגרים, והגיעו למסקנה כי ברוב המקרים השפעתן על ההתנהגות הכלכלית מוגבלת מאוד, אם בכלל, וקצרת טווח.

אחת הסיבות לכך שרוב תוכניות החינוך הפיננסי אינן יעילות מספיק נעוצה בעובדה שהדגש באותן תוכניות חינוך פיננסי שנסקרו היה בעיקר על הקניית ידע ומיומנויות פיננסיות. ההנחה המוטעית הייתה שלכלים אלו לבדם יש כוח להעניק לאדם את היכולת לקבל החלטה מושכלת, להתנהל כלכלית בצורה יעילה ואחראית ולהיות מסוגל לפעול באופן חופשי ובטוח במערכת הפיננסית. בפועל זה לא קרה, בין השאר, כיוון שלאנשים רבים ברחבי העולם אין הזדמנות בסיסית לגשת למחשב או לאינטרנט, ולכן הם אינם מסוגלים לבצע פעולות בנקאיות מקוונות שיחסכו להם זמן רב ועמלות מיותרות, גם אם יש להם ידע ורצון לעשות זאת.

כתוצאה מכך, המגמה הנוכחית בספרות המחקר היא לדבר במונחים של הקניית "מסוגלות פיננסית". מסוגלות פיננסית, בניגוד לחינוך פיננסי, מתייחסת מצד אחד ליכולותיו הפנימיות של האדם - הפיזיות, הקוגניטיביות והאינטלקטואליות - ומצד אחר מתייחסת גם לסביבה ולתנאים החיצוניים - מדיניות, חוקים, תקנות וחסמים תרבותיים, רגשיים ופסיכולוגיים המשפיעים על הפרט. המסוגלות הפיננסית כוללת את היכולת לבצע פעולה המבוססת על ידע ועל מיומנויות פיננסיות, והיא מאגדת בתוכה את האפשרות לפעול במרחב הפיננסי, עם גישה חופשית למוצרים פיננסיים ולמערכת הפיננסית, תוך שבירת מחסומים רגשיים, תרבותיים ופסיכולוגיים.

4. נראה כי ההשפעה העיקרית על התנהגות כלכלית לאורך זמן של אנשים בכלל, ושל תלמידים בפרט, נעוצה דווקא בגורמים שאינם קוגניטיביים, כמו: מחסומים רגשיים ופסיכולוגיים, שליטה עצמית, יכולת לדחות סיפוקים, ביטחון עצמי, אמונה, התמודדות עם אי-ודאות, סיכונים ומשברים. בעת פיתוח תוכניות לחינוך פיננסי בקרב צעירים עולה צורך להתייחס לגורמים

- הפסיכולוגיים ולתכונות האישיות של הפרט כדי לייצר עבורו חוויית הצלחה ותחושת מסוגלות עצמית כלכלית.
5. כדי שתוכניות לחינוך פיננסי תהיינה מדויקות, יעילות וממוקדות מטרה עליהן להתאים להבדלים הקיימים בין התלמידים - הבדלים בין-אישיים ודמוגרפיים - ולא ליישם את התוכנית כגישה אחת מקיפה ואחידה לכל גיוני האוכלוסייה השונים.
6. תוכנית חינוך פיננסי חייבת לכלול התייחסות ליכולות המתמטיות והחשבוניות של התלמידים ולחזק אותן כתנאי מוקדם להתמודדותם עם אתגרים פיננסיים בסיסיים.
7. יש משמעות רבה לנכונותם של בני נוער להתייעץ עם ההורים ולהיות מעורבים יותר בשיח הכלכלי המשפחתי, שכן המשפחה וההורים, מלבד בית הספר, הם מהמקורות החשובים והזמינים שמהם לומדים התלמידים על עניינים כספיים. תוכנית לחינוך פיננסי בבית הספר צריכה לכלול את משפחתו של התלמיד ולדאוג שהיא תהיה שותפה מלאה לתהליך שנעשה בבית הספר. אחת הדרכים להשיג זאת היא שהתלמידים ישתמשו בכלים ובמיומנויות שרכשו בבית הספר כדי ליישם ולהוביל בעצמם שינוי בשיח הפיננסי ובדפוסי ההתנהלות הכלכליים בתוך משפחתם. כך התלמידים הופכים למעין סוכנים פיננסיים של בית הספר בקרב משפחתם - יש להם יכולת להקנות להוריהם ידע ומיומנויות בתחום הפיננסי שמסייעים לניהול תקציב משק הבית. באופן זה, החינוך הפיננסי מתקיים לא רק בין כותלי בית הספר אלא ממשיך להתעצם גם בביתם של התלמידים.
- המפגש בין התלמידים למשפחתם, השיח הכלכלי שנוצר ושיתוף הנערים בהחלטות הכספיות הקשורות במשק הבית יחזקו אותם ויעבירו להם את המסר שהוריהם סומכים עליהם ומעריכים את דעתם. לתלמידים יש הזדמנות להשפיע על ההחלטות הכספיות שהתקבלו בבית, וזה עשוי לחזק את תחושת הביטחון העצמי

שלהם, כמו גם את נכונותם להתייעץ יותר עם בני המשפחה בענייניהם הכספיים.

נוסף על כך, יש לעודד מעורבות הורים בתוכנית הלימודים, גם מתוך הכרה בחשיבותם של ההורים כסוכני סוציאליזציה (תברות) כלכלית וצרכנית. לפי תיאוריה זו, ילדים ובני נוער מסגלים לעצמם דפוסי התנהגות כלכליים, רוכשים ידע פיננסי ומפתחים עמדות צרכניות בהשפעת גורמים כמו הורים, משפחה, עמיתים ובית הספר, אך ההורים נחשבים לגורם המשפיע ביותר. אפשר לעשות זאת, בין היתר, באמצעות העלאת מודעות ההורים לתפקידם ולהשפעתם, וכן באמצעות קורסים להגברת האוריינות הפיננסית שלהם. כדאי ליצור שיתוף פעולה שבו ההורים ובית הספר יחזקו זה את זה.

8. חלק מהחוקרים מאמינים שהגדלת היעילות של התוכניות לחינוך פיננסי טמונה בשיטת ההוראה, וכי מעבר להוראה בשיטות פחות מסורתיות עשוי לטפל בצורה טובה יותר בחסמים הקיימים בחינוך הפיננסי. מחקרים רבים בשווייץ, בפינלנד ובארה"ב מראים שלתוכניות לחינוך פיננסי המועברות לתלמידים באמצעות משחקים דיגיטליים, משחקים המחקים השקעות בשוק ההון, סרטונים וחומרים מקוונים אחרים יש יתרונות רבים בהקניית מיומנויות למידה, בהטמעה של יכולות קוגניטיביות ובהגברת מוטיבציה של תלמידים. מחקרים בעולם מצביעים על כך שאחת הסיבות העיקריות לחוסר היעילות של תוכניות לחינוך פיננסי נעוצה בכך שאופי התוכניות מתמקד בלימוד ידע פסיבי ולא בהתנסות מעשית. לפיכך, בשנים האחרונות יש הסכמה רחבה שחינוך פיננסי יעיל צריך לכלול ניסיון מעשי ולפנות יותר מקום למסוגלות פיננסית. להתנסות פעילה יש השפעה חיובית וממשית בשיפור ההתנהגות הכלכלית של התלמידים. כלומר, מעבר להכרת המושגים הפיננסיים חשוב להעניק לילדים ולבני

הנוער הזדמנות להשתמש בידע שהם רוכשים בעולם האמיתי, כדי שיוכלו לרכוש מיומנויות והרגלים שיובילו אותם להתנהגות כלכלית נבונה. כמו כן, מומלץ שהחינוך הפיננסי יתבסס על ניסיון מעשי רלוונטי הנוגע להחלטות שצעירים מקבלים בחיי היומיום ומעסיקות אותם, כגון: רכישת מוצרים מקוונת בצורה בטוחה, שימוש מושכל בכרטיס אשראי, רכישת פוליסת ביטוח לאופנוע או לרכב ועוד. מהספרות הקיימת עולה כי "למידה חווייתית" תתרום למוטיבציה, לשיתוף פעולה ולהבנה מעמיקה יותר מצד התלמידים. לדוגמה, אפשר לשלב משחקים, יצירות ושיח קבוצתי בנושאים פיננסיים יומיומיים כבר מגיל צעיר, בכיתות נמוכות יותר. תלמידי תיכון יכולים להיות מאתגרים במשימות הקשורות לעולם הפיננסי האמיתי, כמו השתתפות במשחקי כסף אינטראקטיביים ובמשחקים שכוללים השקעה בשוק ההון.

9. נדרשת הכשרה מקיפה וייעודית של מורים להוראת חינוך פיננסי במערכת החינוך. נוסף על כך, המורים יעברו מעת לעת השתלמויות בנושאים פיננסיים שונים והתנסות מעשית בשטח.
10. תנאי בסיסי והכרחי להצלחת תוכנית לחינוך פיננסי הוא היכולת למדוד ולהעריך את התוכנית לאורך זמן. כדי ליצור מודל הערכה לתוכנית הלימודים, שיתקבל על-ידי רוב החוקרים, המחנכים וקובעי המדיניות, עליו לכלול גיוס של כל הגופים המעורבים במימון או בתכנון של התוכניות לחינוך פיננסי, לרבות: הבנק המרכזי, משרד החינוך, הממשלה ובעלי עניין נוספים. חשוב שהתוכנית תכלול תיאור מפורט של המטרות, של לוחות הזמנים ושל הכלים הזמינים להוראתה.

רשימה ביבליוגרפית

אקוויקי (ת.ת.). פרדוקס ההצבעה של העניים. הלוגיקה של פעולה
קבוצתית (ספר) - אקו-ויקי (ecowiki.org.il)

בנק ישראל, דוברות והסברה כללית (2023). התפתחות החוב של
המגזר הפרטי הלא־פיננסי ברביע השלישי של 2023.

בנק ישראל, החטיבה למידע ולסטטיסטיקה (2020). מבט סטטיסטי.
בנק ישראל, (2020). דוח היציבות הפיננסית למחצית הראשונה של
2020. ירושלים: בנק ישראל.

בנק ישראל, לשכת הדובר והמידע הכלכלי (2018). מתוך הסקר
השנתי הקרוב של מערכת הבנקאות בישראל.
בנק ישראל, סמינר חינוך פיננסי (2023). קידום האוריינות
הפיננסית וההכללה הפיננסית בציבור הישראלי בכלל ובחברה
הערבית בפרט.

ברוח המשל הכתוב באתר האינטרנט <https://tariel.co.il/guides/1262>
גילברט ד' (2007). להיתקל באושר. תרגום: אסף כהן. מטר.

דו"ח משרד מבקר המדינה (2015). הפיקוח על מתן אשראי למשקי
בית ועל נותני שירותי מטבע. דו"ח שנתי 66א.

דו"ח משרד הבריאות (2015). אי־שוויון בבריאות וההתמודדות עימו.
משרד הבריאות, מנהל תכנון אסטרטגי וכלכלי.

דו"ח משרד הבריאות (2016). אי־שוויון בבריאות וההתמודדות עימו.
משרד הבריאות, מנהל תכנון אסטרטגי וכלכלי.

הוברמן א' (2011). למה אנחנו לא מסוגלים לתכנן את העתיד שלנו?
כך נקודה עיוורת קטנה במוח מובילה דור שלם של האנושות

אל זקנה ללא פנסיה. כלכליסט, 15.12.2011. <https://www.calcalist.co.il/local/articles/0,7340.L-3555197,00.html>

הלמ"ס (2012). סקר אוריינות פיננסית: מהו מצבם הפיננסי של הישראלים וכיצד הם מתנהלים? ממצאי סקר אוריינות פיננסית, 2012.

וייס, א', וייס י' וסבג נ' (2020). חינוך פיננסי בישראל ובעולם. מדינת ישראל, משרד החינוך, לשכת המדען הראשי.

ויקיפדיה (2023). אפקט ההוצאה האבודה. <https://katzr.net/ea3079>
ויקיפדיה (2023). בטלה חברתית. אוחזר ב־18.2.2024 <https://katzr.net/39c6eb>

ויקיפדיה (2023). בעיית הטרמפיסט. אוחזר ב־18.2.2024 <https://katzr.net/599f56>

ויקיפדיה (2023). גישת האליטות. אוחזר ב־1.5.2024 <https://katzr.net/35bc8f>

ויקיפדיה (2024). כלכלה ניאוקלסית. אוחזר ב־3.5.2024 <https://katzr.net/d60c7f>

ויקיפדיה (2024). מלחמת אוקראינה-רוסיה. אוחזר ב־2.5.2024 <https://katzr.net/cfc8f4>

הכנסת, מרכז המחקר והמידע (2023). סקירה כלכלית. לאופר ס' והרן רוזן מ' (2021). אוריינות פיננסית וגישה לכספי הירום בקרב משקי בית בישראל בתחילת מגפת הקורונה, וההשפעה על עמידותם הפיננסית של משקי הבית. בנק ישראל ומכון מאירס ג'וינט ברוקדייל.

לא רציונלי, <https://katzr.net/1b6905>
לה בּוֹאָסִי, א' (2007). על ההשתעבדות מרצון. תרגום: ראובן מירן. נהר ספרים.

מזרחי, מ' (2023). האם מערכת החינוך הציבורית הוקמה כמנגנון לשליטה חברתית? חברה והיסטוריה, מגזין אפוק. <https://epoch.org.il/history/533758>

משרד החינוך, הרשות הארצית למדידה והערכה בחינוך (2014). תוצאות ראשונות מתחום אוריינות פיננסית במחקר הבין-לאומי, פיזה 2012.

ספורטה, א' (2008). מבית ספר חרושתי לבית ספר חינוכי. הד החינוך, 2, 74-77.

שאמי, ל' (2019). החוב של משקי הבית בישראל. מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.

הפיקוח על הבנקים, היחידה הכלכלית (2022). מערכת הבנקאות בישראל. סקירה שנתית לשנת 2022.

טיילר, ר' (2019). ככה לא מתנהגים: לידתה והתפתחותה של הכלכלה ההתנהגותית. מטר.

התלמוד, קְדָרָא דְבִי שְׁוֹתְפִי לֹא חֲמִימָא וְלֹא קְרִירָא. בבלי, מסכת עירובין דף ג עמוד א.

Agarwal, S., & Mazumder, B. (2013). Cognitive abilities and household financial decision making. American Economic Journal: Applied Economics, 5(1): 193-207. <https://doi.org/10.1257/app.5.1.193>

Agnew, J., & Szykman, L. (2004). Asset allocation and information overload: The influence of information display, asset choice and investor experience. SSRN Electronic Journal, 2004(15). <https://doi.org/10.2139/ssrn.1142932>

Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. Organizational Behavior and Human Decision Processes, 50(2): 179-211. [https://doi.org/10.1016/0749-5978\(91\)90020-T](https://doi.org/10.1016/0749-5978(91)90020-T)

- Alessie, R. J. M., Van Rooij, M., & Lusardi, A. (2011). Financial literacy, retirement preparation and pension expectations in the Netherlands. SSRN Electronic Journal, 17109. <https://doi.org/10.2139/ssrn.1950626>
- Alhenawi, Y., & Elkhail, K. (2013). Financial literacy of US households: Knowledge vs. long-term financial planning. Financial Services Review, 22: 211-244.
- Alsemgeest, L. (2015). Arguments for and against financial literacy education: Where to go from here? International Journal of Consumer Studies, 39(2): 155-161. <https://doi.org/10.1111/ijcs.12163>
- Amagir, A., Groot, W., Maassen van den Brink, H., & Wilschut, A. (2018). A review of financial-literacy education programs for children and adolescents. Citizenship, Social and Economic Education, 17(1): 56–80. <https://doi.org/10.1177/2047173417719555>
- Ameriks, J., Caplin, A., Leahy, J., & Tyler, T. (2007). Measuring self-Control Problems. American Economic Review, 97(3): 966-972. <https://doi.org/10.1257/aer.97.3.966>
- Ando, A., & Modigliani, F. (1963). The "life cycle" hypothesis of saving: Aggregate implications and tests. The American Economic Review, 53(1): 55-84.
- André, C. (2016). Household debt in OECD countries: Stylised facts and policy issues. In: The Narodowy Bank Polski Workshop: Recent Trends in the Real Estate Market and Its Analysis (2015 Edition). <https://doi.org/10.1787/5jm3xgk1f2-en>

- Angelino, L., Keels Williams, F., & Natvig, D. (2007). Strategies to engage online students and reduce attrition rates. *The Journal of Educators Online*, 4(2): 1-14. <https://doi.org/10.9743/jeo.2007.2.1>
- Apra, C., Schultheis, J., & Stolle, K. (2018). Instructional integration of digital learning games in financial literacy education. In: T. A. Lucey & K. S. Cooter (Eds.). *Financial literacy for children and youth* (pp. 69-88). New York: Bern; Berlin: Lang.
- Ashcraft, M. H. (2002). Math anxiety: Personal, educational, and cognitive consequences. *Current Directions in Psychological Science*, 11(5): 181-185. <https://doi.org/10.1111/1467-8721.00196>
- Atkinson, A., McKay, S., Collard, S., & Kempson, E. (2007). Levels of financial capability in the UK. *Public Money and Management*, 27(1): 29-36. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9302.2007.00552.x>
- Atkinson, A., & Messy, F. A. (2011). Assessing financial literacy in 12 countries: An OECD/INFE international pilot exercise. *Journal of Pension Economics and Finance*, 10(4): 657-665. <https://doi.org/10.1017/s1474747211000539>
- Atkinson, A., & Messy, F. A. (2012). Measuring financial literacy: Results of the OECD / international network on financial education (INFE) pilot study. *OECD Working Papers on Finance, Insurance and Private Pensions*, 15. <https://doi.org/10.1787/20797117>

- Bandura, A. (1994). Self-efficacy. In: V. S. Ramachaudran (Ed.). Encyclopedia of human behavior (Vol. 4, pp. 71-81). New York: Academic Press.
- Bandura, A. (2006). Toward a psychology of human agency. Perspectives on Psychological Science, 1(2): 164-180. <https://doi.org/10.1111/j.1745-6916.2006.00011.x>
- Bank of Israel. (n.d). Financial Education Jerusalem: Bank of Israel . <https://www.boi.org.il/he/ConsumerInformation/ConsumerIssues/Pages/FinancialEducation.aspx>
- Banks, J., & Oldfield, Z. (2007). Understanding pensions: Cognitive function, 195 numerical ability and retirement saving. Fiscal Studies, 28(2): 143-170. <https://doi.org/10.1111/j.1475-5890.2007.00052.x>
- Behrman, J. R., Mitchell, O. S., Soo, C., & Bravo, D. (2010). Financial literacy, schooling, and wealth accumulation. SSRN Electronic Journal, 16452. <https://doi.org/10.2139/ssrn.1688985>
- Benartzi, S., & Thaler, R. H. (2007). Heuristics and biases in retirement savings behavior. Journal of Economic Perspectives, 21(3): 81-104. <https://doi.org/10.1257/jep.21.3.81>
- Bernheim, B. D., Garrett, D. M., & Maki, D. M. (2001). Education and saving: The long-term effects of high school financial curriculum mandates. Journal of Public Economics, 80(3): 435-465.
- Betti, G., Dourmachkin, N., Rossi, M., & Ping Yin, Y. (2007). Consumer over indebtedness in the EU: Measurement and characteristics. Journal of Economic Studies, 34(2): 136–156. <https://doi.org/10.1108/01443580710745371>

- Biljanovska, N., & Palligkinis, S. (2014). Control thyself: Self-control failure and household wealth. SAFE Working Paper, 69. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2509080>
- Borden, L. M., Lee, S. A., Serido, J., & Collins, D. (2007). Changing college students' financial knowledge, attitudes, and behavior through seminar participation. *Journal of Family and Economic Issues*, 29(1): 23–40. <https://doi.org/10.1007/s10834-007-9087-2>
- Bronfenbrenner, U. (1979). The ecology of human development: Experiments by nature and design. Harvard University Press.
- Brown, M., Van der Klaauw, W., Wen, J., & Zafar, B. (2013). Financial education and the debt behavior of the young. *SSRN Electronic Journal*, 63. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2334889>
- Bucher-Koenen, T., & Lusardi, A. (2011). Financial literacy and retirement 196 planning in Germany. *SSRN Electronic Journal*, 109(11). <https://doi.org/10.2139/ssrn.1813744>
- Bucher-Koenen, T., & Ziegelmeyer, M. H. (2011). Who lost the most? Financial literacy, cognitive abilities, and the financial crisis. *SSRN Electronic Journal*, 1299. <https://doi.org/10.2139/ssrn.1738368>
- Calvet, L. E., Campbell, J. Y., & Sodini, P. (2009). Measuring the financial sophistication of households. *American Economic Review*, 99(2): 393–398. <https://doi.org/10.1257/aer.99.2.393>

- Campbell, J. Y. (2006). Household finance. *The Journal of Finance*, 61(4): 1553-1604. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6261.2006.00883.x>
- Cercone, K. (2008). Characteristics of adult learners with implications for online learning design. *AACE Journal*, 16(2): 137-159.
- Chang, Y. R., Hanna, S. D., & Fan, J. X. (1997). Emergency fund levels: Is household behavior rational? *Financial Counseling and Planning*. <https://ssrn.com/abstract=10767>
- Chen, H., & Volpe, R. P. (1998). An analysis of personal financial literacy among college students. *Financial Services Review*, 7(2): 107-128. [https://doi.org/10.1016/s1057-0810\(99\)80006-7](https://doi.org/10.1016/s1057-0810(99)80006-7)
- Choi, J. J., Laibson, D., & Madrian, B. C. (2009). Why does the law of one price fail? An experiment on index mutual funds. *The Review of Financial Studies*, 23(4): 1405-1432. <https://doi.org/10.1093/rfs/hhp097>
- Christelis, D., Jappelli, T., & Padula, M. (2008). Cognitive abilities and portfolio choice. Goethe University Frankfurt, Center for Financial Studies (CFS), Frankfurt a. M. [www.econstor.eu. http://hdl.handle.net/10419/43266](http://hdl.handle.net/10419/43266)
- Chu, Z., Wang, Z., Xiao, J. J., & Zhang, W. (2016). Financial literacy, portfolio choice and financial well-being. *Social Indicators Research*, 132(2): 799-820. <https://doi.org/10.1007/s11205-016-1309-2>
- Clark, R. L., Morill, M. S., & Allen, S. G. (2011). The role of financial literacy in 197 determining retirement plans. *Economic Inquiry*, 50(4): 851-866. <https://doi.org/10.1111/j.1465-7295.2011.00390.x>

- Cole, S. A., Paulson, A. L., & Shastry, G. K. (2012). Smart money: The effect of education on financial behavior. SSRN Electronic Journal, 9-71. <https://doi.org/10.2139/ssrn.1317298>
- Cole, S. A., Paulson, A., & Shastry, G. K. (2015). High school curriculum and financial outcomes: The impact of mandated personal finance and mathematics courses. Journal of Human Resources, 51(3): 656-698. <https://doi.org/10.3368/jhr.51.3.0113-5410r1>
- Collins, J. M. & Odders-White, E. (2015). A framework for developing and testing financial capability education programs targeted to elementary schools. The Journal of Economic Education, 46(1): 105-120. <https://doi.org/10.1080/00220485.2014.976325>
- Cunningham, J. (2001). College student credit card usage and the need for on campus financial counseling and planning services. Undergraduate Research Journal for the Human Sciences, 12(2): 25-33.
- Danes, S. M., & Hira, T. K. (1987). Money management knowledge of college students. Journal of Student Financial Aid, 17(1): 1.
- Danes, S. M., Huddleston-Casas, C., & Boyce, L. (1999). Financial planning curriculum for teens: impact evaluation. Journal of Financial Counseling and Planning, 10(1): 26-39.
- Data Browser: Gross Debt-to-Income ratio of households. (May 9, 2024) Eurostat. <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tec00104/default/table?lang=en>
- Deacon, R. E., & Firebaugh, F. M. (1988). Family resource management: Principles and applications. Allyn & Bacon.

- Diggins, J. P. (1978). *The bard of savagery: Thorstein Veblen and modern social theory*. New York: Seabury Press
- Dunning, D. (2011). Chapter Five – The Dunning-Kruger Effect: On Being Ignorant of One's Own Ignorance. *Advances in Experimental Social Psychology* 44: 247-296. Academic Press. doi:10.1016/B978-0-12-385522-0.00005-6. ISBN 9780123855220
- Ennis, R.H. (1987). A taxonomy of critical thinking dispositions and abilities. In: J. B. Baron & R. J. Sternberg (Eds). *Series of books in psychology. Teaching thinking skills: Theory and practice* (pp. 9-26). W. H. Freeman/Times Books/Henry Holt & Co.
- Evers, J., Klose, D., Habschick, M., Parsian, Y., & Seidl, B. (2007). *Survey of financial literacy schemes in the EU27. Final report*. Evers Jung Financial Services Research and Consulting.
- Fabris, N., & Luburić, R. (2016). Financial education of children and youth. *Journal of Central Banking Theory and Practice*, 5(2): 65-79.
- Facione, P.A. (2011). *Critical thinking: What it is and why it counts*. Insight assessment, 2007(1): 1-23.
- Faulkner, A. (2022). *Financial Literacy Around the World: What We Can Learn from the National Strategies and Contexts of the Top Ten Most Financially Literate Nations*. *The Reference Librarian* 63(1-2): 1-28. The Ohio State University Libraries. <https://doi.org/10.1080/02763877.2021.2009955>

- Fernandes, D., Lynch, J. G., & Netemeyer, R. G. (2014). Financial literacy, financial education, and downstream financial behaviors. *Management Science*, 60(8): 1861-1883. <https://doi.org/10.1287/mnsc.2013.1849>
- Financial Education (n.d.). Jerusalem: Bank of Israel. <https://www.boi.org.il/he/ConsumerInformation/ConsumerIssues/Pages/FinancialEducation.aspx>
- Financial Literacy Foundation (2007). Financial literacy: Australians understanding money. Financial Literacy Foundation.
- Finke, M. S., Howe, J. S., & Huston, S. J. (2011). Old age and the decline in financial literacy. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.1948627>
- Fornero, E., & Monticone, C. (2011). Financial literacy and pension plan participation in Italy. *Journal of Pension Economics and Finance*, 10(4): 547-564. <https://doi.org/10.1017/s1474747211000473>
- Foster, D. (2014). Financial and enterprise education in schools. *Standard Note SN/SP/6156*. <https://dera.ioe.ac.uk/22726/1/SN06156.pdf>
- Fox, J., Bartholomae, S., & Lee, J. (2005). Building the case for financial education. *Journal of Consumer Affairs*, 39(1): 195-214. <https://doi.org/10.1111/j.1745-6606.2005.00009.x>
- Gathergood, J. (2012). Self-control, financial literacy and consumer overindebtedness. *Journal of Economic Psychology*, 33(3): 590-602. <https://doi.org/10.1016/j.joep.2011.11.006>

- Gathergood, J., & Weber, J. (2014). Self-control, financial literacy & the coholding puzzle. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 107: 455-469.
- Gathergood, J., & Weber, J. (2017). Financial literacy, present bias and alternative mortgage products. *Journal of Banking & Finance*, 78(78): 58-83. <https://doi.org/10.1016/j.jbankfin.2017.01.022>
- Georges, C., Hoffmann, D., & Schiltz, C. (2016). How math anxiety relates to number-space associations. *Frontiers in Psychology Associations*, 7:1401. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2016.01401>
- Gerardi, K. S., Goette, L. F., & Meier, S. (2010). Financial literacy and subprime mortgage delinquency: Evidence from a survey matched to administrative data. *SSRN Electronic Journal*, 2010(10). <https://doi.org/10.2139/ssrn.1600905>
- Ghazal, S., Cokely, E. T., & Garcia-Retamero, R. (2014). Predicting biases in very highly educated samples: Numeracy and metacognition. *Judgment and Decision Making*, 9(1): 15-34.
- Goetz, J. W., Cude, B. J., Nielsen, R. B., Chatterjee, S., & Mimura, Y. (2011). College-based personal finance education: Student interest in three delivery methods. *Journal of Financial Counseling and Planning*, 22(1): 27-42.
- Greenwald, M., Kapteyn, A., Mitchell, O. S., & Schneider, L. (2010). What do people know about Social Security? Financial Literacy Consortium Report to the SSA.
- Grimes, P. W., Rogers, K. E., & Smith, R. C. (2010). High school economic education and access to financial services. *Journal of Consumer Affairs*, 44(2): 317-335. <https://doi.org/10.1111/j.1745-6606.2010.01171.x>

- Grinblatt, M., Keloharju, M., & Linnainmaa, J. (2011). IQ and stock market participation. *The Journal of Finance*, 66(6): 2121–2164. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6261.2011.01701.x>
- Gross, K., Ingham, J., & Matasar, R. (2005). Strong palliative, but not a panacea: Results of an experiment teaching students about financial literacy. *Journal of Student Financial Aid*, 35/2 26-27 : (1)
- Hastings, J. S., Madrian, B. C., & Skimmyhorn, W. L. (2013). Financial literacy, financial education, and economic outcomes. *Annual Review of Economics*, 5(1): 347-373. <https://doi.org/10.1146/annurev-economics-082312-125807>
- Hastings, J., & Mitchell, O. S. (2010). How financial literacy and impatience shape retirement wealth and investment behaviors. *SSRN Electronic Journal*, 16740. 200 <https://doi.org/10.2139/ssrn.1710146>
- Hayes, A. (January 14, 2004). Gross Debt Service Ratio (GDS): Explaining the Mortgage Metric. <https://www.investopedia.com/terms/g/grossdebtserciceratio.asp>
- Hayhoe, C. R., Leach, L., & Edwards, R. (2005). Credit cards held by college students. *Financial Counseling and Planning*, 16(1): 1-10
- Hilgert, M. A., Hogarth, J. M., & Beverly, S. G. (2003). Household financial management: The connection between knowledge and behavior. *Federal Reserve Bulletin*, 89: 309-322.

- Hira, T. K. (1997). Financial attitudes, beliefs and behaviors: Differences by age. *Journal of Consumer Studies and Home Economics*, 21(3): 271-290. <https://doi.org/10.1111/j.1470-6431.1997.tb00288.x>
- Hodgson, G. M. (2004). *The Evolution of Institutional Economics* (1st edition). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203300350>
- Hopley, V., & Cleveland. (2003). Financial education: What is it and what makes it so important? Federal Reserve Bank of Cleveland.
- Household debt, loans and debt securities (2022). International Monetary Fund. https://www.imf.org/external/datamapper/HH_LS@GDD/CAN/GBR/USA/DEU/ITA/FRA/JPN/VNM/ISR
- Huat, S. Y., Gheeta, C., & Mohidin, R. A. (2010). Financial behavior amongst undergraduate students with and without financial education: A case among University Malaysia Sabah undergrads. *Prosiding Perkem*, 1: 210-224.
- Huddleston-Casas, C. A., Danes, S. M., & Boyes, L. (1999). Impact evaluation of a financial literacy program: Evidence for needed educational policy changes. *Consumer Interests Annual*, 45(6): 109-114.
- Hughes, R. (1994). A framework for developing family life education programs. *Family Relations*, 43(1): 74. <https://doi.org/10.2307/585145>
- Huston, S. J. (2010). Measuring financial literacy. *Journal of Consumer Affairs*, 44(2): 296-316. <https://doi.org/10.1111/j.1745-6606.2010.01170.x>

- IMF, International Monetary Fund (2017). Global financial stability report. Is Growth at Risk? International Monetary Fund.
- Itach, Y. (2022). Measuring the Level of Financial Literacy Among High School Students in Israel, and its Impact on Their Economic Patterns. (DissertationI Thesis). D. A. Tsenov Academy of Economics. Svishtov.
- Itach, Y., Radulova, A. (2022) Financial behavior of the household and the individual: Some aspects of theoretical analysis. Scientific Atlas, 5: 2738-7518.
- Jacob, K., Hudson, S., & Bush, M. (2000). Tools for survival: An analysis of financial literacy programs for lower-income families. Woodstock Institute.
- Jacobs, F. H. (1988). The five-tiered approach to evaluation: Context and implementation. In: Evaluating family programs. Aldine De Gruyter.
- Jappelli, T. (2010). Economic literacy: An international comparison. The Economic Journal, 120(548), F429-F451. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0297.2010.02397.x>
- Jappelli, T., & Padula, M. (2013). Investment in financial literacy and saving decisions. Journal of Banking & Finance, 37(8): 2779-2792. <https://doi.org/10.1016/j.jbankfin.2013.03.019>
- Jessup, R. K., Bishara, A. J., & Busemeyer, J. R. (2008). Feedback produces divergence from prospect theory in descriptive choice. Psychological Science, 19(10): 1015-1022. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.2008.02193.x>

- Johnson, E., & Sherraden, M. S. (2007). From financial literacy to financial capability among youth. *Journal of Sociology & Social Welfare*, 34(3): 119-145. <https://doi.org/10.7936/K77M07GS>
- Joo, S. H., Grable, J. E., & Bagwell, D. C. (2003). Credit card attitudes and behaviors of college students. *College Student Journal*, 3: 405-420.
- Jorda, O., Schularick, M., & Taylor, A. M. (2014). The great mortgaging: Housing finance, crises, and business cycles. Federal Reserve Bank of San Francisco, Working Paper Series, 1-48. <https://doi.org/10.24148/wp2014-23>
- Kahneman, D. (2003). Maps of bounded rationality: Psychology for behavioral economics. *The American economic review*, 93(5), 1449-1475. doi10.1257/000282803322655392
- Kahneman, D. (2011). *Thinking fast and slow*. Farrar, Straus and Giroux.
- Kahneman, D., & Tversky, A. (1979). Prospect theory: An analysis of decision under risk. *Econometrica*, 47(2): 263-291. <https://doi.org/10.2307/1914185>
- Kalmi, P. (2018). The effects of financial education: Evidence from Finnish lower secondary schools. *Economic Notes*, 47(2-3): 353-386. <https://doi.org/10.1111/ecno.12114>
- Kim, J., Russell, M. B., & Schroeder, A. (2017). Online financial education 202 programs: Theory, research, and recommendations. *Journal of Human Sciences and Extension*, 5(1): 113-123.

- Klapper, L., Lusardi, A., & Van Oudheusden, P. (2014). Financial literacy around the world: Insights from the standard & poor's ratings services global financial literacy survey. Washington DC: World Bank
- Krechovská, M. (2015). Financial literacy as a path to sustainability. *Trendy v Podnikání*, 5(2): 3-12.
- Laitner, J. (2004). Precautionary saving over the lifecycle. Michigan Retirement Research Center Research Paper No. WP, 83.
- Lazaro, A., Barberan, R., & Rubio, E. (2002). The discounted utility model and social attitudes. *Journal of Economic Psychology*, 23(3): 317–337. [https://doi.org/10.1016/s0167-4870\(02\)00079-x](https://doi.org/10.1016/s0167-4870(02)00079-x)
- Lee, T. Y., & Law, B. M. F. (2011). Teaching money literacy in a positive youth development program: The project P.A.T.H.S. in Hong Kong. *The Scientific World Journal*, 11, 2287-2298. <https://doi.org/10.1100/2011/650203>
- Lerman, R. I. (2006). Financial literacy strategies: Where do we go from here? SSRN Electronic Journal. <https://doi.org/10.2139/ssrn.923448>
- Levy, J. S. (1992). An introduction to prospect theory. *Political Psychology*, 13(2): 171-186.
- Lotz, S. L., Shim, S., & Gehrt, K. C. (2002). A study of Japanese consumers' cognitive hierarchies in formal and informal gift-giving situations. *Psychology and Marketing*, 20(1): 59-85. <https://doi.org/10.1002/mar.10059>

- Luce, R. D., & Raiffa, H. (1957). *Games and decisions: Introduction and critical survey*. John Wiley & Sons, Inc.
- Lusardi, A. (2011). Americans' financial capability. National Bureau of Economic Research, (No. w17103).
- Lusardi, A. (2003). The impact of financial education on savings and asset 203 allocation. SSRN Electronic Journal WP 2003-061. <https://doi.org/10.2139/ssrn.1092150>
- Lusardi, A. (2015). Financial literacy skills for the 21st century: Evidence from PISA. *Journal of Consumer Affairs*, 49(3): 639-659. <https://doi.org/10.1111/joca.12099>
- Lusardi, A., & Lopez, A. (2016). Financial literacy among high school students in the United States: Evidence from the 2012 programme for international student assessment (PISA). European Investment Bank Institute Working Paper.
- Lusardi, A., & Mitchell, O. S. (2005). Financial literacy and planning: Implications for retirement wellbeing. SSRN Electronic Journal WP 2005-108. <https://doi.org/10.2139/ssrn.881847>
- Lusardi, A., & Mitchell, O. S. (2006). Baby boomer retirement security: The roles of planning, financial literacy, and housing wealth. SSRN Electronic Journal 2006/20. <https://doi.org/10.2139/ssrn.933601>
- Lusardi, A., & Mitchell, O. S. (2007). Financial literacy and retirement preparedness: Evidence and implications for financial education programs. SSRN Electronic Journal, 2007(04). <https://doi.org/10.2139/ssrn.957796>

- Lusardi, A., & Mitchell, O. S. (2011a). Financial literacy and planning implications for retirement wellbeing. Cambridge, Mass. National Bureau of Economic Research.
- Lusardi, A., & Mitchell, O. S. (2011b). Financial literacy around the world: an overview. *Journal of Pension Economics and Finance*, 10(4): 497-508. <https://doi.org/10.1017/s1474747211000448>
- Lusardi, A., & Mitchell, O. S. (2011c). Financial literacy around the world: An overview. *SSRN Electronic Journal* 02/2011-023. <https://doi.org/10.2139/ssrn.1810551>
- Lusardi, A., & Mitchell, O. S. (2011d). Financial literacy and retirement planning in the United States. *Journal of Pension Economics and Finance*, 10(4): 509-525. <https://doi.org/10.1017/s147474721100045x>
- Lusardi, A., & Mitchell, O. S. (2013). The economic importance of financial literacy: Theory and evidence. *SSRN Electronic Journal*, 204. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2260193>
- Lusardi, A., Mitchell, O. S., & Curto, V. (2009). Financial literacy among the young: Evidence and implications for consumer policy. National Bureau of Economic Research Working Paper Series. <http://www.nber.org/papers/w15352>
- Lusardi, A., & Tufano, P. (2009). Teach workers about the perils of debt. *Harvard Business Review*.
- Lusardi, A., & Tufano, P. (2015). Debt literacy, financial experiences, and over indebtedness. *Journal of Pension Economics and Finance*, 14(4): 332-368. <https://doi.org/10.1017/s1474747215000232>

- Lynch, J. G., & Wood, W. (2006). Special issue editors' statement: Helping consumers help themselves. *Journal of Public Policy & Marketing*, 25(1): 1-7. <https://doi.org/10.1509/jppm.25.1.1>
- Lyons, A. C. (2007). Credit practices and financial education needs of Midwest college students. SSRN Electronic Journal WP-23. <https://doi.org/10.2139/ssrn.1060801>
- Lyons, A. C., & Chang, Y. (2007). Are financial education programs meeting the needs of financially disadvantaged consumers? SSRN Electronic Journal WP-02. <https://doi.org/10.2139/ssrn.985652>
- Lyons, A. C., Chang, Y., & Scherpf, E. (2006). Translating financial education into behavior change for low-income populations. *Journal of Financial Counseling and Planning*, 17(2): 27-45.
- Lyons, A. C., Palmer, L., Jayaratne, K. S. U., & Scherpf, E. (2006). Are we making the grade? A National overview of financial education and program evaluation. *Journal of Consumer Affairs*, 40(2): 208-235. <https://doi.org/10.1111/j.1745-6606.2006.00056.x>
- Lyons, A. C., White, T., & Howard, S. (2008). The effect of bankruptcy counseling and education on debtors' financial well-being: Evidence from the front lines. *Money Management International*.
- Macey, J. (2016). The Rise of Crony Capitalism: Affirmative action and collective bargaining are corrupt forms of political favoritism that harm the economy. Hoover Institution.

- Mae, N. (2002). Undergraduate students and credit cards: An analysis of usage rates and trends. Braintree, MA.
- Mahdavi, M., & Horton, N. J. (2014). Financial knowledge among educated women: Room for improvement. *Journal of Consumer Affairs*, 48(2): 403-417. <https://doi.org/10.1111/joca.12032>
- Maloney, E. A., Risko, E. F., Ansari, D., & Fugelsang, J. (2010). Mathematics anxiety affects counting but not subitizing during visual enumeration. *Cognition*, 114(2): 293-297. <https://doi.org/10.1016/j.cognition.2009.09.013>
- Mancur, O. (1965). *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*. Harvard University Press.
- Mandell, L. (2008). The financial literacy of young American adults: Results of the 2008 national jumpstart coalition survey of high school seniors and college students. The Jumpstart Coalition for Personal Financial Literacy.
- Mandell, L., & Klein, L. S. (2009). The impact of financial literacy education on subsequent financial behavior. *Journal of Financial Counseling and Planning*, 20(1): 42-51.
- Marchiori, D., Di Guida, S., & Erev, I. (2015). Noisy retrieval models of over and undersensitivity to rare events. *Decision*, 2(2): 82-106. <https://doi.org/10.1037/dec0000023>
- Mcardle, J. J., Smith, J. P., & Willis, R. J. (2009). Cognition and economic outcomes in the health and retirement survey. National Bureau of Economic Research.
- Meier, S., & Sprenger, C. (2010). Present-biased attitudes and credit card borrowing. *American Economic Journal: Applied Economics*, 2(1): 193-210. <https://doi.org/10.1257/app.2.1.193>

- Merton, R. C., & Bodie, Z. (2004). The design of financial systems: Towards a synthesis of function and structure. NBER Working Paper No. w10620. <https://ssrn.com/abstract=565172>
- Miles, D. (2004). The UK mortgage market: Taking a longer-term view. Final Report and Recommendations. Correspondence and Enquiry Unit HM: Printed by The Stationery Office 03/04 932563
- Mitchell, O. S., & Lusardi, A. (2015). Financial literacy and economic outcomes: Evidence and policy implications. *The Journal of Retirement*, 3(1): 107-114.
- Moneysmart.gov.au (n.d.). <https://moneysmart.gov.au>
- Moore, D. L. (2003). Survey of financial literacy in Washington State: Knowledge, behavior, attitudes, and experiences. Washington State Department of Financial Institutions.
- North, D. C. (2012). *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge University Press. doi: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511808678>
- Norvilitis, J. M., & MacLean, M. G. (2010). The role of parents in college students' financial behaviors and attitudes. *Journal of Economic Psychology*, 31(1): 55-63. <https://doi.org/10.1016/j.joep.2009.10.003>
- Nussbaum, M. C. (2000). *Women and human development: The capabilities approach*. Cambridge University Press.
- OECD (2005a). Recommendation on principles and good practices for financial education and awareness. <https://www.oecd.org/finance/financial-education/35108560.pdf>

- OECD (2005b). Improving financial literacy. OECD publishing. <https://doi.org/10.1787/9789264012578-en>
- OECD (2012b). Debt and macroeconomic stability. OECD Economics Department 207 Policy Notes, 16.
- OECD (2013). PISA 2012 assessment and analytical framework. In: PISA. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/9789264190511-en>
- Orton, L. (2007). Financial literacy: Lessons from international experience. Canadian Policy Research Networks.
- PISA 2012 financial literacy framework. (2012). In: Pisa 2012 assessment and analytical framework. Mathematics, reading, science, problem solving and financial literacy (pp. 139-165). OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/9789264190511-7-en>
- PISA 2012 Results: Students and money (Volume VI). (2014). In: PISA OECD. <https://doi.org/10.1787/9789264208094-en>
- PISA 2015 Results: Excellence and equity in education (Volume I). (2016). In: PISA OECD. <https://doi.org/10.1787/9789264266490-en>
- PISA 2015 Results: Students' Financial Literacy. (Volume IV). (2017). In: PISA OECD. <https://doi.org/10.1787/9789264270282-en>
- Potrich, A. C. G., Vieira, K. M., & Mendes-Da-Silva, W. (2016). Development of a financial literacy model for university students. Management Research Review, 39(3): 356-376. <https://doi.org/10.1108/mrr-06-2014-0143>

- Rabtsinski, D. (2015). Improving Financial Literacy: Case study of financial education in schools in Estonia. Helsinki Metropolia University of Applied Sciences.
- Radulova, A. (2012). Neoclassical and institutional synthesis of households. The "Scientific research" Almanac, 18: 204-214.
- Reddy, R., Bruhn, M., & Tan, C. (2013). Financial capability in Mexico: Results from a national survey on financial behaviors, attitudes, and knowledge. World Bank Publications Reports. <https://ideas.repec.org/s/wbk/wboper.html>
- Remund, D. L. (2010). Financial literacy explicated: The case for a clearer definition in an increasingly complex economy. Journal of Consumer Affairs, 44(2): 208, 276-295. <https://doi.org/10.1111/j.1745-6606.2010.01169.x>
- Roberts, J. A., & Jones, E. (2001). Money attitudes, credit card use, and compulsive buying among American college students. Journal of Consumer Affairs, 35(2): 213-240. <https://doi.org/10.1111/j.1745-6606.2001.tb00111.x>
- Robeys, I. (2005). The capability approach: A theoretical survey. Journal of Human Development, 6(1): 93-117. <https://doi.org/10.1080/146498805200034266>
- Russia's G20 presidency, & OECD (2013). Advancing national strategies for financial education.
- Rutherford, M. (1980). Veblen on Owners, Managers, and the Control of Industry, History of Political Economy, 12(3): 434-440. Duke University Press. Veblen on Owners, Managers, and the Control of Industry (repec.org).

- Sekita, S. (2011). Financial literacy and retirement planning in Japan. *Journal of Pension Economics and Finance*, 10(4): 637-656. <https://doi.org/10.1017/s1474747211000527>
- Servon, L. J., & Kaestner, R. (2008). Consumer financial literacy and the impact of online banking on the financial behavior of lower-income bank customers. *Journal of Consumer Affairs*, 42(2): 271-305. <https://doi.org/10.1111/j.1745-6606.2008.00108.x>
- Shami, L. (2019). Household debt in Israel. In: Taub center for social policy studies in Israel. L. Schreiber (Ed.). *State of the Nation Report 2019: Society, Economy and Policy*.
- Shefrin, H. M., & Thaler, R. H. (1988). The behavioral life-cycle hypothesis. *Economic Inquiry*, 26(4): 609-643. <https://doi.org/10.1111/j.1465-7295.1988.tb01520.x>
- Sherraden, M. S. (2013). Building blocks of financial capability. In: *Financial capability and asset development: Research, education, policy, and practice* (pp. 3–43). Oxford University Press.
- Sherraden, M. S., Johnson, L., Guo, B., & Elliott, W. (2011). Financial capability in children: Effects of participation in a school-based financial education and savings program. *Journal of Family and Economic Issues*, 32(3): 385-399. <https://doi.org/10.1007/s10834-010-9220-5>
- Shim, S., & Maggs, J. (2005). A cognitive and behavioral hierarchical decisionmaking model of college students' alcohol consumption. *Psychology and Marketing*, 22(8): 649-668. <https://doi.org/10.1002/mar.20078>

- Shim, S., Xiao, J. J., Barber, B. L., & Lyons, A. C. (2009). Pathways to life success: A conceptual model of financial well-being for young adults. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 30(6): 708-723. <https://doi.org/10.1016/j.appdev.2009.02.003>
- Shockey, S. S., & Seiling, S. B. (2004). Moving into action: Application of the transtheoretical model of behavior change to financial education. *Financial Counseling and Planning*, 15(1): 41-52.
- Silva, T. P. da, Magro, C. B. D., Gorla, M. C., & Nakamura, W. T. (2017). Financial education level of high school students and its economic reflections. *Revista de Administração*, 52(3): 285-303. <https://doi.org/10.1016/j.rausp.2016.12.010>
- Skagerlund, K., Lind, T., Strömbäck, C., Tinghög, G., & Västfjäll, D. (2018). Financial literacy and the role of numeracy - How individuals' attitude and affinity with numbers influence financial literacy. *Journal of Behavioral and Experimental Economics*, 74(74): 18-25. <https://doi.org/10.1016/j.socec.2018.03.004>
- Snyder, M. M. (2009). Instructional-design theory to guide the creation of online learning communities for adults. *TechTrends*, 53(1): 45-57. <https://doi.org/10.1007/s11528-009-0237-2>
- Stango, V., & Zinman, J. (2009). Exponential Growth Bias and Household Finance. *The Journal of Finance*, 64(6): 2807-2849. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6261.2009.01518.x>

- Stawski, R. S., Hershey, D. A., & Jacobs-Lawson, J. M. (2007). Goal clarity and financial planning activities as determinants of retirement savings contributions. *The International Journal of Aging and Human Development*, 64(1): 13-32. <https://doi.org/10.2190/13gk-5h72-h324-16p2>
- Strömbäck, C., Lind, T., Skagerlund, K., Västfjäll, D., & Tinghög, G. (2017). Does self-control predict financial behavior and financial well-being? *Journal of Behavioral and Experimental Finance*, 14(14): 30-38. <https://doi.org/10.1016/j.jbef.2017.04.002>
- Tang, N., & Peter, P. C. (2015). Financial knowledge acquisition among the young: The role of financial education, financial experience, and parents' financial experience. *Financial Services Review*, 24(2): 119.
- Taylor, J. B. (2009). Economic policy and the financial crisis: An empirical analysis of what went wrong. *Critical Review*, 21(2-3): 341-364. <https://doi.org/10.1080/08913810902974865>
- The Stockmarket Game. (n.d.). Broadridge Financial Solutions. <http://www.stockmarketgame.org/index.html>
- Tversky, A., & Kahneman, D. (1974). Judgment under uncertainty: Heuristics and biases. *Science, New Series*, 185(4157): 1124-1131.
- Tversky, A., & Kahneman, D. (1981). The framing of decisions and the psychology of choice. *Science*, 211(4481): 453-458. <https://doi.org/10.1126/science.7455683>
- Tversky, A., & Kahneman, D. (1986). Rational choice and the framing of decisions. *The Journal of Business*, 59(S4): 251-278. <https://doi.org/10.1086/296365>

- Tversky, A., & Kahneman, D. (1991). Loss aversion in riskless choice: A reference dependent model. *The Quarterly Journal of Economics*, 106(4): 1039-1061. <https://doi.org/10.2307/2937956>
- US Financial Literacy and Education Commission (2008). Research priorities: Results of the national research symposium on financial literacy and education. Washington, DC: US Department of the Treasury and US Department of Agriculture.
- Valentine, G. P., & Khayum, M. (2005). Financial literacy skills of students in urban and rural high schools. *Delta Pi Epsilon Journal*, 47(1): 1-10.
- Van Campenhout, G. (2015). Revaluing the role of parents as financial socialization agents in youth financial literacy programs. *Journal of Consumer Affairs*, 49(1): 186-222. <https://doi.org/10.1111/joca.12064>
- Van der Schors, A., Madern, T., Alessie, R., & van der Werf, M. (2016). Financial literacy of Dutch children: Does education matter. Mimeo.
- Van Rooij, M., Lusardi, A., & Alessie, R. (2007). Financial literacy and stock market participation. *SSRN Electronic Journal* 162. <https://doi.org/10.2139/ssrn.1014994>
- Villagómez A. A., & Hidalgo E. J. A. (2017). Financial literacy and mathematics: A study among young Mexican high school students. *Revista Mexicana de Economía Y Finanzas*, 12(2): 1–22. <https://doi.org/10.21919/remef.v12i2.88>

- Vitt, L. A. & Anderson, C. (2001). Personal finance and the rush to competence: Financial literacy education in the U.S. A national field study commissioned and supported by the Fannie Mae Foundation. ISFS, Institute for Socio-Financial Studies.
- Volery, T., & Lord, D. (2000). Critical success factors in online education. *International Journal of Educational Management*, 14(5): 216-223. <https://doi.org/10.1108/09513540010344731>
- Vyvyan, V., Blue, L., & Brimble, M. (2014). Factors that influence financial capability and effectiveness: Exploring financial counsellors' perspectives. *Australasian Accounting, Business and Finance Journal*, 8(4): 3-22. <https://doi.org/10.14453/aabfj.v8i4.2>
- Way, W. L., & Holden, K. C. (2009). 2009 Outstanding AFCPE conference paper teachers' background and capacity to teach personal finance: Results of a national study. *Journal of Financial Counseling & Planning*, 20:(2) 64-78.
- Webley, P., & Nyhus, E. K. (2006). Parents' influence on children's future orientation and saving. *Journal of Economic Psychology*, 27(1): 140-164. <https://doi.org/10.1016/j.joep.2005.06.016>
- Weiss, B. H. (1988). Family support and education programs: Working through ecological theories of human development. In: H. B. Weiss & F. H. Jacobs (Eds.). *Modern applications of social work. Evaluating family programs* (pp. 3–36). Aldine de Gruyter.

- West, J. (2012). Financial literacy education and behavior unhinged: Combating bias and poor product design. *International Journal of Consumer Studies*, 36(5): 523-530. <https://doi.org/10.1111/j.1470-6431.2012.01118.x>
- Wikipedia, Household debt. https://en.wikipedia.org/wiki/Household_debt
- Willis, L. E. (2008). Against financial literacy education. *Iowa L. Rev.*, 94: 197-285.
- Worthington, A. C. (2006). Predicting financial literacy in Australia. School of Accounting and Finance, University of Wollongong, Wollongong, NSW 2522, Australia.
- Worthington, A. C. (2013). Financial literacy and financial literacy programs. *Australia Journal of Financial Services Marketing*, 18(3): 227-240. <https://doi.org/10.1057/fsm.2013.18>
- Xiao, J. J., Ford, M. W., & Kim, J. (2011). Consumer financial behavior: An interdisciplinary review of selected theories and research. *Family and Consumer Sciences Research Journal*, 39(4): 399-414. <https://doi.org/10.1111/j.1552-3934.2011.02078.x>
- Xu, L., & Zia, B. (2012). Financial literacy around the world: An overview of the evidence with practical suggestions for the way forward. *World Bank Policy Research Working Paper*, 6107.
- Yakoboski, P. J., Lusardi, A., & Hasler, A. (2022). How financial literacy varies among U.S. adults: The 2022 TIAA Institute-GELEC personal finance index. TIAA Institute Research Paper Series 2022-01. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4256989

- Yuan, J., & Kim, C. (2014). Guidelines for facilitating the development of learning communities in online courses. *Journal of Computer Assisted Learning*, 30(3): 220-232. <https://doi.org/10.1111/jcal.12042>
- Zion, U. B., Erev, I., Haruvy, E., & Shavit, T. (2010). Adaptive behavior leads to under-diversification. *Journal of Economic Psychology*, 31(6): 985-995. <https://doi.org/10.1016/j.joep.2010.08.007>

